[KU]LTURA ÉS TUDOMÁNY

A BALKÁN-PROBLÉMA FEJLŐDÉSE

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A BALKÁN-PROBLÉMA FEJLŐDÉSE

A PARISI KONGRESSZUSTÓL A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

1856–1914

ÍRTA

Dr BALANYI GYÖRGY

KEGYESRENDI TANÁR

BUDAPEST, 1920

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

A BALKÁN-PROBLÉMA FEJLŐDÉSE

A PARISI KONGRESSZUSTÓL A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

1856—1914

ÍRTA

Dr BALANYI GYÖRGY

KEGYESRENDI TANÁR

BUDAPEST, 1920

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Bevezetés.

A Balkán-probléma a *keleti kérdés* európai fele. Miként maga a keleti kérdés, a Balkán-probléma is egyidős a török hatalom kibontakozásával. Abban a pillanatban született meg, amikor az első török portyázó rajok megjelentek a Márvány-tenger innenső partján és megkezdték diadalmas előnyomulásukat, mely másfél század nehéz harcai árán a félsziget uraivá tette őket. De ható erővé, az európai, majd utóbb a világpolitika legfontosabb tényezőjévé, mozgató energiájává csak akkor lett, amikor a török hatalom érezhetővé vált gyengülése aktuálissá tette a kérdést, ki lépjen a hanyatló félhold örökébe.

A kérdés századokkal ezelőtt vetődött fel, de kielégítő megoldást mindezideig nem nyert. A legegyszerűbb és legtermészetesebb megoldásra, a leigázott balkáni keresztény népek föléledt történeti jogainak elismerésére hosszú időn át nem gondolt senki, mivel egyfelől a sokáig tartó szolgaság annyira elcsigázta ezen, valamikor hatalmas népeket, hogy önerejükből, európai

támogatás nélkül nem tudták visszavívni függetlenségöket, másfelől a török birodalom megdőlése révén szabaddá váló területek földrajzi, kereskedelempolitikai és stratégiai szempontból annyira kivételes értéket jelentenek, hogy Európa valamennyi számottevő tengeri és szárazföldi hatalmassága magának szerette volna megkeríteni őket vagy legalább igyekezett minél nagyobb darabokat kihasítani belőlük. A Balkánprobléma eredetileg is több volt helyi kérdésnél, két nép vagy két faj hatalmi versengésénél, az utóbbi másfél század folyamán pedig még jobban kidomborodtak európai, illetve világpolitikai vonatkozásai. Míg azonban korábban inkább *világnézeti* vonatkozásai nyomultak előtérbe, aktuálissá válása óta inkább a vele kapcsolatos *politikai* és *gazdasági* szempontok jutottak uralkodó állásra. Korábban, miként az egész keleti kérdés, úgy a Balkán-probléma megoldását is csak az iszlám és a kereszténység harcának jegyében, tehát *kereszteshadjárat* formájában tudták elképzelni: a XVII. század óta ellenben e téren is mindinkább a diplomáciai furfang és a nyílt vagy leplezett aknamunka jutott szerephez. Ezzel együtt járt az a mélyreható változás is, hogy az európai érdekszolidaritás tudata, mely még a XVI. sz. második felében, a lepantoi csata korában is oly élénken lüktetett,

fokozatosan elfakult, majd végképen elenyészett. A kereszténység közös nagy érdekei hovatovább egészen háttérbe szorultak s helyökbe az egyes nemzetek különleges, sokszor egymást keresztező érdekei léptek.

A Balkán-probléma tehát csak névleg balkáni, valójában *eminenter európai kérdés.* Sajátos összetételét és történeti jelentőségét csak akkor látjuk világosan, ha a legtágabb értelemben vett európai történelem perspektivájába beállítva vizsgáljuk. Vizsgálódásainknak lehetőleg sokoldalúnak és gyökérig lehatónak kell lennie. Hiszen egy történeti folyamatot csak úgy tudunk kellőképen megérteni és igazságosan elbírálni, ha egyforma figyelemmel kisérjük minden fázisát. Valósággal a vegyész analizáló, szétbontó munkáját kell végeznünk: a felületes szemléletre egységesnek látszó fejlődést szét kell szednünk alkotó elemeire, hogy lássuk, mennyi különböző motivumból és érdekszálból szövődött össze. A Balkán-probléma történeti viszontagságainak vizsgálatánál még a rendesnél is nagyobb gondot kell fordítanunk a fejlődéselemek éles elkülönítésére és állandó szemmeltartására, mert különben lehetetlen kiismerni magunkat a látszólag ellentmondó, egymást kirekesztő törekvések és eseményláncolatok zavaros összevisszaságában. Figyelemmel kell kisérnünk a

probléma megoldásában érdekelt nemzetek mindegyikének álláspontját s kutatnunk időnkénti ingadozásainak és elváltozásainak okait. Mert a színtézis, a fejlődés egészének megrajzolása csak az alkotó elemek éles elhatárolása alapján válik lehetségesé.

A következő lapokon ilyen tág perspektivába beállítva vizsgáljuk a Balkán-probléma fejlődésének utolsó, időben hozzánk legközelebb eső fázisát. Előadásunkat a krimi háborúra következett párisi kongresszussal kezdjük, de ahol az események megértése kivánatossá teszi, évtizedes előzményekre is visszanyúlunk. Főtörekvésünk a fejlődés egészének és a részletek szoros összefüggésének földerítése volt. Különösen nagy gondot fordítottunk a távolabbi vonatkozások kinyomozására s annak feltüntetésére, miként kapcsolódnak bele a balkáni események az európai, illetve a világpolitikai fejlődés egészébe. Mennyiben sikerült feladatunkat megoldani, annak elbírálására mások illetékesek.

1. Az erjedés kora.

1856—1875.

A parisi kongresszust követő két évtized az *erjedés* kora a Balkán-probléma történetében. Az események két vezérmotivum körül csoportosulnak. Egyfelől Törökország a békeszerződés kilencedik pontjában vállalt kötelezettségének megfelelően komoly kisérletet tesz államéletének újjáformálására és európai szellemmel való telítésére, másfelől a keresztény ráják és hűbéres népek lázas buzgalommal dolgoznak autonomiájuk, illetve teljes függetlenségük előkészítésén. Alapgondolatában tehát egy cél felé irányul mind a két törekvés: mind a kettő a keresztény alattvalók helyzetén akar könnyíteni, de azért megértés és közeledés helyett mégis ujabb gyűlöletet és viszályt fakasztanak. Nemhogy közelebb vinnék a megoldáshoz, ellenkezőleg még jobban összebonyolítják a problémát és újabb válságok csíráit hintik beléje.

E sikertelenség magyarázata különböző okokban rejlik. Legmélyebb és legegyetemesebb ok a török birodalom sajátos szervezete. A mohamedán török állam egészen más alapon épült fel, mint a modern nyugati államok. Ami ezeknél pozitiv erőgyarapodást és felfrissülést jelent,

az neki esetleg halála lehet. Alapjában elhibázott volt tehát azok törekvése, akik minden válogatás és kritika nélkül akarták átplántálni török talajba az európai eszméket és intézményeket. A másként tervezett török alap nem birta meg ezt a különös, minden porcikájában idegen *felépítményt*, ingadozni kezdett és végül összeroppant alatta. A kudarcnak a török államférfiak tudatlansága és rosszakarata nélkül is be kellett volna következnie, tisztán az organikus kapcsolat hiánya miatt. Egy merőben új világot akartak minden előkészítés nélkül rákényszeríteni az állami és társadalmi fejlődésben visszamaradt török népre: természetes, hogy ez minden erejével tiltakozott a jogtalannak vélt beavatkozás ellen. A konstantinápolyi kormány hiába rendelte el a legüdvösebb újításokat, közegei egyáltalában nem, vagy csak félig hajtották végre őket, a közvélemény pedig állandóan háborgott miattuk. A porta két malomkő közé került: hogy megnyerje Európa tetszését és biztosítsa fönnmaradását, kénytelen reformokat eszközölni, de hogy befelé túlságosan meg ne gyengítse hatalmát és tekintélyét, el kell tekintenie a nemzet lényétől idegen reformok következetes keresztülvitelétől. Ennek a félmunkának az eredménye csakis egy korcsszülött, se nem török, se nem európai állam lehetett. A reformok erőszakolása tehát éppen ellenkező hatást ér el, mint amire sürgetői céloztak: nem nyit új erőforrásokat, hanem kikezdi a régi évszázados alapokat. Nem erősíti, hanem rendszeresen gyengíti a birodalmat.

Második ok a nemzetiségek magatartása. Mi-

óta a görögök kivívták függetlenségüket, Szerbia és a dunai fejedelemségek autonomiát szereztek, nagyon megnőtt a balkáni népek étvágya. Követeléseiket mindig magasabbra csigázták. A tökéletlenül végrehajtott reformokkal annál kevésbbé érték be, mivel tudták, hogy Európa rokonszenve az ő részükön van. Ez a tudat, valamint a birodalom gyengesége ellenállásra tüzelte őket. Felébredt bennük a nemzeti öntudat s heroikus erőkifejtésre képesítette őket. Már nem kevesebbre törekedtek, mint a török uralom alól való teljes felszabadulásra és a nyugati értelemben vett nemzeti állam kiépítésére. Ez a törekvésük a *bellum omnium contra unum* állapotát idézi fel. A fegyverek zaja, mely eddig is csak ritkán ült el, a következő évtizedekben még gyakrabban veri fel a Balkán csendjét. Csakhogy most már nem reform, hanem teljes elszakadás a harci jelszó.

Harmadik s talán valamennyi között legnyomósabb ok a nagyhatalmak minduntalan megismétlődő beavatkozása. A párisi béke hetedik cikkelye, mely európai érdeknek minősítette az oszmán birodalom teljes függetlenségét és területi integritását, ezúttal is irott malaszt maradt. Valójában semmi sem változott. Folyt tovább a régi méltatlan játék. Anglia és Franciaország könnyű szívvel túltették magokat a *non interventio* elvén, melynek írásbafoglalását pedig épen ők sürgették annak idején leghatározottabban s ha kellett, ha nem, lépten-nyomon beleszóltak Törökország legbensőbb ügyeibe. Oroszország is hamar kiheverte a krimi háborúban kapott sebeket s haladéktalanul hozzálátott

elvesztett állásainak visszahódításához. Újabb harcbavonulásához új vértezetet öltött magára. A *vallásos ideologiát,* melynek első balkáni sikereit köszönhette, ez alkalommal a *nacionalista eszmével* cserélte fel. Eddig a vallási közösség, az orthodoxia nevében csalogatta magához a balkáni keresztényeket, mostantól kezdve a faji összetartozás gondolatával szédítette meg őket. Az eredmények nyomban igazolták számítása helyes voltát. A pánszláv eszme fantasztikumokba vesző politikai lehetőségei első felvillanásukkal elkápráztatták és az orosz hatalmi célok készséges eszközeivé tették a politikailag éretlen, de annál nagyobb ambiciótól és lángolóbb fajszeretettől fűtött kicsiny nemzeteket.

A hatalmak magatartása annál nagyobb mértékben befolyásolta a Balkán-probléma sorsát, mivel épen ez időtájt tetemesen megnövekedett a közvetlen keleti érdekeltséggel biró államok száma. A Közép- és Nyugateurópában végbemenő hatalmi eltolódások és a nagyhatalmak rendszerének végleges kikristályosodása következtében Ausztriának egyszer és mindenkorra le kellett mondania nyugati ábrándjairól és meg kellett barátkoznia azzal a gondolattal, hogy a megbékélt Magyarországgal kezet fogva a közel keleten keresse hatalmi érvényesülése eszközeit. Az egységessé vált német birodalom, majd valamivel később Olaszország szintén egyre fokozódó érdeklődéssel fordult kelet felé. Mivel pedig az új konkurrens hatalmak céljai és törekvései sok tekintetben ellentétesek voltak a régiekével, főleg Oroszországéival, megjelenésük még jobban felpezsdítette az amúgy is

állandóan örvénylő érdekharcot és még jobban összekúszálta a Balkán-kérdés kibogozhatatlan szálait.

Ezen általános okok, melyekhez még a speciális okok egész sorozata járult, minők: a hagyományosan rossz török kormányzati rendszer, a porta örökös pénzzavara, mely tehetetlenségre kárhoztatott minden komoly reformtörekvést, az ó-törökök csökönyös maradisága és elfogultsága az újításokkal szemben, a keresztény alattvalók ingerlékenysége, a külföldi ügynökök bujtogatásai, stb. állandóan akadályozták a rend megszilárdulását. Egymást érik a fölkelések s napirenden vannak a nagyhatalmak beavatkozásai és diplomáciai jegyzékváltásai. A periferiákon levő tartományok lassanként széttépik az utolsó szálakat is, melyek még a birodalomhoz fűzik őket, a többiek pedig szenvedélyes sóvárgással lesik az alkalmat az adott példa követésére. Minden forrong, izzik a félszigeten és egy közeli erőszakos kitörés bekövetkezését sejteti. Az előjelek világosan mutatják, hogy az új konvulziót már csak a feldarabolás, Törökország területi integritása feláldozásának jegyében lehet lecsendesíteni.

I.

A parisi békeokmány szerzői abban a hitben ringatták magokat, hogy a keleti kérdést sikerült hosszú időre, ha ugyan nem véglegesen kiküszöbölniök az Európa nyugalmát zavaró problémák közül. Hitök nem is volt egészen alaptalan. A békeokmány harmincegy cikkelye

és a tengerszorosokra vonatkozó külön szerződés annyi körültekintéssel és minden eshetőségre kiterjedő figyelemmel rendezte a kényes pontokat, hogy joggal lehetett remélni a béke állandósulását. A jogtalanul provokált Törökország teljes elégtételt nyert. A szövetkezett hatalmak magokkal egyenrangúnak ismerték el és mint az *európai koncert* teljes jogú tagjával tárgyaltak vele. Még biztatóbb kilátást nyujtott a béke állandósulására a nagy békebontónak, a cári birodalomnak bilincsekbe verése. Oroszországnak nemcsak hogy vissza kellett adnia Kisázsiában tett hódításait, hanem azonfelül bele kellett nyugodnia a Fekete-tenger neutralizálásába és Besszarábia egy részének átengedésébe, másszóval legjobb támadó bázisának elvesztésébe is. Külön fenyegetést jelentett számára, hogy Anglia, Franciaország és Ausztria kevéssel a kongresszus berekesztése után még egy külön titkos szerződésben is garantálták a *statusquo* fenntartását (1856 ápr. 15.). Szabatos rendezést nyert a hűbéri államok, nevezetesen Szerbia és a dunai fejedelemségek jogviszonya is. A diplomaták tehát méltán hihették, hogy végre sikerült nyugvó pontra juttatniok az újkori történelem legnehezebb kérdését.

A porta első intézkedései csak élesztették ezt a hitet. Ali pasa nagyvezér és Fuad pasa külügyminiszter, a századközépi Törökország két legnagyobb államférfia, részben a szövetséges hatalmak nyomása alatt, még a kongresszus tanácskozásainak megkezdése előtt közzétette a *hatti humajun* (császári rendelet) nevű alaptörvényt, mely az 1839. nov. 3. kibocsátott *gülhanei hatti*

serif (rózsaházi magas rendelet) intézkedéseit kiegészítve egészen új alapokra fektette a keresztény és mohamedán alattvalók egymáshoz való viszonyát (1856 febr. 18.). A rendelet messzemenő engedményeivel, főleg a vallásszabadság és a polgári jogegyenlőség elvének proklamálásával rendkívül kedvező benyomást keltett birodalomszerte. A gyors egymásutánban reákövetkező alapvető törvények, mint a francia *code pénal* mintájára szerkesztett büntetőtörvénykönyv (*kanunnaméi dzsesâ* 1858), az új telektörvény (*erasy kañunnamesy* 1858), az 1850-iki kereskedelmi törvény kiegészítése és a kereskedelmi törvényszékek jogkörének kitágítása (1860) még jobban élesztették a birodalom újjászületéséhez és modernizálódásához fűzött vérmes reményeket.

A helyzet tényleg nagyon biztató volt. A portával tökéletes harmóniában levő nagyhatalmak ünnepélyesen kinyilvánították teljes érdektelenségüket. Oroszország, a főellenség, összeszorított ajakkal és bilincsre vert kezekkel volt kénytelen tűrni kibimbózott reményeinek letiprását, a keresztények és mohamedánok százados harca legjobb úton volt a teljes megszűnés felé: hogyne lehetett volna hinni, hogy a Balkán-probléma végre megtalálta a békés kiegyenlődés útját. És mégsem így történt. A török kormányzati-rendszer átka: a tunyaság és nemtörődömség és a nagyhatalmak kétszínű magatartása mindjárt kezdetben más irányba terelte az eseményeket. A remélt békés kibontakozás helyett új zavarok támadtak és újabb diplomáciai bonyodalmak sarjadtak ki.

Az első összetűzésekre Montenegro és a dunai fejedelemségek ügye szolgáltatta az alkalmat. A kicsiny Montenegrót sehogyan sem elégítette ki a párisi béke. Danilo fejedelem, mint valamennyi elődje, szeretett volna hasznot húzni Törökország elfoglaltságából. Azért a *hatti humajun* hiányos végrehajtása miatt kitört véres boszniai zavargások hírére azonnal fegyverbe szólította népét és határkiigazítást követelt a portától. Franciaország megfeledkezve két évvel előbb vállalt kötelezettségéről, habozás nélkül a liliputi ország mellé állt és Danilo bátorítására több hadihajóját az Adriára rendelte. Bátorításának meg is lett az eredménye, mert a Mirko herceg vezetése alatt álló montenegrói sereg Grahovo mellett érzékenyen megverte Husszejn Avni pasa seregét (1858. máj. 13). A további vérontásnak a hatalmak erélyes közbelépése elejét vette ugyan, de diplomáciai téren tovább folyt a harc. Oroszország minden fenntartás nélkül magáévá tette a montenegrói igényeket. III. Napoleon a cár tetszésének megnyerésére és Ausztria nyugtalanítására szintén a határkiigazítás mellett foglalt állást. Hosszas tárgyalások után végre úgy oldották meg a kérdést, hogy Antivari és vidéke helyett néhány montenegrói kerületet engedtek át a *fekete hegyek* urának. Bármily csekély volt az átengedett terület, *elvi szempontból* mégis nagy jelentőséggel bírt a múló epizódnak látszó incidens, mert meggyőzően dokumentálta, hogy a nagyhatalmak nem veszik komolyan a békeokmányban és a titkos szerződésben vállalt kötelességek teljesítését s nem szándékoznak áldozatot

hozni Törökország területi integritásának megóvásáért. Ezt bizonyította a dunai fejedelemségek ügyében tanusított magatartásuk is.

Moldva és Oláhország ügye már több ízben foglalkoztatta az európai diplomáciát. Különösen Oroszország viselte szívén a két fejedelemség sorsát. Hogy további támadásaihoz biztos alapot nyerjen bennök, úgyszólván minden békekötésben újabb és újabb engedményeket csikart ki számukra a portától. Így a kucsuk-kajnardzsi békében (1774 júl. 10.) a teljes amnesztia és vallásszabadság biztosítása mellett megszerezte nekik azt a jogot, hogy ügyeik intézésére keresztény ügyvivőket tarthassanak, a konstantinápolyi udvarban, akik a diplomáciai képviselőket megillető kiváltságokat élveznek. Az ackermani szerződésben (1826 okt. 7.) kikötötte, hogy a bojároktól választott hoszpodárok csakis az ő beleegyezésével foglalhassák el hivatalukat. A drinápolyi békében (1829 szept. 14.) felügyeleti és ellenőrzési jogot szerzett magának; majd ezt követőleg a Kisszelev tábornoktól készített *Réglement organique*kal majdnem teljesen megszüntette a török protektorátust és a saját kizárólagos gyámkodásának vetette alá a két tartományt (1831). Mivel azonban erős nyomása miatt 1848. Bukarestben nagyarányú forradalmi mozgalom indult meg, a balta-limani szerződésben (1849 máj. 1.) kénytelen volt megengedni, hogy a hoszpodárokat ismét a porta nevezze ki és belenyugodni a Réglement organique számos pontjának hatályon kívül helyezésébe.

Ilyen volt a helyzet, amikor a parisi kongresszuson végre az összes nagyhatalmak vették

kezökbe a fejedelemségek sokat vitatott kérdésének rendezését. A diplomaták egy része a két tartomány egyesítésére és teljes függetlenítésére gondolt. Különösen Cavour és Walewski francia külügyminiszter tevékenykedtek ebben az irányban. Úgy gondolkoztak, hogy egy erős és független román fejedelemség legjobb védelem lesz a pánszláv veszedelem és — Ausztria ellen. A kongresszus többsége azonban a tényleges állapot fenntartását sürgető angol és osztrák felfogás mellett foglalt állást. A porta is megmozgatott minden követ, hogy a francia terv keresztülvitelét meghiúsítsa. A kongresszus tényleg török *szuverénitás alatt* hagyta Moldvát és Oláhországot, de megengedte nekik, hogy saját ügyeik intézésére teljesen független nemzeti kormányt alakítsanak. Elrendelte még, hogy a két tartomány alkotmányának kidolgozására egy külön európai bizottság alakuljon s ez a bizottság csak az *ad hoc divánban* összegyűlt moldvai és oláhországi képviselők véleményének meghallgatása után fogjon bele munkájába.

A párisi békeakta tehát egészében véve a dunai fejedelemségek kérdésében is a statusquo álláspontjára helyezkedett. De az érdekelt hatalmak itt sem tudtak és nem is akartak érvényt szerezni ünnepélyes igérettel megpecsételt akaratuknak. Még jóformán meg sem száradt a békeokmányon a tinta s máris megindult a kijátszását célzó aknamunka. Franciaország, Piemont—Sardinia és Oroszország nyiltan az *unionista* pártok mellé szegődtek és hathatós védelmökbe vettek minden olyan törekvést, mely a két fejedelemség egyesítésére irányult.

Anglia és Ausztria ellenben most is határozottan ellenezték a tervet s konstantinápolyi követeik Stratford lord és Prokesch v. Osten révén következetesen mindig a porta álláspontját támogatták. A diplomácia meghasonlása nagyon megkönnyítette a román patrioták feladatát. Az unió eszméje az új *kajmakámok* (helytartók), Balš Tivadar és Ghika Sándor minden akadékoskodása dacára rövidesen a maga részére hódította egész Moldva és Oláhország közvéleményét. Jassiban egy külön központi bizottság alakult az egyesítés művének előkészítésére és a kormány működésének ellenőrzésére. Közben a párisi béke 23. szakaszában megállapított európai bizottság (Talleyrand-Perigord, sir Henry Bulwer, Liehmann v. Palmrode, Richthofen, Bensi, Basidy, Szavfet-Effendi) is megkezdte működését.

A minden oldalról szorongatott Törökország egyideig makacsul ellenállott, mert tudta, hogy az egyesítés egyértelmű lesz a teljes elszakadással. Fuad pasa még a kongresszus összeülte előtt így nyilatkozott: «Ismerjük helyzetünket; az általános nyomásnak engedni fogunk, de érvekkel nem lehet bennünket meggyőzni. Az egyesülés maga után vonja majd egy idegen fejedelem meghívását, ez az örökösödést és végül egy esztendő mulva, ha ugyan nem mindjárt, a teljes függetlenséget. És ami Bukarestben történik, azt utána kell csinálni Belgrádban is.» Ugyanő 1856 okt. 14. kelt körlevelében kijelentette, hogy a porta még abban az esetben sem járulhatna hozzá az unió keresztülviteléhez, ha az *ad hoc divánok* ilyen értelemben döntenének.

Maga a divántagok választását meghagyó rendelet a garanciális hatalmak követeivel folytatott beható tárgyalások után 1857 jan. 13. jelent meg.

A választás először Moldvában ment végbe (1857 júl. 19.) és az unionisták súlyos vereségével végződött, mivel Vogorides Miklós, a hirtelen elhalt Balš utóda meghamisította a választójegyzékeket és sok esetben erőszak alkalmazásától sem riadt vissza. A románbarát hatalmak óriási felháborodással fogadták a kajmakám mesterkedéseinek hírét és követeik útján azonnal a választások megsemmisítését követelték. Mivel a porta egyideig vonakodott teljesíteni ezt a követelést, a francia, orosz, piemonti és porosz követek a diplomáciai viszony megszakításával fenyegetőztek, sőt Thounevel francia követ már hajóra is szállott, hogy elhagyja Konstantinápolyt (aug. 5.). E komoly fordulatra Ali pasa, a kevéssel előbb lemondott Ali Ghalib külügyminiszter utódja annál kevésbbé folytathatta ellenállását, mivel III. Napoleon és Viktoria angol királyné osbornei összejövetele óta (aug. 6.) Anglia támogatására nem számíthatott többé. Kénytelen volt tehát megsemmisíteni a választást és utasítani Vogoridest, hogy két héten belül új választásokat írjon ki (aug. 24.). Az új választás, mint előrelátható volt, az unionista párt fölényes győzelmével végződött (szept. 10.). Ugyanaz lett az eredmény Oláhországban is (szept. 26.).

Az ad hcc divánok haladéktalanul megkezdték tanácskozásaikat az alkotmány-tervezet felett. A moldvai gyűlés okt. 19. tartott hetedik

ülésében csaknem egyhangú szavazás alapján a következő pontokban foglalta össze a nemzeti kívánságokat: 1. A román autonomia elismerése és sértetlen fenntartása. 2. A fejedelemségek egyesítése Románia néven. 3. Idegen és örökös fejedelem választása az európai uralkodó családok valamelyikéből. 4. A semlegesség és területi integritás kimondása. 5. A képviseleti rendszer bevezetése. Az oláhországi diván már két nap mulva magáévá tette ezeket a pontokat. De Törökország még most, az utolsó pillanatban is fel akarta tartóztatni a kikerülhetetlen bizonyossággal bekövetkező eseményeket. Ali pasa okt. 28. kelt körjegyzékében semmiseknek jelentette ki a román autonómia alapját képező kapitulációkat és kétségbe vonta az ad hoc dívánok ama jogát, hogy adminisztrativ reformokon kívül más kérdésekkel is foglalkozzanak. Tiltakozása azonban eredménytelen maradt, mert a hatalmak egyértelműleg a román kívánságok mellett foglaltak állást. A dívánok zavartalanul folytatták tanácskozásaikat és csak a közeledő parisi konferenciára való tekintettel rekesztették be üléseiket (1858 jan. 2.—1857 dec. 28.). Határozataik menten a Bukarestben tanácskozó európai bizottság elé, innét pedig az 1858 máj. 22. megnyilt parisi konferencia elé kerültek.

Ezen az új konferencián a párisi béke szignatárius hatalmainak képviselői (Walewszki gróf, Cowley lord, Kisszelev tábornok, Hübner báró, Hatzfeld báró, Villamarina márki és Fuad pasa) vettek részt és kizárólag a fejedelemségek szervezésének kérdésével foglalkoztak. A hónapokig

elhúzódó (máj. 22.—aug. 19.) tárgyalások eredménye egy rendkívül terjedelmes, nem kevesebb, mint 49 cikkelyből álló munkálat lett, mely elsősorban a románok óhajtásait igyekezett kielégíteni, de lehetőleg kímélni akarta a porta érzékenységét is. Jószándéka azonban gyakorlatilag keresztülvihetetlennek bizonyult és csak újabb bonyodalmak felidézésére szolgált. Az új szervezet nem oldotta meg, hanem csupán elodázta a végleges rendezést, még pedig a lehető legszerencsétlenebb formában. Elvileg elismerte a fejedelemségek egyesülését, közös intézményeket, bizonyos ügyek elintézésére közös bizottságot állapított meg számukra, de gyakorlatilag mégis külön tartományokként bánt velök s mindegyik részére külön hoszpodár választását és külön törvényhozó és végrehajtó testület szervezését rendelte el. Amellett érintetlenül hagyta a porta szuverénitását és a garanciális hatalmakat megillető jogokat is. Könnyű volt megjósolni, hogy ez a fél megoldás nem fogja kielégíteni az érdekelt felek egyikét sem. A következmények hamarosan igazolták Fuad pasa jövendölését.

A konferencia berekesztése után a románbarát hatalmak eszközlésére mind a két tartományban egy-egy háromtagú kormány *(caimacamies à trois* vagy *commissions intérimaires)* vette át az ügyek vezetését arra az időre, míg az új alkotmányos hoszpodár-választást meg lehet ejteni. Ezt az átmeneti időt mind a két párt a maga javára igyekezett kamatoztatni. A moldvai és oláhországi unionisták megegyeztek, hogy mindenesetre *egy* fejedelmet választanak a két tarto-

mány számára és hogy a választást előbb Jassiban tartják meg a Bukarestben nagy párttal rendelkező reakciós Bibescu György herceg esetleges megválasztásának meghiusítására. Viszont a törökökkel szövetkezett nagybirtokos bojárok is mindent elkövettek, hogy a vezető szerepet magokhoz ragadják és kierőszakolják a tényleges állapot fenntartását. A választógyűlés *(assemblée élective)* tagjainak megválasztása a legszenvedélyesebb korteskedések közepette ment végbe (1857 dec. 26—30.) és mindkét helyen a reakcionáriusok győzelmével végződött. Konstantinápolyból is egymásután érkeztek a panaszok és a saját művök következményeitől megriadt diplomaták intései. Már-már úgy látszott, hogy a konzervativ irányzat kerekedik felül, amikor a moldvai unionisták elszánt hazafisága újból megtalálta a kivezető utat. A bojárok tiltakozása ellenére azonnal összehivatták a választógyűlést (1858 jan. 9.) s a megnyitástól számított kilencedik napon (jan. 17.) egyhangú szavazással fejedelemnek kiáltották ki Cuza Sándor ezredest. Példájok magával ragadta a bukaresti választógyűlést is. Bibescu jelöltsége meghiusult; a képviselők egyhangúlag Cuzára szavaztak (febr. 5.).

A kettős választás rendkívül fonák helyzetet teremtett, mely újra kiélezte a hatalmak közt fennforgó ellentéteket. Törökország tiltakozott a szerződés kijátszása ellen s a konferencia határozatának szigorú végrehajtását követelte (1859 ápr. 7.). Ausztria azonnal követte példáját és még erélyesebb hangon sürgette a kettős választás érvénytelenítését (ápr. 13.). De tilta-

kozásuk nem járt eredménnyel, mert a többi szignatárius hatalom (Anglia, Franciaország, Oroszország, Piemont és Poroszország) az új választás várható zavaraira való hivatkozással azt kívánta a portától, hogy ezúttal *kivételesen* tekintsen el a személy azonosságától és ismerje el Cuzát mindkét tartomány fejedelmének. Törökország sokáig vonakodott ezt megtenni. Mikor azonban a közbejött osztrák-francia háború egyetlen támaszától, az osztrák diplomácia odaadó segítségétől is megfosztotta, végre kénytelen volt engedni. Cuzát két külön fermánnal Moldva és Oláhország fejedelmének ismerte el. Valamivel később (1861 dec. 2.) már abba is beleegyezett, hogy a két tartomány reálunioba lépjen egymással. Igaz, hogy ezt az engedményt csak az első fejedelem uralkodásának tartamára tette, de a későbbi események hamar túlszárnyalták ezt a mesterséges korlátozást. Az uniót nem lehetett többé visszafejleszteni. Az egységes Románia Törökország és Ausztria minden ellenkező törekvése dacára ténnyé vált s már csak az volt hátra, hogy Fuad pasa jóslatának utolsó részét is teljesítse: kivívja teljes függetlenségét. A körülmények változása erre is meghozta az alkalmat.

II.

A krimi háború sikereihez és a párisi békéhez fűzött remények már az első években hiábavaló illuzióknak bizonyultak. A Balkán-probléma továbbra is megmaradt annak, ami eddig volt: örökös nyugtalanságok és pihenést nem ismerő

hullámzások forrásának. A hatalmak mindjárt az első kínálkozó alkalommal megmutatták, hogy nem veszik komolyan a török területi integritás megóvására vállalt kötelezettségüket. Mint korábban, most is szinte kivétel nélkül az elégületlen és elszakadni vágyó alattvalók és hűbéresek érdekeit pártolták a régi állapotok fenntartásáért harcoló portával szemben. Ezért Abd ul Medzsid szultán uralkodásának utolsó korszaka a kedvezőknek látszó külső körülmények dacára sem volt szerencsés. Jószándékú reformtervei alattvalói meg nem értésén, a statusquo fenntartására irányzott törekvései pedig az európai diplomácia ellentétes irányú érdekeltségén szenvedtek hajótörést. Halálakor (1861 jún. 25.) látszatra rendezett, de valójában a bomlás csíráitól sokszorosan áthatott birodalmat hagyott öccsére Abd ul Azizra (1861—1876.).

Az új szultán elődjéhez hasonlóan buzgalommal és jóakarattal látott az eláradt bajok orvoslásához. Bár nem volt barátja az európai műveltségnek, három nagy munkatársa: Ali, Fuad és Midhat pasák tanácsára mégis számos üdvös reformot léptetett életbe. Így francia mintára új perrendtartást készíttetett a kereskedelmi törvényszékek számára (1862.) gondoskodott a tengeri kereskedelem jogi viszonyainak szabályozásáról (1864.), Fuad pasával kidolgoztatta az első vilajettörvényt, amely sokat könnyített a keresztények helyzetén (1864), újjászervezte és a keresztények előtt is megnyitotta az államtanácsot (1868.), felállíttatta a legmagasabb fölebbviteli bíróságot és semmisítőszéket (1868.), az

államtanáccsal nemzetiségi, iskolai és új véderőtörvényt készíttetett (1869.). stb. A közlekedés élénkítésére egy angol társasággal megépíttette a ruszcsuk-várnai vasútvonalat (1866.) s engedélyt adott a keleti vasúttársaságnak *(compagnie d'expolitation des chemins de fer orientaux)* a ruméliai vasút dedeagacs-konstantinápolyi és szaloniki vonalainak kiépítésére (1869.) Amellett igyekezett alattvalóinak szellemi szintáját is emelni. Ezért Fuad pasa ösztönzésére megnyitotta a galatai császári liceumot (1868 szept. 1.), mely európai tanerőkkel működött s tanítási nyelvül a franciát használta. Sőt az európai szellemhez való tökéletes alkalmazkodása bebizonyítására 1867. minden korábbi hagyomány ellenére személyesen ellátogatott a párisi világkiállításra s ez alkalommal a bécsi és berlini udvarokat is felkereste. A *Tranzimât*, a reformáramlat valóban mélyreható változásokat idézett elő.

De bármily sokat igérően indult az új reformkorszak, vége mégis csak az lett, ami előbb II. Mahmud és Abd ul Medzsid újító törekvéseinek: a tökéletes kudarc. Csak kevésszámú, kivételesen felvilágosodott szellem ismerte fel az újítások jelentőségét; maga a török nép egészében megértés nélkül, közömbösen, sőt ellenséges indulattal állott velök szemben. A nagyvezérségben és a külügyek intézésében egymást felváltó Ali és Fuad pasák ritka államférfiúi rátermettsége és Midhat pasa erélye csodákat művelt, de a hagyományos keleti egykedvűséget megtörni és a reformok iránt fellelkesíteni nem tudta. A *beteg ember* bajának csirái sokkal számosabbak voltak és mélyebben rejtőztek,

semhogy néhány, még oly kiváló ember odaadó munkássága el tudta volna távolítani őket. A Tanzimât utolsó fellángolása csak azt bizonyította, hogy a török birodalom még nem érett meg az európai értelemben vett reorganizációra. Az elégületlenség okai továbbra is megmaradtak és minduntalan megújuló felkelésekre és elszakadási kísérletekre csábítottak. Így Abd ul Aziznak is állandóan küzdenie kellett azokkal a bajokkal, melyekkel bátyja is viaskodott: a benső harcokkal és külső beavatkozásokkal. Tizenötéves uralkodása reményteljes kezdete dacára egy lépéssel sem vitte közelebb a Balkán-problémát a megoldáshoz, sőt ellenkezőleg, még újabb komplikációkkal tetézte.

Az elégületlenség centrumai és a diplomáciai beavatkozások felidézői ezúttal is a szélek, a félsziget perifériái: Románia, Szerbia, Bulgária, Kréta és Montenegro voltak.

A dunai fejedelemségek Cuza Sándor megválasztása után is sok gondot okoztak az európai diplomáciának. A kettős választás ugyanis csak kifelé teremtette meg az egységet. Bent az országban továbbra is pártviszályok és hatalmi versengések dúltak. Moldvában és Oláhországban egyaránt tüneményes gyorsasággal váltották fel egymást a különböző kormányok. Ez a gyakori kormányváltozás rendkívül megnehezítette a fejedelem helyzetét és szinte lehetetlenné tette az állami rend megszilárdulását. Nem javult lényegesen az állapot akkor sem, amikor a porta elismerő fermánja alapján a két törvényhozás egyesült és Catargiu elnöklete alatt közös kormány vette át az ügyek

intézését (1862 febr. 5.). Az elnyomott parasztság és a reformoktól irtózó bojárok között napról-napra jobban kiéleződött az ellentét s már néhány hónap mulva a miniszterelnök meggyilkolására vezetett (1862 jún. 20.). A görög kolostorok ügye és a nyomában támadt hosszas diplomáciai háború még jobban összekúszálta a helyzetet.

A kolostorok kérdésének felvetődésére az szolgáltatott alkalmat, hogy a Romániában nagy számmal alapított kolostorok és a kezökön felhalmozódott óriási vagyon idők folytán egészen görög befolyás alá került. Az európai diplomáciának már régen szemet szúrt ez a fonákság; próbált is rajta segíteni, de Oroszország intrikái mindannyiszor útját állták jó szándéka megvalósításának. Cuza fejedelem nem akarta tovább tűrni, hogy a nemzeti vagyon tetemes része ezentúl is idegen célokat szolgáljon. Feltette tehát magában, hogy a kolostorok javait minden további formaság mellőzésével államtulajdonnak fogja nyilvánítani. Mivel azonban Anglia, Ausztria és Oroszország túlságosan radikálisnak találták ezt a megoldást, egyelőre elállott szándékától és a konstantinápolyi francia követ közvetítésével azt ajánlotta a portának és a garanciális hatalmaknak, hogy kárpótlásképen hajlandó egyszer s mindenkorra 84 millió piasztert fizetni a görög szerzeteseknek. De mialatt a hatalmak ezen újabb ajánlatán tanácskoztak, a fejedelem váratlanul megint frontot változtatott. 1863 dec. 24. benyujott törvényjavaslatában az összes kolostorok vagyonának szekularizálását indítványozta s a nemzet-

gyűlés már a következő napon 98 szavazattal 3 ellenében tényleg ilyen értelemben is döntött. Hosszas huza-vona után végre abban egyeztek meg, hogy a román kormány 150 millió piaszterrel fogja kárpótolni a megrövidített szerzeteseket. A konstantinápolyi patriarchatus még ilyen formában is húzódozott a megegyezéstől, de az európai diplomácia megunta már a hiábavaló patvarkodást, nem akarta még tovább nyújtani. Azért az említett összeg kikötésével végre bele nyugodott a szekularizáció végrehajtásába. Csak Oroszország, az egész kolostorkérdés rossz szelleme tiltakozott még most is a békés megoldás ellen.

Míg a kolostorok ügyében csak a hatalmak egy részével került szembe Cuza fejedelem, egyéb kérdésekben tulajdon alattvalóival jutott egyre élesebbé váló ellentétbe. A bajok legmélyebb gyökere a fejedelem szeszélyes, önkényre hajló természete és túlzott francia-imádata volt, melynél fogva a forradalom legmodernebb vívmányait egy csapásra akarta meghonosítani elmaradott országában. Mivel az első kamarával nem boldogult, rövidesen feloszlatta (1864 ápr. 27.) s a Cogalniceano miniszterelnök segítségével keresztülvitt államcsinnyel új alkotmányt oktrojált népére, mely két kamarás rendszert és új választójogot léptetett életbe, a törvénykezdeményezés jogát és a kamarák tanácskozási rendjének megállapítását az államfő kizárólagos jogai közé utalta, végül az új országgyűlés összehívásáig korlátlan hatalommal ruházta fel a fejedelmet (1864 máj. 14.). A porta tiltakozott ezen önkényes rendszabály ellen, de

a hatalmak most is Cuzának adtak igazat, sőt az 1864 jún. 28-iki protokollumban azt a nevezetes kijelentést tették, hogy az egyesült fejedelemségek ezentúl a szuverén porta közbejötte nélkül is módosíthatják a benső viszonyaikat szabályozó törvényeket. Miután új hatalmát napoleoni mintára, népszavazással is biztosította (máj. 27.), mélyreható reformokba kezdett az immár csaknem teljesen függetlenné vált fejedelem. Az új agrártörvényben eltörölte a robotot és lehetővé tette, hogy a felszabadult jobbágyok tizenöt éven belül megválthassák telkeiket (1864 aug. 14.). Azonkívül új polgári és büntető törvénykönyvet, új perrendtartást adott ki, megszüntette a halálbüntetést, kereskedelmi kamarákat szervezett, Bukarestben és Jassziban egyetemet alapított, stb.

De hiábavaló volt minden újítás, a felburjánzott visszaélések, a gyűlöletes kegyencuralom és önkény ellensúlyozták hatásukat. A diktatura megszünésekor (1865 dec. 18.) Sándor fejedelem népszerűtlenebb volt, mint a kezdetén; az országban eláradt anarchia az új törvények dacára nagyobb volt, mint bármikor valaha. A pénzügyek a rossz gazdálkodás miatt annyira megromlottak, hogy hónapokon át nem tudták folyósítani a hivatalnokok és nyugdíjasok fizetését. A közerkölcsök is mélyen alásülyedtek; napi renden voltak a közmunkákkal és szállításokkal való visszaélések, a csalások és sikkasztások. Még szomorúbb volt a dologban, hogy a fejedelem környezete, a csupa kalandorokból rekrutálódott és épen ezért a gyűlöletes udvari kamarilla sem volt mentes az ilyenféle

bűnöktől. Fenékig romlott kormányrendszere végre annyira meggyűlöltette Cuza Sándort, hogy Bratianu, Rosetti, Ghika György és Demeter, Sturdza Demeter, Lecca őrnagy és mások vezetése alatt egy nagyszabású összeesküvés jött létre ellene. Napoleon császár is tudott a készülő csinyről, sőt titokban bátorította is részeseit. A francia uralkodó hatalomra jutása óta állandóan szívén viselte a legfiatalabb «latin» nép sorsát és megragadott minden alkalmat, hogy újabb meg újabb szállal fűzve magához. Úgy hitte, hogy a független Romániát tetszése szerint használhatja majd fegyverül az orosz, a török és mindenek felett az osztrák hatalom ellen. Most sem mulasztotta tehát el az alkalmat, hogy közreműködjék a gyűlölt Cuza eltávolításában és egy, céljainak jobban megfelelő idegen fejedelem trónra segítéseben. Ilyen magas pártfogó védelme alatt nem volt nehéz célt érniök az összeesküvőknek. **1866** febr. **23.** éjjel behatoltak Sándor fejedelem lakosztályába, lemondásra kényszerítették és azonnal útnak indították a határ felé. Másnap pedig egy háromtagú ideiglenes kormányt *(Lieutenance-Princiére)* alakítottak s Ghika János elnöklésével új miniszteriumot neveztek ki. Még ugyanazon a napon összeült a kamara is és egyhangú szavazás alapján fejedelemmé kiáltotta ki Fülöp flandriai grófot, II. Lipót belga király öccsét.

De a Kóburgházi herceg fejedelemsége nagyon rövid ideig tartott. Napoleon császár semmiképen sem akarta megengedni, hogy Cuza örökébe a gyűlölt «polgárkirály» unokája üljön. Minden eszközt felhasznált jelöltsége meghiú-

sítására. Nyomása alatt Rogier belga külügyminiszter már febr. 27. kénytelen volt külön jegyzékben kijelenteni, hogy Fülöp herceg nem tart igényt Románia trónjára. Az ideiglenes kormány egyideig ragaszkodott jelöltjéhez, de amikor látta, hogy a császár nem szándékozik elállani tiltakozásától, elejtette a belga herceget és más jelölt után nézett. Az új jelöltet hamarosan meg is találta Károly hohenzollern-sigmaringeni herceg személyében, aki épen ez időtájt lépett elő a második számú porosz gárda-dragonyos ezred kapitányává s aki rokonsága révén a francia császár szemében is *gratissima persona* volt. Miután a Romániában megejtett népszavazás óriási többséggel (685,969 szavazat 224 ellen) az ő javára ütött ki, Károly herceg ápr. 16. késznek nyilatkozott a fejedelemség elfogadására. Különböző akadályok, főleg Vilmos porosz király ellenkezésének legyőzése után máj. 11. tényleg útnak is indult és 20. már román földön állott. Közben a kamara is melléje állott s a parisi konferencia határozatai ellenére újólag kimondotta az uniót és örökösnek nyilvánította Károly fejedelmi méltóságát (máj. 13.).

Az európai diplomácia az egyetértés hiánya miatt teljesen tehetetlenül állott ezen eseményekkel szemben. A parisi konferencia mit sem tett az 1858 aug. 19-iki szerződés állandó figyelmen kívül hagyása ellen, sőt jún. 4. véglegesen feloszlott. A hatalmak, mint a román kérdés fejlődésének minden eddigi fázisában, most is merőben ellentétes álláspontra helyezkedtek. Anglia, Franciaország, Poroszország és Szardinia

feltétlenül támogatták a herceget s tudni sem akartak az unió felbontásáról, a keleti hatalmak ellenben minden erejökkel meghiúsítani igyekeztek a szerintök ártalmas és törvényellenes megoldást. A porosz háború küszöbén álló Ausztriának egyáltalában nem volt érdeke, hogy hátában egy újabb Hohenzollern-fejedelemség alakuljon, Oroszország szintén nem kívánta a német herceg megjelenését, mert Romániának csak addig vehette hasznát, amíg erőssé és öncélúvá nem válik; Törökország pedig még mindig a régi hűbéres viszony fenntartásáról álmodozott. A közös érdek aztán hamar összehozta a három hatalmat a — tiltakozásban. Oroszország Ausztriával egyetemben egy török megbízott kiküldését indítványozta, a porta meg egyenesen fegyveres megtorlásra gondolt. Omer pasa vezetése alatt hatalmas sereget vont össze Ruszcsukba és csak a hatalmak fenyegetésére és a krétai zavargások hírére állott el azon szándékától, hogy haladéktalanul bevonuljon Romániába.

A román kérdés sorsa azonban mégsem a Dunánál, hanem a csehországi harctéren dőlt el. A königgrätzi vereség megfosztotta Törökországot az osztrák támogatás reményétől s ezzel illuzóriussá tette fegyveres beavatkozása sikerét. A vereség hatása alatt Oroszország is megkezdte a visszavonulást. A veszedelmesen feszült helyzet egyszerre megenyhült. Omer pasa csapatai elvonultak. A porta nem kívánta többé a választás megsemmisítését és új, ideiglenes hoszpodárok kinevezését a különválasztott tartományok számára, hanem csupán azt kö-

tötte ki, hogy Károly személyesen kérje Konstantinápolyban a fejedelmi hatalom reáruházását. Ez 1866 okt. 24. tényleg meg is történt. A válság rövid idő alatt teljesen elsimult s Románia a nyugodt fejlődés útjára tért, bár a Cuza-korszak zilált viszonyai, a túlságosan szabadelvű alkotmány káros hatásai és a gyakori kormányválságok eleinte sok gondot adtak a fejedelemnek. Lassanként megbékélt Ausztria is meg Oroszország is. Károly krimi (1869 aug.) és bécsi látogatása (1869 szept.) feledtette a régi haragot s lehetővé tette a normális viszony helyreállítását.

III.

A román válság olyan körülmények közt nyert elintézést, melyek világosan mutatták, hogy a hatalmak többsége a porta rovására akarja megoldani a Balkán-problémát. A párisi kongresszus napjaiban még a statusquo feltétlen tiszteletben tartása volt a jelszó, most pedig a birodalom egységének megbontása és a kötelékébe tartozó fejlettebb népcsoportok felszabadulási vágyának élesztése került napi rendre. Ezt bizonyítja a *szerb kérdés* rendezése is.

Szerbia az első szabadságharc lezajlása (1806—1812) óta igen változatos napokat látott. A bukaresti békében (1812 máj. 28.) autonomiát nyert benső ügyeinek intézésére, de már egy esztendő mulva megint török rabigába sülyedt vissza. A szabadsághős Kara Gyorgyének el kellett hagynia hazáját és idegenben, magyar földön keresnie menedéket. Az újabb elnyomatás két

évig tartott. 1815. a rudniki kenéz, Obrenovics Milos vezetésével kitört a második szabadságharc, mely egy esztendő leforgása alatt néhány vár kivételével teljesen megtisztította a szerb földet a szultán hadaitól. A felszabadított nemzet hálából fejedelemmé választotta szabadsága kivívóját (1817 nov. 6.), aki egyideig meg is felelt a beléje helyezett bizalomnak. Miután a porta Oroszország kényszerítésére az ackermani szerződésben (1826 okt. 7.) és a drinápolyi békében (1829 szept. 19.) újólag elismerte, sőt némileg kiterjesztette a kivívott autonomiát, Milos fejedelem a török-orosz háború idején tanusított ügyes taktikázásával azt is ki tudta vivni, hogy II. Mahmud szultán 1830 aug. 15. kelt hatti serifjével elismerte családja örökösödési jogát s kimondotta, hogy szerb földön a törökök ezentúl csak a várakban tartózkodhatnak.

A kis ország nyugodt fejlődése ezzel biztosítottnak látszott. De mégsem így történt. A fejedelem egyre zsarnokibbá váló önkénye, a magasabb hivatalnokok és a szenátus tagjainak örökös intrikái mindennaposakká tették a benső civódásokat és pártvillongásokat. Oroszország gyámkodó, jóakaratot fitogtató, de alapjában végtelenül önző politikája semmiképen sem volt alkalmas ezen benső bajok ellensúlyozására. A cári diplomácia, mint a dunai fejedelemségekben, itt is kizárólag a saját érdekeit tartotta szem előtt. Szívesen támogatta a szerbek függetlenségi törekvéseit, amíg csak a porta ellen irányultak, de azonnal visszavonult, mihelyt a saját korlátlan befolyását látta általuk

veszélyeztetve. Egy önálló, saját céljai után járó vagy osztrák befolyás alatt álló Szerbiával nem tudott volna mit kezdeni. Azért nagy gondja volt rá, hogy befelé állandóan élessze a pártviszályokat, kifelé pedig elejét vegye az osztrákszerb szomszédság esetleges bensőbbé válásának. Belgrádi ügyvivője, Rückmann báró útján beavatkozott mindenbe, még a legbensőbb államügyekbe is. Amikor Milos alattvalói nyomásának engedve szabadelvű alkotmányt léptetett életbe (1835.), Rückmann kereken kijelentette, hogy az orosz kormány sohasem fog belenyugodni a megkérdezése nélkül engedélyezett alkotmány végrehajtásába. Nem is lett belőle semmi. A szerbeknek meg kellett elégedniök a három évvel később kiadott erősen reakcionárius *alaptörvénnyel (ustav)*, mely úgyszólván minden hatalmat a tizenhét tagú szenátusra és a porta beleegyezése nélkül el nem mozdítható miniszterekre ruházott át és ezzel még tágabb kaput tárt a szüntelenül ismétlődő orosz és török beavatkozásoknak.

A cári diplomácia azonnal alkalmazásba is vette az új eszközt. A szenátus tagjaival kezet fogva addig áskálódott Milos fejedelem ellen, míg csak lemondásra és a vére hullásával megszabadított ország elhagyására nem kényszerítette (1839 jún. 13.). Ugyanez lett a vége ifjabbik fia, Mihály uralkodásának is, de mégis azzal a különbseggel, hogy ellene inkább a törökkel szövetkeztek elégületlen alattvalói. A belgrádi és viddini pasák nyilt biztatására Vucsics, Petronijevics és Garasanin Miljutin formális forradalmat szítottak ellene, mely alig három évi

uralkodás után atyja példájának követésére kényszerítette az ifjú Obrenovicsot (1842 aug. 29.). Bukása egyuttal a dinasztia bukását is jelentette, mert a hirtelenében összehivott nemzetgyűlés Kara Gyorgye fiát, Sándort ültette helyette a trónra. A porta ki akarta használni a kedvező helyzetet. Még mielőtt Oroszországnak ideje lett volna beavatkozni, egy hatti seriffel megerősítette a nemzetgyűlés határozatait és Karagyorgyevics fejedelmi méltóságát (1842 nov. 14.). De épen ezzel a sietséggel keltette fel az orosz diplomácia féltékenységét. Pétervárott nem tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Oroszország beleegyezése nélkül más hatalom akár csak egy lépést is merjen tenni a hűbérbirtoknak tekintett Szerbiában. Állítólagos szerződéses jogaik megsértésére hivatkoztak s nem nyugodtak mindaddig, amíg a török tanácsra lemondott Sándor herceget ujólag, de most már a cár szárnysegédének jelenlétében meg nem választották (1843 máj.).

A dinasztiaváltozással újabb bonyodalmak jártak, melyek még jobban összekúszálták a szerencsétlen kis ország külső és benső viszonyait. Karagyorgyevics Sándor első sorban Ausztriára támaszkodott. Különösen az 1848—49-iki események után vált bensővé a szomszéd monarchiához való viszonya. Az osztrák befolyás lassanként egészen háttérbe szorította Oroszországot. Hiszen 1850. még a hivatalos *Srpske Novinét* is az osztrák konzulátusra vitték cenzurázás végett. Rajacsics patriarcha 1852-iki körútja alkalmával úgy üdvözölte Ferenc Józsefet, mint a szerb vajdaság nagyvajdáját, a

fejedelem pedig, mint valami hűbéres, nagy kisérettel Zimonyba jött át üdvözlete tolmácsolására. A belgrádi osztrák főkonzul, Radoszavlyevics Peja ezredes, aki közönséges granicsárból küzdötte fel magát diplomatává, szinte korlátlan befolyást nyert a szerb állam sorsának intézésére.

Természetes, hogy Oroszországot, mely még mindig a *védőhatalom* szerepében tetszelgett, nagyon bántotta ez a kizárólagos osztrák-barátság. A pétervári kormány mindenáron vissza akarta szerezni elvesztett befolyását és mivel másként nem boldogult, erőszakhoz folyamodott. Miklós cár egyenesen ráparancsolt a fejedelemre, hogy a nyugati és osztrákbarát irányzatot képviselő Garasanin Illés külügyminisztert bocsássa el szolgálatából s helyébe az oroszbarát Vucsicsot nevezze ki (1852 dec.). Az elbocsátás némi vonakodás után tényleg megtörtént (1853 márc. 14.), de épen az ellenkező hatást idézte elő, mint Pétervárott gondolták. A nemzeti érzületében és függetlenségében megbántott szerb nép egy időre elhidegült mindenható protektorától s ez a körülmény nagy mértékben megkönnyítette Sándor fejedelemnek az osztrák részről kivánt semlegesség fenntartását a krimi háború idején. A semlegességi politika pedig azt eredményezte, hogy a párisi kongresszus nemzetközileg is elismerte és az eddigi kizárólagos orosz protektorátus helyett az összes garanciális hatalmak ellenőrzése alá helyezte Szerbia kivívott jogait.

De bármily súlyos vereséget szenvedett Oroszország a kongresszuson, nem adta fel azon igye-

kezetét, hogy elveszett befolyását visszaszerezze. Az osztrák-orosz versengés tehát a békekötés után is változatlan elkeseredéssel folyt tovább. Növelte a zavart a porta beavatkozása, amire a fejedelem önkényes és kapkodó politikája szolgáltatott okot és az alkotmány nélküli állapotot megúnt nép egyre erősebbé való követelése. Szerbia polgárháború küszöbén állott, körötte a külső beavatkozások veszedelmei örvénylettek, amikor a minden oldalról szorongatott fejedelem végre rászánta magát a *nemzeti szkupstina* összehívására s ezzel új fejezetet nyitott a szerb történelemben, de egyuttal megpecsételte saját sorsát. (1858 nov. 28.)

A szkupstina ugyanis, mint annakidején az 1879-iki francia nemzetgyűlés, mindjárt kezdetben túllépte az összehívói által eléje szabott korlátokat. Foltozgatás helyett egészen új alapot akart vetni Szerbia állami életének. Demokratikus alkotmányt, parlamentáris kormányrendszert, sajtószabadságot, modern szellemű törvénykezést követelt. Mindenekelőtt azonban a tehetetlen és idegen befolyás alatt álló fejedelem távozását követelte, mert erőtlen és sokszorosan kompromittált kormányától nem remélhette kívánságainak teljesítését. Karagyorgyevics Ausztria és a porta támogatásában bízva eleinte dacolt a szkupstinával. Egyideig úgy látszott, mintha az események európai válsággá akarnának duzzadni. Ausztria Zimonyban egy megfigyelő sereget vont össze és el volt rá szánva, hogy szükség esetén fegyverrel nyit magának utat a belgrádi várba. A porta meg a nemzetgyűlés feloszlatásának és egy ideiglenes

kajmakám kinevezésének tervével foglalkozott. Konstantinápolyban izzó harcok folytak. Egymást érték a diplomáciai jegyzékváltások és tanácskozások. Fuad pasa makacsul ragaszkodott álláspontjához. Ausztria elhatározása is szilárdnak látszott. Viszont Anglia, Franciaország és Oroszország hevesen tiltakoztak minden beavatkozási kisérlet ellen. Szerbiában is napról-napra izzóbb lett a hangulat. A nemzet zöme hallani sem akart többé a török oltalom alá helyezkedett Karagyorgyevicsről és szenvedélyesen követelte az agg, immár közel nyolcvan éves Milos visszahelyezését, akinek személye most egyszerre a nemzeti függetlenség szimboluma lett. Az európai bonyodalom és a szerb forradalom kettős veszedelmének valószínűsége végre megtörte az osztrák és török ellenállást. Karagyorgyevics Sándornak távoznia kellett, mire a szkupstina azonnal megválasztotta Milost és e tényével újra életre keltette az Obrenovicsok örökösödési jogát (1858 dec. 23.). A porta azzal akarta leplezni vereségét, hogy sokáig vonakodott elismerni Milos fia, Mihály herceg trónöröklési igényét. Utóbb azonban a hatalmak nyomására mégis engednie kellett. Mihály atyja halála után (1860 szept. 26.), minden akadály nélkül örökébe léphetett.

Az Obrenovics-dinasztia visszatérése nyugodtabb állapotokat teremtett Szerbiában, de kifelé újabb válságok csiráit hintette el. Különösen Mihály fejedelem uralkodása idézett elő e tekintetben mélyreható változásokat. Az ifjú és tehetséges fejedelem jól felhasználta a bukását követő éveket. Nagy utazásokat tett nyugaton

s rendkívül bő tapasztalatokat és ismereteket gyüjtött. Amikor harminchétéves korában újra trónra jutott, már teljesen kiforrott, céljait és eszközeit tisztán látó uralkodói egyéniség volt. Uralkodását sajátos kettősség jellemzi. Míg ugyanis a belpolitikában konzervativ elveket követett, addig a külpolitikában a liberálizmus és a nacionalizmus eszményeit igyekezett valóra váltani. Teljesen azonosította magát a délmagyarországi szerbek köréből kiinduló *nagyszerb* mozgalommal, mely épen ezidőtájt kezdett konkrétabb alakot ölteni. Ami eddig csak a Karadzsics Vuk úttörő munkásságán fellelkesült kevésszámú idealista és az *omladina* zászlója alatt csoportosult fiatalság titkos óhajtása volt, azt most ő hivatalos kormányprogrammá akarta avatni. Az összes szerbek egyesítéséről és Dusán birodalmának feltámasztásáról álmodozott. Ez okból állandóan figyelemmel kisérte a Szerbia határain kívül élő fajrokonok sorsát. Összeköttetésben állott a magyarországi szerbekkel is. Titokban bátorította államellenes törekvéseiket s rendszeresen segélyezte az újvidéki omladina lapját, a Miletics szerkesztésében megjelenő *Zastavát*.

A délszláv törekvések felkarolása mellett főleg arra törekedett Mihály fejedelem, hogy kifelé minél függetlenebb állást biztosítson országának. Különösen a portával szemben igyekezett tágítani a régi kötelékeken. Ha már a parisi béke értelmében visszamaradt török katonaságot tűrnie kellett, legalább a mohamedán polgári lakosságot szerette volna eltávolítani a szerb várakból. Hosszas alkudozás után kieszközölte tehát a portától, hogy a mohamedánok

jogi helyzetének megvizsgálására egy török-szerb vegyes-bizottság küldessék ki. A török lakosságot rendkívül felizgatta ez az engedmény. A feszültség gyakori verekedésekben robbant ki, melyek szerb részről nemsokára emberáldozatot is kivántak. (1862 jún. 15.) A verekedések fokról-fokra annyira elfajultak, hogy a felbőszült szerb lakosság utoljára formális ostromot kezdett a vár ellen, mire a parancsnokló pasa viszont ágyúkkal kezdte lövetni a várost. A véres zene-bonának a hatalmak képviselői vetettek véget azzal, hogy a pasát a bombázás beszüntetésére bírták. Az incidens folytatása a kánlüdzsei palotában tartott konferencia lett, mely ismét új csoportosításban mutatta be az európai hatalmakat. Anglia ez alkalommal Ausztriával egyetemben a török érdekeknek kelt védelmére, míg Franciaország, Oroszország és részben Poroszország most is a szerb igényeket támogatták. Közel két hónapig tartó tárgyalás után végre abban állapodtak meg, hogy a török polgári lakosság valamennyi városból, tehát a belgrádi török negyedből is kivonul, de a belgrádi fellegvárat, Sabácot, Szendrőt és Fetiszlámot ezentúl is a török helyőrség tartja megszállva, az eddigi szintén megszállott Szokolt és Uzsicét pedig lerombolják (1862 szept. 4.).

Természetes, hogy Mihály fejedelmet nem elégítette ki ez a féleredmény. Ő az összes várak kiürítését várta a kánlüdzsei konferenciától. De azért nem csüggedt el. Egyrészt ügyes portai képviselője, Risztics János révén állandóan napirenden tartotta a kérdést, másrészt, hogy nagyobb nyomatékot kölcsönözzön szavának,

lázas buzgalommal dolgozott a szerb hadsereg újjászervezésén. Nyugati mintára uj védőtörvényt léptetett életbe, mely az általános hadkötelezettség bevezetésével és a létszám fölemelésével egyszerre tekintélyes haderő birtokába juttatta. De a várak kérdését mégsem ezek a készülődések, hanem a csehországi harctér eseményei érlelték meg a megoldásra. Ausztria a königgrätzi vereség után mindenekelőtt a békét óhajtotta. Mint Beust, a vereség után (1866 okt. 30.) kinevezett új külügyminiszter mondotta, elég temetési költséget fizetett már az olasz és más fejedelmekért; nem akart ujabb áldozatot hozni. Semmi kedve sem volt hozzá, hogy most néhány jelentéktelen vár kedvéért újabb kalandba bocsátkozzék. Felhagyott tehát eddigi *feltétlenül* törökbarát politikájával s még ő tanácsolta a portának, hogy békesség kedvéért vonja vissza csapatait. Ez a váratlan fordulat véglegesen Szerbia javára billentette a mérleget. A magára maradt porta kénytelen-kelletlen engedett. Megigérte a helyőrségek kivonását, de viszonzásul kikötötte, hogy Mihály fejedelem hódolata bemutatására menjen Konstantinápolyba és hogy a belgrádi sáncokon a szerb mellett ott lengjen a török zászló is. (1867 márc. 3.)

A szerb fejedelemség ügye ezzel nyugvópontra is jutott egyidőre. Mihály fejedelem már egy év múlva (1868 jún. 10.) orgyilkosságnak esett áldozatául s utódjának, Milánnak, kiskorúsága és a gyámsággal járó bajok miatt egyelőre gondolni sem lehetett nagyvonalú külpolitikájának folytatására. De a porta veresége

így is teljes volt. Ujólag ki kellett vonulnia egy országból, mely alig félszázaddal előbb még kizárólagos birtoka volt. Mint a dunai fejedelemségekben, itt is csupán a *szuverén-viszony* bizonytalan, bármely pillanatban széttéphető szálai őrizték még egyideig a letűnt regime emlékét. A török vereség annál fájdalmasabban hatott, mivel általa Törökország legnagyobb ellenségének, Oroszországnak állása erősödött.

IV.

A romániai és szerbiai eseményekkel párhuzamosan a szomszédos Bulgáriában is fontos változások mentek végbe, melyek sok tekintetben előkészítői és hírnökei voltak a később bekövetkezett nagy eseményeknek. Több százados elnyomatás után a bulgár nemzet is megmozdult, öntudata ébredezni kezdett. Először csak az egyházi elnyomatás ellen reagált, de később már politikai tekintetek is vegyültek mozgalmába.

Régi törekvése volt a bulgároknak, hogy egyházi és iskolai életöket felszabadítsák a konstantinápolyi patriarchatus nyomasztó és idegen szellemű uralma alól. Már 1833-ban azt kérték, hogy bulgár származású püspököket nevezzenek ki számukra, de a patriarchatus még e szerény kivánságot sem teljesítette. Emiatt oly nagy elkeseredés és elégületlenség támadt köztük, hogy 1858-ban magának a portának kellett kezébe vennie a kérdés rendezését. Egy görögorthodox zsinatot hívott össze, mely azonban épp oly kevéssé találta teljesíthetőknek a bulgár követeléseket, mint előbb a patriarchatus.

A bulgárok azzal feleltek kérésök ujabb megtagadására, hogy több görög püspököt elűztek, sőt egyideig komolyan foglalkoztak a Rómával való egyesülés gondolatával. Az uniomozgalom, részben a fölös számban megtelepedett lengyel emigránsok biztatására, akik ily módon akartak gátat vetni a gyűlölt Oroszország balkáni befolyásának, hirtelen hatalmas méretűvé duzzadt. 1859 decemberében Szekolszki apát, Cankov és Mirkovics vezetésével már mintegy kétezer bulgár kérte Brunoni konstantinápolyi apostoli delegátustól a katholikus egyházba való felvételét. Később még rohamosabban emelkedett ez a szám, úgy, hogy másfél év mulva már megközelítette a hatvanezret. Róma mindent megtett a mozgalom gyámolítására. Mindjárt az első megtérések után Szekolszki, majd ennek rejtélyes eltűnése után (1861 jún. 18.) a pauliciánus Arabasiski, később pedig a lengyel Malcinszki és a bulgár Popov személyében külön bulgár ritusu püspököt állított az egyesültek élére. Maga Pius pápa is melegen érdeklődött az ügy iránt s rokonszenve kimutatására maga szentelte püspökké Szekolszkit. Talán sikerrel is járt volna a kezdeményezés, ha a befolyását féltő Oroszország ébersége és kíméletlen, brutális eszközökkel dolgozó politikája hamarosan útját nem szegi. Másik nagy akadály volt, hogy a bulgárok többsége nem gondolt komolyan uniora. A bulgár egyház egészében továbbra is orthodox akart maradni, csupán a patriarchatustól akarta magát függetleníteni. Emiatt a biztatóan indult mozgalom mindjárt az első sikerek után megfeneklett,

majd véglegesen elaludt. Sőt csekély kivétellel a már egyesült hivek is visszatértek az orthodoxiára.

Az 1858-iki kisérlet után néhány évig hadiállapotban maradtak egymással a bulgárok és a patriarchatus. De azután portai közvetítéssel megint csak alkudozni kezdtek. VI. Gregorios patriarcha 1866. hajlandónak nyilatkozott beleegyezni egy külön nemzeti egyház szervezésébe, melynek feje az «egész Bulgária exarchája» címet viselné, de azzal a megszorítással, hogy a tráciai és macedóniai bulgárok továbbra is görög joghatóság alatt maradnak. Mivel azonban a bulgároknak ilyen áron nem kellett a függetlenség, a tárgyalások megint holtpontra jutottak. 1868. ujra a porta vette kezébe az ügyet. Ali és Fuad pasák egy tervezetet dolgoztak ki, emely külön nemzeti egyházba foglalta össz az összes török fennhatóság alatt élő bulgárokat. Csakhogy ez a tervezet meg a patriarchátusnak nem kellett. Azzal érvelt, hogy külön hierarchiák szervezése a birodalom határain belül élő nemzetiségek részére alapjában rendítené meg az orthodox egyház egységét. Hasonlóan elutasítólag hangzottak a már meglevő nemzeti egyházaktól beérkezett feleletek is. Egyedül a szerbek keltek védelmére a bulgár igényeknek. Az orosz szent szinodus válasza érthető okokból — egyik félnél sem akarta elrontani a dolgát — kétkulacsos volt.

A kisérlet tehát megint kudarccal végződött. A békés megegyezés reménye egyre jobban tünedezett. Ezért a türelmét vesztett porta végre gyökeres rendezésre szánta el magát. Egy csá-

szári fermán elrendelte, hogy mindazon eparchiák (püspöki megyék), amelyekben a lakosság kétharmad része óhajtja, a felállítandó bulgár exarchatushoz csatolandók. De Ali pasa a patriarcha erélyes tiltakozása miatt egyelőre nem merte nyilvánosságra hozni a fermánt. Csak utóda, Mahmud Nedim pasa nagyvezér tette közzé, Ignatjev orosz követ biztatására (1872 febr. 22.). A bulgárok azonnal éltek is a kapott joggal. Alig három hónappal a fermán megjelenése után megejtették a választást, melynek eredménye Anthimos viddini püspököt juttatta az exarchai székbe (május 24.). A kudarcot vallott patriarchatus eleinte megfélemlítéssel próbálta visszahódítani az ifjú egyház híveit. Május 28-án kiközösítéssel sújtott mindenkit, aki aláveti magát az exarchának, tőle áldást vagy felszentelést fogad el. Néhány hónappal később a zsinat megismételte a patriarcha kiközösítő itéletét (1872 szept.). De ezzel még jobban elmérgesítette a helyzetet. A bulgárok a Konstantinápolyból jövő fenyegetések és átkok dacára szilárdul kitartottak egyházuk mellett. A megindult fejlődést többé feltartóztatni nem lehetett. A bulgár nemzeti egyház megszületett és mindjárt megszületése után legfőbb erőssége lett a bulgár nemzeti életnek.

A portát elsősorban politikai tekintetek indították a bulgár egyházi törekvések felkarolására. Arra számított, hogy az egyházi függetlenségét elért nemzet politikai téren szerényebb igényekkel fog majd fellépni s hálából óvakodni fog komolyabb nehézségeket támasztani. A tö-

rök államférfiak, mint annyiszor, ezúttal is rossz pszichologusoknak bizonyúltak. Az egyházi függetlenség kivívása nemhogy kielégítette volna, ellenkezőleg még jobban feltüzelte s újabb lépések megtételére sarkallta a fölébredt és hatalmi ambicióktól duzzadó bulgár nemzeti öntudatot. A patriarchátussal vívott harc csak látszatra volt egyházi viszály, valójában eminenter politikai tett: az önmagára eszmélt bulgár nemzeti gondolat első erőpróbája volt. Folytatása nem lehetett más, mint a politikai függetlenség kivívását célzó harc megindítása. A porta rövidlátására vall, hogy maga segítette önmaga ellen kovácsolni a legerősebb fegyvert. Még nagyobb hiba volt részéről, hogy a fegyver mellé mindjárt ürügyet is szolgáltatott alkalomra váró ellenségeinek kezébe. A sok ezer, rabláshoz szokott, békés munkához nem értő kaukázusi cserkesz áttelepítése (1863—64) semmi mást nem eredményezett, mint hogy még nagyobbra növelte a sokféleképen zaklatott bulgár nép szabadulni vágyását.

V.

De bármily komoly komplikációk lehetőségével fenyegettek időnként a román, szerb és bulgár problémák, kitörésig egyik sem jutott el. A krizist, ha áldozatok árán is, egyelőre sikerült mindegyiknél elodázni. Csak a krétai kérdést nem lehetett békésen elsimitani. Itt csődöt mondott a hagyományos, mindent megigérő és semmit sem adó török politika. A la-

kosság elkeseredése olyan szenvedélyes lánggal lobogott fel s a hatalmak fellépése olyan sürgető lett, hogy komolyan lehetett félni a helyzet tarthatatlanná válásától és a Balkán-probléma egész komplexumának napirendre kerülésétől.

A krétai kérdés századokon át valóságos tengeri kígyója volt a török diplomáciának. A sziget görög lakossága sehogyan sem tudott beletörődni az oszmán fenhatóságba. Ha közbeközbe sikerült is nagy véráldozatok árán nyugalomra bírni, alkalomadtán mindannyiszor újra kezdte a harcot. A krétai török uralkodás története voltaképen nem is áll másból, mint többé-kevésbbé szabályos periodusokban ismétlődő szabadságharcok és a közéjük eső hosszabbrövidebb nyugalmi idők történetéből. Legutóbb 1858-ban lángolt fel a forradalom tüze a *hatti humajun* rendelkezéseinek hiányos végrehajtása miatt. Akkor azonban sikerült békés eszközökkel, illetve igéretekkel leszerelni a mozgalmat, még mielőtt nagyobb arányokat ölthetett volna. De az igéretek csak igéretek maradtak. A keresztény lakosság vállaira rakott terhek nemhogy kevesbedtek volna, még újakkal szaporodtak. Emiatt a kedélyek megint fogékonyakká váltak a forradalmi izgatások iránt. Még nem múlt el az utolsó felkelés óta tíz esztendő s már újra a forradalom lázában égett az egész sziget. Az elégületlenek a főváros közelében, Omalo síkján gyülekeztek. Számuk rohamosan növekedett. Eleinte azonban nem gondoltak erőszakra, forradalomra. Békés úton szerették

volna elérni kivánságaik teljesítését. Azért Izmail pasa helytartó közvetítésével egy terjedelmes kérvénnyel járultak Abd ul Aziz szultán elé, melyben rendkívül mérsékelt és lojális hangon kérték legégetőbb sérelmeik orvoslását: mint a sóra, dohányra, borra és még egész sereg más közfogyasztási cikkre kivetett adó megszüntetését, a közlekedési viszonyok javítását, iskolák és kórházak felállítását, agrárbank szervezését, stb (1866 május 26.). Bár mindeme kivánságok idegen diplomaták bevallása szerint is teljesen jogosultak voltak, a porta rendes szokásához híven most is halogatással akarta elkerülni a halaszthatatlanul sürgőssé vált új rendszer bevezetését. A kérvényre csak két hónap múlva (júl. 23.) válaszolt, amikor már az egész szigeten elhatalmasodott a forradalmi hangulat. A válasz nyers, elutasító hangja és a folytonos csapatszállítások még jobban fokozták az általános izgatottságot. A mozgalom egyre szélsőségesebb irányba terelődött. Egymást érték a véres összeütközések, majd csatározások. A porta folyton növelte erejét, de a fölkelők száma is rohamosan emelkedett. Görögországból is egyre özönlöttek az önkéntesek. A forradalom csakhamar letért az eredeti alapról. Vezetői már nem holmi könnyítéseket, hanem teljes függetlenséget követeltek. A Sfakiában székelő nemzetgyűlés aug. 28. egy jegyzéket intézett a hatalmak képviselőihez, melyben kijelentette, hogy eltökélt szándéka elszakadni Törökországtól. Néhány nappal később (szept. 2.) tényleg megtörtént a szakítás. A gyűlés egyhangúlag a

Görögországhoz való csatlakozás mellett foglalt állást.

Konstantinápolyban csak most kezdtek eszmélni. Csak most kezdtek hathatósabb eszközök után nézni, amikor már törésig engedték fejlődni a dolgokat. A függetlenség proklamálása után teljes hatalmú császári biztos érkezett a szigetre Musztafa pasa személyében, akit a krétai viszonyok alapos ismerése miatt közönségesen Kiritlinek neveztek. Az új biztos szeptember 14. kelt kiáltványában öt napi határidőt tűzött ki a fölkelőknek a meghódolásra; ellenkező esetben a legszigorúbb eszközök igénybevételével fenyegette őket. Mivel azonban hódolás esetére a május 26-iki kérvényben foglalt követeléseknek csak részben való teljesítését helyezte kilátásba, felhívása egészen hatástalan maradt. A fölkelők hallani sem akartak többé a megúnt idegen uralom alá való visszatérésről. Tehát fegyverhez kellett nyúlni. A harc mind a két részről a legnagyobb kegyetlenkedések és pusztítások között folyt anélkül, hogy döntő sikert hozott volna akár az egyik, akár a másik félnek. A török csapatok számbeli fölényét kiegyenlítette a fölkelők tökéletes helyismerete és kitünő fölszerelése. Görögország ugyanis nemcsak önkénteseket, hanem nagymennyiségű fegyvert és más hadiszert is küldött a szigetre. A Hobart pasa ellentengernagy parancsnoksága alatt álló hajóhad oly rosszúl teljesítette feladatát, hogy egyedül az Arcadion nevű motorcsónak húszszor át tudott hatolni a blokádvonalon. E miatt a harc nagyon elhúzódott. A

szultán csapatai még a második évben sem tudtak döntő csapást mérni a fölkelőkre, bár közben Omer pasa generalisszimus személyesen állott élökre.

Európa kezdettől fogva feszült figyelemmel kisérte a krétai eseményeket. Rokonszenve a szabadságért küzdő fölkelők részén volt. Oroszországból, Franciaországból és Itáliából nagy számmal jöttek önkéntesek, hogy segítségökre legyenek a gyűlölt török iga lerázásában. De nemcsak a közvélemény, hanem a hivatalos diplomácia is a szabadság harcosainak oldalára állott. Különösen Oroszország fejtett ki ebben az irányban rendkívül élénk tevékenységet. Hiszen Pétervárott arról ábrándoztak, hogy Olga nagyhercegnőnek, II. Sándor cár unokahúgának és György görög király jegyesének Krétát fogják majd felajánlani menyasszonyi hozományul. Gorcsakov herceg már aug. 20. közös akcióra szólította fel a londoni és parisi kormányokat. Három hónappal később pedig egyenesen kijelentette, hogy a krétai kérdés kielégítő rendezésének csak egyetlen lehetséges módját látja: a Görögországba való bekebelezést; ezenkívül legfeljebb még arról lehetne szó, hogy átmenetképen a dunai fejedelemségek mintájára hűbéres állammá alakítják át (nov. 16.).

Bármily radikálisnak látszott az orosz kancellár e megoldási tervezete, a hatalmak többsége részben meggyőződésből, részben kényszerűségből nem akart vagy nem mert neki ellenmondani. Ausztria még mindig a königgrätzi vereség következményeit szenvedte, Porosz-

ország egy pillanatra sem akarta kockáztatni a cári kormány jóakaratú barátságát, II. Viktor Emanuel meg nem mert más politikát csinálni, mint a berlini udvar. Franciaország történeti hagyományainak és politikai ambicióinak megfelelően szintén támogatta az orosz törekvéseket. III. Napoleon ép ezidőtájt Belgium megszerzését tervezte; a várható erős angol ellenállással szemben nagyon is rá volt tehát utalva Oroszország barátságának keresésére. Ily körülmények között Gorcsakov tervének voltaképen csak egy komoly ellensége volt: az orosz keleti politika régi ellenlábasa, Anglia. Stanley lord angol külügyminiszter határozottan visszautasított minden olyan kisérletet, mely a sziget államjogi helyzetének megbolygatásával járna. Azzal érvelt, hogy Kréta vegyes lakosságú, következésképen nem helyezhető kizárólag keresztény kormány alá. Szerinte nem politikai, hanem elsősorban adminisztrativ reformokra van szükség, így mindenekelőtt keresztény kormányzó kinevezésére és egy felerészben keresztényekből, felerészben mohamedánokból álló kormánytanács szervezése. De hozzátette még, hogy mindez csak a porta hozzájárulásával vihető keresztül (1867 jan. 17.). A portának épen kapóra jött ez a támogatás a túlságosan fojtogatóvá vált orosz és francia nyomás ellensúlyozására és cselekvési szabadságának visszaszerzésére. A Mehemed Rüsdi pasa nagyvezér bukása után (febr. 11.) megint hatalomra jutott Ali és Fuad pasák úgy akarták elejét venni Európa további beavatkozásának, hogy képviselők választására és Konstantinápolyba küldésére szó-

lították fel a krétai felekezeteket. De a Sfakiában összegyült görögök kereken megtagadták a parancs teljesítését, árulónak nyilvánítottak minden képviselőt, aki elmegy Konstantinápolyba és a szakítás teljessé tevésére egy héttagú kormányt alakítottak, mely György görög király nevében intézte az ügyeket (febr. 13.).

Közben az orosz-francia érdekcsoport újabb sakkhúzást tett a játék megnyerésére. Moustier francia külügyminiszter, aki kevéssel előbb még Konstantinápolyban képviselte hazája érdekeit, azzal a meglepő inditvánnyal állott elő, hogy népszavazás útján döntsék el a sziget hovátartozásának kérdését (márc. 8.). Oroszország azonnal kapott a bizarr eszmén. Anglia kivételével a többi hatalmak sem ellenezték. Annál hevesebb ellenzésre talált török részről. Fuad pasa külügyminiszter önérzetesen kijelentette, hogy *ilyen* rendszabályok elfogadására csak egy második Navarino kényszerítheti a portát (ápr. 4.). Parisból és Pétervárról e határozott visszautasítás dacára tovább erőszakolták a dolgot. Ignatjev ápr. 24. óvást emelt Omer pasa hadműveleteinek megkezdése ellen, négy nappal utóbb francia kollégája tette ugyanezt. Május 17. pedig az olasz és porosz követektől is támogatva kollektív jegyzékben ajánlották a szultánnak egy európai értekezlet összehívását. De Fuad pasa szilárd maradt. Angol és osztrák sugalmazásra azt felelte, hogy a szultán csak olyan értekezleten vehet részt, amelynek célját és formáját maga állapítja meg (jún. 20.). Erre Parisban és Pétervárott megint frontot változtattak. Gorcsakov és Moustier a berlini és fló-

renci kormányok hozzájárulásával három hónapi fegyverszünet engedélyezésére és egy nemzetközi vizsgáló-bizottság kirendelésére szólították fel a portát (aug. 27.). De a nagyvezérnek és Fuad pasának még ebben a szelidebb formájában sem kellett az európai beavatkozás. Ujólag hangsúlyozták, hogy Törökországra nézve erkölcsi lehetetlenség lemondani Krétáról; a kérdésnek ez a része még vita tárgyává sem tehető. Egyebekben azonban hajlandóknak nyilatkoztak egy egyhónapos fegyverszünet adására (szept. 4.) és kegyelem kieszközlésére mindazok számára, akik kiszolgáltatják fegyvereiket (szept. 13.).

A sok sürgetésnek mégis meglett az az eredménye, hogy végre maga a porta is belátta, hogy sürgős és gyökeres orvoslásra van szükség. A fölkelés kezdete óta eltelt másfél év alatt az erkölcsök rendkívül elvadúltak. Omer pasa katonái époly embertelen kegyetlenségekre ragadtatták magokat, mint a Mikhali, Kriaris, Korakas, Petropolaki, Zimbrakaki és más bandavezérek alatt harcoló fölkelők. Egész vidékek pusztultak el a céltalan és eredménytelen harc alatt. A török generalisszimusz alvezérei tehetetlensége és a blokád hiányos végrehajtása miatt a legjobb akarattal sem tudott megfelelni feladatának, nem tudott erőt venni a guerillaharcot folytató bandavezéreken. A fegyveres elintézés lehetősége egyre jobban távolodott és egyre súlyosabb áldozatokat kívánt. Akarva, nem akarva meg kellett tehát barátkozni a békés kibontakozás gondolatával. Ali pasa nagyvezér, az orosz és francia beavatkozási kisérle-

tek kivédése után, maga vette kezébe az ügyet. Személyesen megjelent a szigeten (1867 okt. 4.) és egy rendkívül szabadelvű *réglément organique* életbeléptetésével igyekezett hódolatra bírni a harcoló görögöket. Az új szervezet sokkal többet nyújtott, mint amennyit a május 26-iki felségfolyamodvány kivánt. Legnevezetesebb újítása volt, hogy a keresztény elemnek is aktiv részt juttatott a kormányzatban és a török mellett a görögöt is hivatalos nyelvnek ismerte el. A meddő küzdelembe beleúnt és kimerült fölkelők többsége örömmel fogadta Ali pasa alkotmánytervezetét, melynél többet az adott körülmények között úgy sem remélhettek. A görög és orosz ügynökök állandó bujtogatása és a hivatalos orosz diplomácia bátorítása nélkül valószinüleg hamarosan helyre is állott volna a béke a sokat zaklatott szigeten. Így azonban még egy esztendeig kellett küzdeni, míg Omer, illetve Husszein Avni serege végleg el tudta fojtani a lázongást. Oroszország a vele egyetértő három hatalom társaságában még okt. 29., tehát Ali békítő kisérlete megindulása után is egy bántóan éleshangú jegyzékben követelte a portától az európai beavatkozás elvi elismerését és egyébként sem csinált titkot belőle, hogy rokonszenve a fölkelők oldalán van. Közelségénél fogva még veszedelmesebb befolyást gyakorolt a forradalomra a görög királyság.

Görögország, érthető okokból, kezdettől fogva mély rokonérzéssel kisérte a krétai fajrokonok küzdelmét. Hivatalosan igyekezett ugyan megőrizni a semlegesség látszatát, de titokban annál lázasabban dolgozott a fölkelés sikerének bizto-

sításán. A Kumunduros-kormány épen a krétai eseményekre való utalással kérte a hadsereg létszámának fölemelését (1867 jan. 29.), amit a kamara egyhangúlag meg is szavazott. Még jellemzőbb tünet volt Trikupis külügyminiszter kijelentése, hogy Görögországban nincsen törvény, amely megtiltaná az önkéntesek kivándorlását. A semlegesség ilyen értelmezése mellett nem csodálható, hogy a szigeten küzdő görög önkéntesek száma lassanként több ezerre emelkedett. A mozgalom első vezetői és a felkelő sereg szervezői, mint Coronéos, Petropulakis és Jenissarli ezredesek, Smolensk őrnagy és sok mások mind a görög hadsereg kötelékéből kerültek ki. Nem kisebb jelentőségű szolgálatot teljesítettek a nagyszámban hemzsegő görög kalózhajók, melyek elegendő mennyiségű élelem- és hadiszer szállításáról gondoskodtak.

A sok túlkapás és a forradalmárok mind nyíltabban történő pártfogolása miatt lassanként annyira megromlott a két szomszéd hatalom viszonya, hogy a porta végre kényszerítve látta magát az ultimátum eszközének igénybevételére (1868 dec. 11.). Nyílt kitörésre azonban nem került a sor, mert az európai hatalmak végre megemberelték magokat és megállást parancsoltak a görög kormány merész és mindenáron hódításra törekvő politikájának. A nagykövetekből alakult parisi konferencia rosszalását fejezte ki a krétai ügyekbe való beavatkozás felett s kötelezte Görögországot, hogy haladéktalanul szüntessen be minden ellenséges szándékú intézkedést (1869 febr. 18.). Ezzel a határozattal le is zárultak a krétai krizis aktái.

A három esztendeig tartó válság, mely oly sokszor fenyegetett komoly fordulattal s oly meggyőzően dokumentálta a török birodalom belső gyengeségét, nagy nehezen elsimult. De csak ideiglenesen. Ali pasa *réglement organique*-ja csak a legégetőbb sérelmeket orvosolta, de nem elégítette ki a fölkelők leghőbb vágyát; joggal lehetett tehát félni, hogy a körülmények kedvezőbbre fordulása megint napirendre fogja tűzni a kérdést.

Bár hatásaiban kisebb jelentőségű volt, teljesség kedvéért mégis meg kell említenünk Montenegro újabb kisérletét függetlenségének biztosítására és határainak kitágítására. A távolabbi okot ezúttal is a szomszédos Hercegovinában kitört fölkelés szolgáltatta hozzá. Daniló utóda, Nikita fejedelem előbb csak titokban, később azonban egész nyiltan a fölkelők pártjára állott s határkiigazítást és alkalmas kikötőt követelt a szorongatott portától. A meginduló küzdelemben eleinte kedvezett is neki a szerencse. Sponget, Niksicset és Korionicsot elfoglalta. De azután egyik kudarc a másik után érte. Omer pasa túlnyomó serege három hadoszlopban vonult ellene s bár nem kudarcok nélkül, de feltartóztathatatlanul haladt előre. Rijeka mellett megsemmisítő győzelmet aratott a grahovoi hős seregén (1862 aug. 23.) és közvetlenül fenyegette Cetinjét. Montenegro a bukás szélén állott s aligha is kerülte volna el végzetét, ha a hatalmak idejében közbe nem lépnek érdekében. A békéért így is nagy árat kellett fizetnie. Egyebek között meg kellett engednie, hogy Törökország a Hercegovinából Skutariba vezető út

mentén őrházakat építhessen és bele kellett nyugodnia nemzeti hősének, Mirko hercegnek számkivetésébe (1862 aug. 31.). Oroszország hiába tiltakozott a lealázó feltételek végrehajtása ellen, a törökök haladéktalanul hozzáláttak a kérdéses őrházak felállításához. Csak félévvel utóbb (1863 márc. 3.) jelentette ki a nagyvezér Ausztria és Franciaország nyomására, hogy a szultánnak nincs szándékában több őrházat felállíttatni. Egy évvel rá újabb diplomáciai nyomásra a már meglevők lerombolását is el kellett rendelni. Egészben véve tehát helyreállott a statusquo, de a háború és béke keserű utóíze továbbra is megmaradt. A montenegróiak nem tudták felejteni kudarcukat és sóvárogva lesték az alkalmat visszafizetésére. Oroszország meg nem tudta megbocsátani, hogy Omer pasa, ha csak indirekt formában és ideiglenesen is, a porta fenhatóságának elismerésére kényszerítette a pánszláveszme leghűségesebb és leghasznavehetőbb balkáni őrszemét. A béke itt is csak ideiglenes fegyvernyugvást jelentett; a lelkeket mozgató problémák megoldatlanok maradtak s tovább veszélyeztették a nagynehezen helyreállított egyensúlyt.

VI.

A parisi békét követő másfél évtized az áttekinthetetlen bőségben hullámzó események dacára nem hozott lényegesen új elemet a Balkán-probléma történetébe. Nincs egyetlen jelentősebb mozzanata sem, mely a multhoz képest új kikezdést vagy új ösvényre térést jelentene.

Minden csak ismétlés, folytatás vagy foltozgatás benne. E meddőség oka elsősorban a török birodalom benső gyengeségében és az európai diplomácia tehetetlenségében keresendő. Törökország egyes államférfiainak valóban heroikus erőfeszítései dacára sem tudott ujjászületni benső szervezetében és kifelé hatásában megszilárdulni. Régi alapjai megrendültek, újak vetéséhez pedig nem volt elegendő ereje és elszánt akarása. Amit külső nyomásra átvett az európai eszmevilágból, az szerves beillesztés, összekovácsolás híján inkább ártalmára, mint hasznára volt. Ellenálló erejét nem növelte, csak százféleképen megoszlott lakosságának széthúzását fokozta. A Tanzimât biztató, szebb jövőt igérő megnyilvánulásai dacára époly tehetetlenül állott a benső forrongásokkal és a külső beavatkozásokkal szemben, mint a század elején.

Változatlanul régi maradt az európai diplomácia magatartása is. A parisi békeokmányban tett ünnepélyes igéret a török statusquo megóvására hamarosan feledésbe merült. A keleti politika lényege továbbra is a portára gyakorolt gyöngébb vagy erősebb nyomások rendszere maradt, mely híjával volt minden következetességnek. Az általános bágyadtság, mely a századközépi Európa szellemi és politikai életének horizonján borongott, ráfeküdt a diplomáciára is. Nagy koncepciók és magasan szárnyaló tervek hiányában pillanatnyi érdekek szerint változtatta céljait és eszközeit. Innét az az örökös ingadozás, hullámzás, melyet a hatalmak elhelyezkedésében tapasztalunk; úgyszólván minden kérdésnél más kombináció szerint látjuk

őket csoportosulni. Még a legkövetkezetesebb Anglia és Ausztria magatartása is erős kilengéseket mutat. A többség állásfoglalása általában mindig a porta ellen irányul, míg a kisebbség rendesen mellette száll síkra. Természetes, hogy az egyenetlen küzdelem hosszabb-rövidebb harc után mindig a többség győzelmével végződik. Törökország, az iránta barátságos nyugati hatalmak kifejezett rosszakarata nélkül, egyik érzékeny veszteséget a másik után szenvedi. Ellenségei alig vannak, barátai számosak, mégis folyton hátrálnia kell. A hatvanas évek végéig lezajlott diplomáciai csatározások története ránézve nem egyéb, mint *la suicide à petit feu.* Uj szellem és új célok csak a hatvanas és hetvenes évek fordulópontján vonulnak be a Balkán-probléma történetébe, amikor Oroszország ismét az aktiv tényezők sorába lép.

Oroszország a krimi háborút követő években erősen mérsékelte balkáni érdekeltségét. Állandó figyelemmel kísérte ugyan az eseményeket, alkalomadtán bele-beleszólt a diplomáciai versengésbe, egyszer-másszor exponálta is magát, de óvatosan kerülte minden aggresszivitást. Gorcsakov jelszavának megfelelően: *«Oroszország nem duzzog, hanem erőt gyűjt»* a benső konszolidációt tűzte programmja élére. A háború kimeneteléből azt a tanulságot vonta le, hogy a rendelkezésére álló erőforrások még mindig nem elegendők a keleti kérdés gyökeres rendezéséhez. Ez a felismerés mélyreható reformok életbeléptetésére ösztönözte. A jobbágyság felszabadítása (1863 márc. 2.), a közigazgatás, igazság-

szolgáltatás és közoktatás újabb és modernebb alapokra fektetése már-már egy új Oroszország körvonalait vetítette a szabadelvű haladás barátainak sóvárgó szeme elé.

Még nagyobb változáson ment át a nemzeti érzület. Az orosz nacionalizmus észrevétlenül *pánszlávizmussá* izmosodott és új tartalommal, uj eszmékkel és új törekvésekkel telítette a misztikus hajlamokkal és a végtelen síkság szemléletéből kisarjadt megalomaniakus ösztönökkel átitatott orosz lelket. A pánszláv eszme egy csapásra hatalmába kerítette és magasröptű imperialista célok szolgálatába szegődtette az egész orosz társadalmat. Az 1858. alapított moszkvai *szláv jótékonysági egyesület*, mely a cárnén kezdve, a legelőkelőbb köröket egyesítette magában, hivatalos állami támogatással izgatta a Balkán és a monarchia szlávoklakta vidékeit. Hogy milyen sikerrel folyt az izgatás, megmutatta az 1867-iki moszkvai szláv néprajzi kiállítás és kongresszus, melyre a világ minden részéből ezrével özönlöttek a legkülönbözőbb szláv fajok képviselői, hogy tüntessenek a szláv testvériség és egység mellett. Az ünnepségek izzó politikai demonstrációkba fúltak. Bankettszónokok nagyhercegek, miniszterek, tábornokok és admirálisok jelenlétében gondviselésszerű eseményként dicsőítették a königgrätzi vereséget és nyiltan felszólították a cárt, hogy álljon bosszút a fehérhegyi és rigómezei gyalázatért s tűzze fel a Hagia Sophia ormára az orosz lobogót. Jellemző, hogy még a hivatalos *Correspondance russe* is ilyen hangon írt a »szlávok szent Mekkájába« elzarándokolt testvérek

tiszteletére: «Értelmes ember nem kívánhatja tőlünk, hogy megtagadjuk multunkat. Meghagyjuk tehát vendégeink hitét, hogy testvérnemzethez jöttek, amelytől mindent várhatnak és semmit sem kell félteniök. Meghallgatjuk panaszaikat és szenvedéseik ecsetelése még szorosabbra vonja majd a kötelékeket, melyek hozzájuk fűznek bennünket. Ha azután eszökbe jut összehasonlítást tenni a saját és a mi politikai állapotaink között, nem leszünk olyan ostobák, hogy azt bizonyítgassuk nekik, hogy a szláv fejlődés szempontjából kedvező körülmények között élnek. Sőt ellenkezőleg százszor megmondottuk már és újra csak azt mondhatjuk, hogy a körülményeket rosszaknak tartjuk.»

A pánszlávizmus eredetileg is több volt ködös, bizonytalan célok felé révedező érzelmi hullámzásnál; később pedig határozott, minden árnyalatában szorosan kidolgozott politikai programmá formálódott. Kialakításában három embernek volt kiváló része: Katkovnak, a publicistának, Fadejevnek, a katonának és Danyilevszkijnek, a tudósnak. Katkov a *Moskovskija Vjedomosti* (Moszkvai Ujság) hasábjain már a hatvanas évek első felében fanatikus meggyőződéssel hirdette, hogy Oroszországnak szent kötelessége valamennyi szláv nép felszabadításán munkálkodni és a latin-germán műveltség kiegészítésére és tökéletesítésére görög-szláv kulturát teremteni. Valamivel később Fadejev és Danyilevszkij a tudományos meggyőzés eszközeivel iparkodtak bebizonyítani ugyanezt a tételt. Mindketten abból indultak ki, hogy a keleti kérdés kizárólag szláv kérdés, melyhez

semmiféle más hatalomnak köze nincsen. Megegyeztek abban is, hogy az egyetemes szlávság érdekeit egynek látták Ausztria-Magyarország és Törökország feldarabolásával. Úgy érveltek, hogy e két hatalom már betöltötte történeti hivatását s ezzel eljátszotta az élethez való további jogát: a monarchia abban a pillanatban, amelyikben a török veszedelem elveszítette akut jellegét, a török birodalom pedig akkor, amikor Oroszország eléggé megerősödött ahhoz, hogy maga vegye kezébe az eleurópaisodás veszélyétől megóvott balkáni szlávok sorsának intézését. Az idejöket múlt, anachronisztikus államalakulásokat tehát mindenáron el kell tüntetni a föld színéről s helyökön egy új pánszláv alakulatot hozni létre, melynek élén Oroszország álljon s középpontja az orosz Konstantinápoly legyen. A robbantás művét Ausztrián kell kezdeni, mert *Konstantinápolyba Bécsen át vezet az út.*

Katkov, Fadejev és Danyilevszkij izgatásai hatalmas visszhangot vertek az orosz társadalomban és tömérdek hívőt szereztek a türelmetlen, hódításra és világuralomra törő pánszláv eszmének. Danyilevszkij *Rossija i Jevropa* (Oroszország és Európa) c. könyve valóságos bibliája lett az orosz intelligenciának, amelyből több mint egy emberöltőn át táplálkozott. A szlávság és Oroszország nagy jövőjébe és világmegváltó hivatásába vetett rendületlen hit vallásos meggyőződéssé magasztosult és háttérbe szorított minden más gondolatot és érzelmet. A terjeszkedés, az expansio vágya olyan hatalmas erővel ragadta meg a lelkeket, hogy

II. Sándor cár kormánya még az esetben sem tudott volna ellenállni neki, ha komolyan akart volna. De Gorcsakov nem is gondolt rá, hogy szembe forduljon az árral. Sőt ellenkezőleg azon volt, hogy még jobban felszítsa a pánszláv eszméktől izzó közhangulatot. Hiszen ily módon, a közvélemény erőteljes támogatása mellett sokkal biztosabban remélhette az elveszített balkáni hegemónia visszaszerzését. Másfél évtizedes erőgyüjtés után akkor tette meg ebben az irányban az első lépést, amikor az egész világ figyelme a nyugaton lejátszódó véres tragédia, a francia-német háború felé fordult. Ez az első lépés a parisi béke romjainak eltakarítása volt.

Oroszország mindig fájdalmasan érezte cselekvési szabadságának korlátozását, de hosszú ideig nem tehetett ellene semmit. Európa féltékenyen vigyázott rá, hogy szét ne téphesse bilincseit. Főleg Anglia mutatkozott engesztelhetetlennek. Russel miniszterelnök még 1866. is úgy nyilatkozott, hogy angol kabinet sohasem fog hozzájárulni a békeokmányba foglalt korlátozások megszüntetéséhez. Még aránylag legtöbb hajlandóságot mutatott Ausztria, mely ily módon szerette volna kiengesztelni kiáltó hálátlanságáért a hatalmas cári birodalmat. Rechberg külügyminiszter már 1859. késznek nyilatkozott a revizió kérdésének megvitatására. Beust 1867. megismételte ezt az ajánlatot. Vilmos porosz király a königgrätzi diadal után hasonlóan biztosította a cárt, hogy készségesen támogatja Oroszország igényeinek megvalósításában. De mindez csak puszta igéret volt,

melyre oktalanság lett volna építeni. Európa túlnyomó része tudni sem akart a revizióról. Tehát várni kellett, míg az események alakulása eltereli a figyelmet a keleti ügyekről. A francia-német háború végre meghozta a sóvárgott alkalmat. A nagy mérkőzés, a közvetlen vagy közvetett érdek címén, annyira összekúszálta a szálakat, hogy az 1854-iki szövetség tagjai közül egy sem volt abban a helyzetben, hogy a parisi békepontok megsértése miatt háborút kezdhessen Oroszország ellen. Gorcsakov érezte, hogy elérkezett a cselekvés pillanata. Sietett is megragadni. 1870 okt. 31. kelt körjegyzékében hosszabb megokolás kiséretében kijelentette, hogy Oroszország nem tekinti többé magára nézve kötelezőknek a parisi szerződés ama pontjait, melyek a Fekete-tengert illető felségjogait korlátozzák.

Az orosz kancellár körirata, bár lehetett rá számítani, mégis bombaként hatott. Szokatlanul brutális formája mindenkit megbotránkoztatott. Még a beavatott Bismarck is bosszankodott időszerűtlensége miatt, mert attól tartott, hogy a keleti kérdés napirendre tűzésével esetleg új bonyodalmat idéz majd elő a nyugati helyzetben. De a bosszankodás mit sem használt. Gorcsakov számítása hajszálnyi pontossággal bevált. Európa teljesen tanácstalanul állott jegyzékével szemben. Mindegyik hatalomnak volt valami oka a tartózkodásra. Anglia keleti politikáját nagyon megbénította Franciaország veresége. Komoly összetűzés esetén nélkülöznie kellett volna kipróbált szövetségesét. Ezért Granville külügyminiszter óvakodott erélyesebb

hangot ütni meg. Nov. 10. kelt jegyzékében inkább a formát, mint a lényeget kifogásolta. Még kényesebb volt az osztrák-magyar külügyminiszter helyzete. Gorcsakov az 1867-iki biztatás után természetesnek találta, hogy Beust nem fog nehézségeket támasztani a revizió kérdésében. Ha tisztán a maga felelősségére járhatott volna el, valószínűleg nem is emelt volna. De ott állott mellette a magyar miniszterelnök, aki magasabb politikai érdekből, különösen a balkáni szlávokra való tekintetből a legerélyesebb visszautasítás mellett kardoskodott. A magyar delegáció és a sajtó túlnyomó része mindenben osztotta e nézetet. A külügyminiszter, akinek állása már ekkor erősen ingadozott, nem mert dacolni a közvéleménnyel. Nov. 16. kelt jegyzékében, Gorcsakov nagy meglepetésére és nem kis bosszúságára, tagadó válasz adására utasította Chotek pétervári nagykövetet. Tiltakozásának értékéből azonban sokat levont az a körülmény, hogy miként előbb az angol külügyminiszteré, inkább a forma, mint a tartalom ellen irányult. Más hatalmak még ennyire sem mentek ellenállásukban. A háborus Franciaország egy pillanatra sem gondolhatott komolyan ellenszegülésre. A magára maradt Törökországtól még kevésbbé lehetett várni, hogy oktalanul kitegye magát egy orosz támadás veszélyének. A florenci kormány meg nem mert mást tenni, mint amit Berlinből sugalmaztak neki.

A zavar és tanácstalanság tehát teljes volt. Mindenki érezte, hogy az orosz körjegyzék durva megcsúfolása a nemzetközi jognak, de

látta azt is, hogy az adott helyzetben megtorlásra gondolni sem lehet. Azért, ha már magát a tényt visszacsinálni nem lehetett, legalább a formáját szerették volna szelidíteni az utólagos szentesítés megadásával. Ez a gondolat vezette Bismarckot is, amikor Russel Odó angol rendkívüli követtel folytatott előzetes megbeszélések után megpendítette az európai konferencia eszméjét (nov. 23.). Az eszme általános tetszéssel találkozott. A súlyosabb komplikációktól félő hatalmak siettek egymás után beleegyezésöket adni a gyűlés összehívásába (Anglia nov. 26., Oroszország 27., Olaszország 28., Törökország dec. 1., Ausztria-Magyarország 2.). Csak Franciaországgal volt baj. A nemzeti védelem kormánya eleinte egyáltalában nem akart képviselőt küldeni, mert attól tartott, hogy valamelyik hatalomnak esetleg eszébe jut majd szóba hozni a békeközvetítést. Csak kétheti habozás után szánta rá magát a megjelenésre (dec. 17.). De elhatározásának egyelőre nem lett semmi gyakorlati következménye, mert elmulasztotta elküldeni képviselőjét. Emiatt a konferencia megnyitása is késett. Anglia nagy jelentőséget tulajdonított egykori szövetségese megjelenésének, nélküle nem akarta megkezdeni a tanácskozásokat. De sürgetései süket fülekre találtak. A bordeauxi kormány makacsul hallgatott. Utoljára is francia megbizott nélkül kellett megkezdeni a tanácskozásokat (1871 jan. 17.). Broglie herceg csak a kedvéért márc. 13-ára halasztott zárógyűlésen jelent meg, hogy kormánya nevében bejelentse Franciaország készségét a hozott határozatok elfogadására.

A londoni konferencia Oroszország teljes győzelmével végződött. A hatalmak hatályon kívül helyezték a parisi béke 11., 13. és 14. pontjait, vagyis megszüntették a Fekete-tenger neutrális jellegét és ujra megengedték a parti hatalmaknak, hogy tetszésük szerinti hadi-flottát tartsanak rajta. Még nagyobb volt az erkölcsi diadal. A bilincseitől megszabadult Oroszország ismét a hatalom régi nimbuszával jelenhetett meg a szabadság után sóvárgó balkáni népek előtt s hatalmi eszközökben és még inkább győzelmi akarásban sokszorosan meggyarapodva megint elölről kezdhette az 1856. kudarcba fulladt felszabadító kisérletet. Az 1871-iki konferenciának nem is annyira a rajta elért eredmény, mint inkább az a körülmény adja meg igazi történeti jelentőségét, hogy bevezetőül, előjátékul szolgált egy arányaiban és időtartamában egyaránt grandiózus orosz offenzivához, mely előbb békés, majd harci fegyverekkel próbálta diadalra segíteni a cári politika százados céljait.

Az új offenziva rendkívül biztató körülmények között indult meg. A délszláv népek nemzeti öntudatának ébredezése a lehető leghálásabb talajt kínálta a pánszláv agitációnak. A szláv egységről, a szláv jövőről és nagyságról zengett dithyrambusok az önzetlen, csak mások javát tekintő lovagiasság glorioláját fonták a «szent Oroszország» homlokára és az orosz politika jelszavainak gondolkodás nélkül való követésére tüzelték a megbűvölt kicsiny népeket. De más tekintetben is csábító volt a helyzet. A nyugati hatalmakat egy időre telje-

sen igénybe vették a francia-német háború nyomán kisarjadt fejlemények; ezért nem fordíthattak elég figyelmet a keleti eseményekre s nem kisérhették szemmel a pétervári diplomácia tekervényes ösvényeit. Törökországot is készületlenül találta a támadás. Sőt nagy szerencsétlenségére épen ez időtájt veszítette el azt a néhány nagy emberét is, akiknek eddigi vékony sikereit köszönhette. Fuad pasa (1869 febr. 12.), Omer (1871 ápr. 18.) és Ali (1871 szept. 6.) egymásután költöztek el az élők sorából. A letünt nagyok helyébe tehetetlen utódok léptek, akik teljesen tanácstalanul állottak a százfelől acsarkodó veszedelmekkel szemben. A török kormányzat régi átkával, az örökös pénzügyi zavarral nem tudtak mit kezdeni. Az államadósság rohamosan növekedett és lehetetlenné tett minden hasznos befektetést. Mahmud Nedim pasa nagyvezér olcsó bölcsesége, mely a hivatalnokok fizetésének levonásában és a tanügyi kiadások törlésében kereste a bajok orvosszerét, csak arra volt jó, hogy elkeseredéssel tetézze az általános nyomort. A szultántól nem lehetett remélni semmit. Abd ul Aziz már régen rácáfolt azokra a biztató kijelentésekre és igéretekre, melyeket uralkodása elején tett. Az évek múlásával egyre jobban kiütközött belőle fanatikus ó-török meggyőződése és keleties kéjsóvárgása. A háremélet gyönyöreibe temetkezve elveszítette minden kedvét a komoly munkához. Csak a balletekben, kakasviadalokban és más gyerekes szórakozásban lelte örömét. Nagy munkatársai kidőlte óta még jobban elveszítette egyensúlyát. Kénye-

kedve szerint váltogatta minisztereit és milliókat pazarolt haszontalan kedvteléseire oly időben, amikor az államot a pénzügyi bukás veszedelme fenyegette.

Ilyen volt a helyzet, amikor az erejében és aspirációiban megújhodott Oroszország ismét hozzálátott elejtett terveinek megvalósításához. Az akció vezetésében Ignatjev tábornok konstantinápolyi orosz nagykövet játszotta a főszerepet. A bizánci hagyományokból táplálkozó orosz diplomáciai művészetnek e sajátságos *representativ man*-je külön helyet foglal el a Balkán-probléma történetében. Alig találunk még egy embert, aki a török birodalom szétrobbantása érdekében nagyobb buzgalommal és több sikerrel működött volna, mint ő. Igazi *jenseits von Gut und Böse* diplomata, akinek szemében minden eszköz egyformán jó, ha céljához közelebb segíti. A megvesztegetés, képmutatás, színlelés és hazudozás annyira lényéhez tartoztak, hogy maguk az elámított törökök is *Ab-ul-Kerb*nek, a hazugság atyjának nevezték. Síma modorával és bámulatos alkalmazkodó képességével még olyan emberekben is bizalmat tudott ébreszteni maga iránt, akiknek titokban vesztére tört. A szultán kegyét és a vezető államférfiak barátságát kevés diplomata élvezte hasonló mértékben, mint ő. Tizenkét éves követsége alatt voltaképen ő szabta meg a porta politikájának irányát

Ignatjev tábornok már a londoni konferencia előtt is nagy és végzetes befolyást gyakorolt a balkáni események alakulására. A montenegróiak állandó izgatásában és a krétai fölkelés elnyúj-

tásában már az ő keze működött közre. A bulgár egyházi kérdés diadalra juttatásában is neki volt legnagyobb része. De igazi szerepéhez mégis csak a konferencia után jutott, amikor a szultán és tanácsadói feltétlen bizalmának birtokában nem kellett többé ellenőrzéstől vagy terveinek időelőtti kivilágosodásától tartania. A szultán anyját, Mahmud Nedim pasa nagyvezért és az udvar számos befolyásos tagját formálisan megvásárolta. A szultánnal pedig elhitette, hogy a pániszlamizmus szükségképen maga után vonja a pánszlávizmust és hogy a cár feltétlenül támogatni fogja az örökösödési rendnek Juszuf Izzedin herceg javára tervezett megváltoztatását. Abd ul Aziz annyira ment dőre bizalmában, hogy egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy csak egy igazi barátja van: az orosz követ. Valóban nehéz megérteni és menteni a török államférfiak rövidlátását.

Ignatjev rendkívül nagy körültekintéssel fogott munkához. Az erőszaknak még a látszatát is kerülni igyekezett. Hogy a nyilvánosság ne feszélyezze, lehetőleg a háttérben maradt és onnét irányította a szálakat, melyek Bécstől Szalonikiig, sőt Egyiptomig és Arábiáig is elnyúltak és egyetlen hatalmas szervezetbe fogták össze az összes törökellenes tényezőket. Mivel lelkiismereti aggályok egyáltalán nem bántották, eszközeinek megválasztásában csupán a célszerűséget tekintette irányadó szempontnak. Eljárását hűen jellemzik azok a titkos okmányok, amelyek Khalil bej pétervári, majd bécsi követ révén kerültek nyilvánosságra és amelyek később *Les Responsabilités* címen az

olasz Giacometti kiadásában nyomtatásban is megjelentek (1877.). A pánszlávizmus lényege, céljai és eszközei oly éles megvilágításban lépnek elénk e kicsiny, szigorúan bizalmas darabokat tartalmazó okmánygyüjteményből, hogy keresve sem találhatnánk különb forrást jellemzésökre. Minden kétséget kizáró módon megállapítható belőle, hogy az orosz diplomaták, maga Ignatjev, azután Novikov bécsi nagykövet, továbbá a belgrádi, fiumei, mosztári, raguzai, szerajevói és szkutári konzulok állandó összeköttetésben állottak a pétervári, moszkvai és bécsi pánszláv egyesületekkel s az ezektől kiutalt tekintélyes összegekkel szünet nélkül élesztették az elégületlenség lángját. Ügynökeikkel elárasztották az összes tartományokat és a hatalmas «szabadító cár» segítségének igérgetésével állandó izgalomban tartották a keresztény alattvalókat. Mialatt Gorcsakov a híres *három császár-találkozón* (1872 szept. 5—11.) a béke és kiengesztelődés művét dicsőítette, ők fensőbb utasításra külön körlevelekben biztosították a «szláv testvéreket», hogy Oroszország minden ellenkező látszat dacára, rendületlenül kitart a szláv ügy mellett. Mialatt Berlinben a török status quo megóvásáról tanácskoztak, ők fegyvertárt és municiós raktárt rendeztek be az egyik athoshegyi kolostorban s Macedoniában, Tráciában, Bulgáriában és Ószerbiában százszámra toborozták az önkénteseket a török birodalom szétrobbantására.

A hagyományosan rossz török gazdálkodás nagy mértékben előmozdították az orosz izgatók sikerét. Hiszen a *hatti humajun* és a rá-

következő fontos újítások a tökéletlen végrehajtás miatt a központi tartományokban sem eredményeztek lényeges javulást, a távolabbi kerületekben meg jóformán nyomokat sem hagytak. A mohamedán földesurak, a bégek most is csak oly kiméletlenül kizsarolták keresztény jobbágyaikat, a kmeteket, az adórendszer most is csak oly nyomasztó, az igazságszolgáltatás csak oly részrehajló volt, mint régebben. Ilyen körülmények között a pánszláv agitátoroknak nagyon könnyű volt az amúgy is állandóan izgatott hangulatot kitörésig érlelni. Boszniában és Hercegovinában, ahol legnagyobb volt az elnyomás, már évek óta veszedelmes erjedés volt észlelhető, mely időnként helyi mozgalmakban lobbant ki. Montenegró szomszédsága és időközönként megújuló harcai még jobban élesztették az elnyomottak szabadságvágyát és harciasságát. Csak jeladásra volt szükség, hogy a gondosan előkészített mozgalom általános felkelésben robbanjon ki. A jeladás nem soká váratott magára. 1875 nyarán (júl. 11.) Hercegovina Nevesinje nevű kerületében veszedelmes lázadás ütött ki, mely a futótűz gyorsaságával terjedt tovább és nemsokára Boszniába is átcsapott. Ezzel a Balkán-probléma történetében új fejezet nyilt. Ignatjev műve a megvalósulás stádiumába lépett.

2. Háború és béke.

1875—1888.

Oroszország egy emberöltőn belül immár másodízben vetette fel a keleti kérdést. Miután előbb egy évtized gondosan leplezett aknamunkájával sorra kikezdte a török birodalom létalapjait, újra fegyvert ragadott ellene, hogy megadja neki a kegyelemdöfést. Azzal a fellengzős reménnyel szállott harcba, hogy most végre sikerül sírjába dönteni a beteg embert és sikerül kézrekerítenie áhítva áhított örökségét. De számítása ezúttal is hibásnak bizonyult. Csak a saját erejét és ellenfele gyengeségét tekintette; arra már nem vetett ügyet, hogy a Balkán-probléma világpolitikai vonatkozásai a krimi háború óta tetemesen megsokasodtak. Különösen nem számolt azzal a korszakos változással, amely Ausztria-Magyarország és Németország keleti politikájában a hetvenes évek kezdete óta beállt. Ez a könnyelműség nagyon megbosszulta magát. Csapatai hiába arattak fényes diadalokat a harctereken, hiába közelítették meg Konstantinápolyt, a diplomáciai harcban ellenfelei maradtak fölül. Andrássy és hűséges segédei, Bismarck és Beaconsfield erősebbeknek bizonyultak a harctéri sikerekben elbizakodott Gorcsakov hercegnél. A berlini kong-

resszuson egybegyűlt hatalmak kegyetlen viviszekciót végeztek a pánszláv eszméket megtestesítő san-stefánói békén. Mint huszonkét évvel korábban a parisi békében, most is jóformán minden területet visszaadtak a portának. Csak abban nem követték a parisi példát, hogy nem raktak tűrhetetlen bilincseket a megalázott Oroszország kezeire.

A keleti kérdés erőszakos felvetése tehát másodszor is kudarccal végződött. Az anyagi javakban és emberéletben hozott mérhetetlen áldozatok mind kárba vesztek. Ez a tudat erős visszahatást idézett elő Oroszországban. A győzelmi mámor extázisba vesző csapongását és korlátokat nem tűrő bizakodását a kiábrándulás fanyar keserűsége váltotta fel. A pánszlávizmus végtelen optimizmusának helyét a nihilisták terrorja foglalta el. A balkáni kérdések iránt való érdeklődés erősen megcsappant. Csak a nyolcvanas évek derekán lángolt fel újra, amikor a bulgár-válság ismét napirendre tűzte a hegemónia kérdését. A pánszláv eszmékkel átitatott Oroszország riadtan eszmélt rá, hogy a közel keletet illető aspirációinak immár nem Anglia, hanem a kettős monarchia és a háta mögött álló német birodalom a legnagyobb akadálya. Megbotránkozva szemlélte az osztrák-magyar és német befolyás erősödését s minden követ megmozdított megakadályozására. Ez a gondolat vezette a bulgár kérdés erőszakos felvetésénél és elmérgesítésénél is. De hiába. A diplomáciai mérkőzés ismét ellenfeleinek juttatta a győzelmet. Arra pedig még nem érezte magát elég erősnek, hogy harmadízben is a fegyverek

döntésére appelláljon. Inkább belenyugodott a tények megfellebbezhetetlen döntésébe. Mérhetetlen keserűséggel a szívében hátat fordított a «hálátlan szlávoknak» és a Balkán helyett a távol Keleten keresett érvényesülési teret csillapíthatatlan hódítási vágyainak.

Az orosz aktivitás és passzivitás eme sajátságos váltakozása erősen rányomta bélyegét a Balkán-probléma fejlődésére. Hatása főleg két dologban nyilvánult. Egyfelől megtörte a kizárólagos orosz befolyás varázsát, másfelől módot nyujtott az egyoldalú nyomás alól felszabadult kis nemzeteknek arra, hogy megtegyék az első lépéseket önálló nemzeti egyéniségük és független államiságuk kiépítése felé. Csak a török birodalom nem birt feleszmélni.

Az alkotmányossággal tett kísérlet fájdalmas kudarcba fulladt. Törökország ismét képtelennek bizonyult a belső reorganizálódásra, holott apró szomszédai napról-napra erősödtek. Egyedül az orosz nyomás gyengülésén és a hatalmak folytatólagos versengésén mult, hogy nem kellett még súlyosabb áldozatokat hoznia.

A Balkán-probléma fejlődésének második korszaka tehát még változatosabb, színekben és eseményekben még gazdagabb, mint az első. Olyan kápráztató bőségben örvénylenek benne az események, hogy szinte nehéz őket tekintetünkkel átfogni és egyes kiemelkedőbb szempontok köré csoportosítani. Nagyjából mégis három vezető motivumot jelölhetünk meg a fejlődés leghatékonyabb rugóiként: 1. Oroszország újabb erőfeszítéseit hegemóniája megteremtésére. 2. Az osztrák-magyar és német befolyás

erősödését. 3. Az orosz gyámkodás alól felszabadult balkáni népek fokozatos önállósulását.

I.

A nevesinjei eseményeket eleinte senki se vette komolyan. Maga a porta sem tulajdonított nekik különösebb jelentőséget. Azt hitte, hogy a periodikusan visszatérő helyi lázongások megszokott esetével áll szemben. Esszad pasa nagyvezér az első napokban még arra sem méltatta őket, hogy jelentést tett volna róluk a szultánnak. De csakhamar kiderült, hogy a mozgalom sokkal nagyobb arányú és jobban szervezett, mint az első pillanatban gondolni lehetett. A fölkelők száma napról-napra emelkedett. Igényeik is rohamosan növekedtek. Már nem érték be holmi könnyítésekkel, hanem helyzetük gyökeres javítását követelték. A török hatóságokkal szóba sem akartak állani, egyenesen az európai közvéleményhez fellebbeztek. Július 29-én kelt megrázó hangú kiáltványukban kijelentették, hogy vagy kivívják szabadságukat vagy egy szálig meghalnak. Közben a szomszédos Boszniába is átcsapott a fölkelés. A férfiak a táborba siettek, a nők és gyermekek meg tízezerszámra menekültek Montenegróba, Dalmáciába és Horvátországba.

A helyzet kezdett kritikussá válni. A meglepett és pénzügyi bajokkal küzködő konstantinápolyi kormány csak akkor küldött nagyobbszámú sereget, amikor már mind a két tartomány a forradalom tüzében égett. A mohamedán elem felfegyverzése nem járt más ered-

ménnyel, mint hogy még jobban elvadította a moszlimek és keresztények élet-halál harcát. A pánszláv agitátorok örömmel látták vetésük érését s egy pillanatra sem szüntek meg tovább izgatni az amúgy is végletekig elkeseredett rájákat. Növekvő befolyásukkal egyre szélsőbb irányba terelték a mozgalmat. A fölkelők hallani sem akartak többé a török uralom alá való visszatérésről. Egy részük Ljubratics vezetése alatt a nagyszerb álmok megvalósítására gondolt, a Pavlovics Peko körül csoportosuló párt ellenben a Montenegróhoz való csatlakozásban kereste a kivezető utat.

De az igazi veszedelem csak akkor kezdődött, amikor Boszniából és Hercegoviniából a szomszédos Montenegróba és Szerbiába is átterjedt a forradalmi tűz. A két fejedelemség népe kezdettől fogva feszült figyelemmel kísérte az eseményeket. A harcoló fajrokonok első sikerei vérmes reményeket ébresztettek bennük. A nagyszerb eszme fanatikusai és az omladina hívei elérkezettnek vélték a pillanatot a régóta áhított délszláv állam megteremtésére s tömegesen siettek a fölkelők táborába. Különösen Szerbiában vált izzóvá a hangulat. Az erősen meggyökerezett kommunisztikus és antidinasztikus irány épúgy a fölkelés támogatásától és a forradalom tovább plántálásától remélte céljainak elérését, mint a Nikita megválasztását sürgető orosz-párt. Mivel pedig ezzel egyidejűleg a dalmát részeken is erős rokonszenv mutatkozott a fölkelés ügye iránt, alapos volt a félelem, hogy a forradalom más tartományokra is átterjed s a keleti kérdés megint napirendre kerül.

A fölkelés elhatalmasodása rendkívül nehéz feladat elé állította az európai diplomáciát. Különösen a szomszédos monarchia külügyminiszterének volt kényes a helyzete. Andrássynak hatalomra jutása első pillanatától kezdve megvolt ugyan a maga világosan körvonalozott programmja a keleti ügyeket illetőleg, de egész sereg ellenállást kellett megtörnie, mielőtt megvalósítására gondolhatott volna. Egyidejűleg küzdenie kellett a bécsi katonai körök kardcsörtetése és a pánszláv befolyás alatt álló Gorcsakov beavatkozási kisérletei ellen s fékeznie kellett Szerbia és Montenegro harci kedvét. A bécsi katonai körök már régóta foglalkoztak Bosznia megszállásának gondolatával. Badeni Lajos és Savoyai Jenő hadjáratai óta úgyszólván állandóan felszínen volt az eszme. A XIX. sz. második felében is több tekintélyes szószólója akadt neki. Igy mindjárt a parisi béke után (1856 aug. 30.) az öreg Radetzky külön emlékiratban ajánlotta az annexio azonnali végrehajtását. Tíz évvel később Tegethoff Vilmos, a lissai hős tette ugyanezt az ajánlatot. Még népszerűbb lett az eszme, amióta Velence és az Adriai-tenger nyugati partjának elvesztése a keleti partvidékre korlátozta az osztrák flotta hadi bázisát. Maga az uralkodó sem idegenkedett tőle. Különösen Rodics táborszernagynak, Dalmáczia katonai kormányzójának volt reá e tekintetben nagy befolyása. Jórészben Rodics kezdeményezése volt a fényes sikerű dalmáciai császárlátogatás is (1875 ápr.—máj.), mely igen nagy reményeket ébresztett a török fennhatóság alatt élő délszlávok körében. Az

odaözönlő bosnyákok és hercegovinaiak mint leendő urukat ünnepelték Ferenc Józsefet. A hercegovinai zavargások híre még jobban felvillanyozta az aktív beavatkozást sürgető katonai köröket. Rodics és hasonló meggyőződésű barátai már mint befejezett tényről beszéltek az annexióról. Már a megszálló sereg vezérére is ki volt szemelve Mollinary táborszernagy zágrábi hadtestparancsnok személyében, amikor Andrássynak végre sikerült meggyőznie az uralkodót az időelőtti katonai beavatkozás veszélyeiről és megnyernie a maga békés politikájának.

Nem kevésbbé nehéz feladat volt az orosz mohóság fékentartása. Gorcsakov a mozgalom megindulásakor azt igérte ugyan, hogy mindenben hűségesen támogatni fogja Andrássy békéltető törekvéseit, de csakhamar túltette magát igéretén. Egyfelől kéz alatt bátorította a pánszláv agitációt, másfelől arról igyekezett meggyőzni osztrák-magyar kollegáját, hogy a forradalom továbbterjedésének csak gyökeres változtatással: Bosznia és Hercegovina függetlenítésével és külön fejedelem alá rendelésével lehet útját állni. Az orosz kancellár politikájának az volt a titkos célja, hogy a szultán és keresztény alattvalói között minél mélyebbre vágja a szakadékot s ürügyet nyerjen az alkalmas pillanatban való közbelépésre. De mivel érezte, hogy veszedelmes volna idő előtt elárulni igazi szándékait, nagy súlyt helyezett rá, hogy minden lépését az osztrák-magyar és német kormány hozzájárulásával tegye meg. Ezért szerette volna megnyerni Andrássy beleegyezé-

sét abba, hogy a három hatalom együttesen és haladéktalanul lépjen közbe a fölkelők érdekében s kényszerítse a portát megfelelő engedmények tételére.

De Andrássy azonnal kitalálta, hová céloz Gorcsakov a közös akció sürgetésével és sietett elhárítani a benne való részvételt. Nem akart segédkezet nyújtani Törökország gyámság alá helyezéséhez, még kevésbbé lemondani cselekvési szabadságáról. Az ő politikájából még a gondolata is hiányzott az erőszakos beavatkozásnak. Ő nem siettetni, hanem ellenkezőleg, elhárítani vagy legalább minél messzebbre kitolni igyekezett a «beteg ember» halálát. Ez okból ellensége volt minden időelőtti közbelépésnek, a bécsi annexionistákénak éppen úgy, mint Oroszországénak vagy Szerbiáénak vagy Montenegróénak. Előbb időt akart engedni Törökországnak, hogy maga rendezze ügyeit és csak az esetben akart beavatkozni, ha ez nem sikerül neki. Egyelőre megelégedett azzal, hogy békére igyekezett bírni a fölkelőket. De ezt is olyan formában tette, mely legkevésbbé sértette a porta szuverénitását. Hosszabb alkudozás után rábírta a hatalmakat, hogy balkáni konzulaikat a békés megegyezés feltételeinek megállapítása céljából küldjék át a fölkelők táborába. A konzulok tényleg el is indultak (szept. 10.), de eredmény nélkül jártak. A fölkelők főnökei olyan feltételeket szabtak, melyeket Törökország nem fogadhatott el tekintélyének sérelme nélkül. Nem járt sikerrel az okt. 2. közzétett *reformirádé* sem, mely pedig nevezetes engedményeket tett a keresztény la-

kósság javára: könnyített adóterhein, nyomatékosan hangsúlyozta vallásszabadságát és jogegyenlőségét, szabadon választott tartományi gyűlést helyezett kilátásba stb. De a sokszor csalódott és állandóan izgatott fölkelők nem tudtak többé a porta igéreteiben hinni és csak abban az esetben voltak hajlandók engedni, ha a nagyhatalmak kezességet vállalnak a reformok keresztülviteléért.

Miután az a föltevés, hogy a porta a maga emberségéből is rendet tud teremteni, hamisnak bizonyult, Andrássynak akarva, nem akarva meg kellett barátkoznia az erőteljesebb eszközök igénybevételének gondolatával. Az idő gyors cselekvésre ösztönzött, mert a forradalom egyre szélesebb gyürűkben hullámzott tovább és félni lehetett, hogy eddig még érintetlenül maradt területekre is átcsap. Diplomáciai nehézségektől egyelőre nem kellett tartani, mert külügyi kormányunk nyilt lojalitása egészen lefegyverezte a cár és hatalmas kancellárja bizalmatlanságát. Mint Berlinben, lassanként Pétervárott is megbarátkoztak azzal a gondolattal, hogy a monarchia, mint szomszédos állam, *első sorban* van hivatva a balkáni ügyek menetének irányát megszabni. Gorcsakov, ha nem is minden utógondolat nélkül, megint késznek nyilatkozott Andrássy békepolitikájának támogatására. Az egyetértés helyreállításának első eredménye a túlságosan harcias belgrádi kormányhoz intézett kollektiv jegyzék volt, mely minden félreértést kizáró módon tudtára adta az okvetetlenkedő államocskának, hogy háború esetén a garanciális hatalmak védelmére nem számíthat (1875

okt. 6.). Az együttes lépésnek meg is lett a sikere. A pánszláv harckeverők és az omladina emberei egyelőre elcsendesedtek. A háború közvetlen veszélyének elhárítása azután megadta Andrássynak a lehetőséget, hogy a lázadás lecsillapítására hatásosabb akcióba kezdjen. Német és orosz kollegája állandó támogatásával egy jegyzékben akarta összefoglalni mindazokat a reformokat, melyeknek életbeléptetésétől az elégületlenség okainak megszűnését és a fölkelés lecsendesedését remélte.

De mielőtt a tervezett jegyzék elkészülhetett volna, a porta egy jól kiszámított húzással eléje akart vágni Andrássynak és a fenyegető európai beavatkozásnak. Dec. 12-ikén egy terjedelmes császári fermánt tett közzé, melyben egyebek közt az igazságszolgáltatás pártatlanságát, a bírák elmozdíthatatlanságát, az adórendszer reformját, a tized csökkentését, a hadi adó leszállítását, a földmívelés, ipar és kereskedelem fejlesztését és a felekezetek jogainak tiszteletbentartását igérte. Hogy szándékainak őszintesége iránt nagyobb bizalmat ébresszen, a fermánt megtoldotta azzal, hogy a nagyvezér elnöklete alatt egy külön tanácsot állított össze azzal a megbízással, hogy a reformok végrehajtására felügyeljen (dec. 20.). Andrássyt azonban nem tévesztette meg a török mesterkedés. Tudta, hogy az új fermánnak éppoly kevéssé lesz foganatja, mint az előbbieknek, mert a bizalmukban megrendült ráják már nem a konstantinápolyi kormánytól, hanem az európai hatalmaktól várják helyzetük javítását. Ebben a tudatban lázasan dolgozott tovább reform-

jegyzékén s miután elkészült vele, sietett továbbítani Londonba, Parisba és Rómába jóváhagyás végett (dec. 30.).

A reformjegyzék részletes programmot tárt a porta elé a megingott belső rend megszilárdítására és az elégületlenség okainak megszüntetésére. Lényegesebb pontjai ezek voltak: a tökéletes vallásszabadság követelése, az adóbérlet megszüntetése, törvényes garancia arra nézve, hogy a tartományokban befolyó adójövedelmet a tartományok céljaira is használják fel, az agrárviszonyok javítása és végül egy, mohamedánokból és keresztényekből álló vegyes bizottság szervezése a reformok végrehajtásának ellenőrzésére. A parisi és római külügyi kormányok haladéktalanul magokévá tették e követeléseket, míg az angol Beaconsfield-minisztérium csak egy hónapi habozás után adta meg hozzájárulását. Emiatt Zichy nagykövet csak 1876 jan. 31. nyujthatta át a jegyzéket követtársai nevében Resid pasa külügyminiszternek, amikor már semmi hatása sem lehetett. Nem sokat lendített a dolgon az sem, hogy a porta febr. 13. kelt körjegyzékében az adók felhasználására vonatkozó pont kivételével valamennyi követelés teljesítésére késznek nyilatkozott. Hasonlóan eredménytelen maradt Rodics táborszernagy békéltető kisérlete is. A fölkelők mindig újabb és újabb követeléseket támasztottak, mert tudták, hogy az orosz diplomácia támogatására minden körülmények között számíthatnak. Nagyban élesztette ebbeli hitöket Ignatjev kétszínűsködése, aki majd egy európai konferencia összehívásának hánytorgatásával,

majd a lázadó tartományok osztrák-magyar és orosz részről történő közös megszállásának sürgetésével igyekezett gáncsot vetni Andrássy békeakciójának. Baj volt az is, hogy a mohamedán lakósság minden parányi engedményben, amit a keresztények javára tettek, a saját jogainak megrövidítését látta és valósággal fellázadt, amikor Szerver pasa császári biztos a sokféle igéretből be akart valamit váltani. Ez a szűkkeblű féltékenység eleve sikertelenségre kárhoztatott minden komoly reformtörekvést és még jobban elvadította az állapotokat, mert a politikai és gazdasági harc mellé felidézte a vallásháborút minden borzalmasságával.

A reformjegyzék és a vele kapcsolatos diplomáciai lépések tehát nem hozták meg a várt sikert. A béke ügyét egyetlen lépéssel sem vitték előbbre, a helyzet feszültségét nem enyhítették, még kevésbbé szüntették meg. A fölkelés nem hogy visszafejlődött volna, ellenkezőleg, újabb területekre is átharapódzott. 1876 tavaszán bekövetkezett az, amitől Andrássy állandóan remegett és amit mindenáron szerették volna megakadályozni: az eddig nyugodt bulgár részek belesodródását a forradalmi mozgalomba. Az okok nagyjából itt is ugyanazok voltak, mint Hercegovinában: a vallási és politikai egyenlőtlenség, a részrehajló igazságszolgáltatás, a rossz adórendszer, a kíméletlen zsarolás és külön ok gyanánt a hatvanas években áttelepített cserkeszek erőszakoskodásai. A legfőbb mozgató erő azonban, miként amott, itt is a pánszláv agitáció volt. A forradalmat kívülről importálták, tűzfészke Gyurgyevo, legbuz-

góbb élesztői orosz és szerb ügynökök és emigrált bulgárok voltak. A fölkelés megkezdésére Avretalán (Koprivstica) és Panagjuriste (Otlukköj) községek megrohanása és mohamedán lakósságának embertelen legyilkolása szolgált jeladásul (máj. 2.).

A véres kezdetnek még véresebb lett a folytatása. A meglepett és az újabb hűtlenség miatt roppantul elkeseredett törökök kegyetlenséggel viszonozták a kegyetlenséget. Mivel katonaság nem állott rendelkezésökre, Filippopol és Tatar-Pasardzik környékének agái és bégjei valóságos népfölkelést szerveztek és cserkeszekből meg pomákokból (mohamedán bulgárok) álló hordákkal egymásután hamvasztották el a virágzó bulgár községeket. Később még mintegy 18,000 básibozuk (irreguláris katona) zúdult a szerencsétlen vidékre. A fanatizált hordák kegyetlensége és őrjöngő pusztítási dühe meghaladott minden mértéket. Perustica és Batak lakósságukkal együtt elpusztultak. Csupán az utóbbi helyiségben állítólag 5000 ember vesztette életét. A *«Kölnische Zeitung»* tudósítója még hetekkel utóbb is százával látta heverni a temetetlen hullákat, mivel az erdőkbe menekült lakosok nem mertek előjönni. Rövid tíz nap leforgása alatt legalább húszezer bulgár, közte sok nő és gyermek pusztult el és 79 város, illetve község lett a lángok martaléka.

Európa rémülettől megdermedten szemlélte az oktalanul felébresztett vallási fanatizmus és faji gyűlölet hajmeresztő kicsapongásait. Különösen Angliában volt nagy a felzúdulás. Az

öreg Gladstone nem talált elég erős szavakat a *bulgarian atrocities* megbélyegzésére. Igazságtalanul a törökökre hárított minden felelősséget, hogy annál sikeresebben izgathasson a Beaconsfield-kabinet törökbarát politikája ellen. Izgatásai annál nagyobb visszhangra találtak, mivel a török fanatizmus a bulgáriai borzalmakkal egyidejűleg másutt is szedte áldozatait. Igy pl. Szalonikiban, ahol két hivatalos személy, Abbot német és Moulin francia konzul vesztette életét egy jelentéktelen összetűzésből támadt csetepatéban (máj. 6.).

A bulgáriai és szalonikii események újabb békeakció kezdeményezésére indították Andrássyt. Mielőtt azonban belefogott volna terve kivitelébe, előbb személyesen akart találkozni Bismarckkal és Gorcsakovval, mert úgy érezte, hogy az orosz diplomácia részéről nem számíthat többé föltétlen támogatásra. El akart oszlatni minden félreértést és kétértelműséget, hogy azután ismét a három császárság egységes akaratának tolmácsaként léphessen fel. Igy jött létre a berlini találkozó, melyen újólag megvitatták a szőnyegen forgó kérdések egész komplexumát (máj. 10—13.). Mindjárt az első találkozásnál kiderült, hogy Andrássy helyesen sejtett. Gorcsakov túlságosan messzire haladt Ignatjev és a pánszláv körök eszméinek felkarolásában. Már hallani sem akart a statusquo fenntartásáról; ehelyett egy kész tervezettel állott elő, melyet Törökország feldarabolására készített. A magyar államférfiúnak minden ügyességét és rábeszélőképességét össze kellett szednie, hogy kimutassa a tervezet veszélyes

és kivihetetlen voltát. Az öreg kancellár ellenállása végre megtörött a felhalmozott érvek és hízelgések súlya alatt. Nem ellenezte tovább, hogy még egy lépést tegyenek a béke helyreállítására. Egy *memorandum* küldésében állapodtak meg, amelyben a menekülők hazaszállítására és a szükséges reformok előkészítésére kéthónapi fegyverszünet engedélyezését kérték a szultántól (máj. 12.). Nagyobb nyomaték kedvéért hozzátették még, hogyha jelen lépésök se járna a kívánt eredménnyel, úgy a közérdek nevében hathatósabb rendszabályokat fognak életbeléptetni.

A memorandumot elkészülte után haladéktalanul elküldötték a londoni, parisi és római külügyi hivataloknak jóváhagyás céljából. Csakhogy itt ugyanaz lett a sorsa, mint a reformjegyzéknek. Az angol kormány vonakodott hozzájárulni átnyujtásához, mert attól félt, hogy a fölkelők újabb bátorítást meríthetnek belőle. Ebből aztán újabb diplomáciai huzavona támadt, mely csak akkor pihent el, mikor a konstantinápolyi események más irányba terelték a közfigyelmet.

II.

A török fővárosban már régóta rossz szemmel nézték Abd ul Aziz tehetetlenségét és az idegen hatalmak folytonos beavatkozását a birodalom ügyeibe. Különösen Mahmud Nedim pasa oroszbarát politikája és a vigasztalan pénzügyi helyzet keserített el sok török hazafit. A rossz gazdálkodás következtében az állam-

adósság ijesztően megnövekedett. 1875-ben már meghaladta a 6 és negyed milliárdot. A jövedelmi források meg majdnem teljesen elapadtak vagy idegen kézre jutottak. Az egyptomi adó, a konstantinápolyi vám hozadéka, a dohány-, só-, bélyeg- és szabadalmi adó, a drinápolyi, szaloniki, erzerumi, tripoliszi, krétai és szkutari kerületek tizede és még egész sereg más fontos jövedelmi forrás mind zálogba került. Utoljára már alig maradt mit elzálogosítani.

Hitel hiányában kölcsönhöz sem lehetett folyamodni. Nem maradt tehát más választás, mint a pénzügyi bukás kimondása. Egy 1875 okt. 6. megjelent rendelet felére szállította le az államkölcsönök után járó kamatot. De egy év mulva ennek fizetését is beszüntették. A rendelet hatálya alól csupán a krimi háború idején felvett első és második kölcsönt és a szultán birtokában levő állampapirokat vették ki, melyeknek összege 144 millió frankra rugott. Ez az utóbbi kivétel annál inkább szemet szúrt, mivel a szultán csupa haszontalanságokra: állatseregletekre, kakasviadalokra, ballettekre és céltalan építkezésekre pazarolta óriási jövedelmét s nyomorogni hagyta sok ezer kishivatalnokát, sőt még a fölkelők ellen küzdő katonaság ellátásáról sem gondoskodott kellőképen. Emiatt a közhangulat egyre élesebben fordult ellene és politikája ellen. A fanatikus ó-törökök épen úgy óhajtották bukását, mint az újításokra törekvő ifjú-törökök, mert látták, hogy renyhe és új kezdeményezésekre képtelen uralkodása biztos bukásba viszi a birodalmat.

A bulgáriai események és a nyomukban járó újabb megalázások végre betöltötték a mértéket. A konstantinápolyi szofták (a mohamedán vallás- és jogtudományok tanulói) máj. 10. nagyszabású tüntetést rendeztek a város utcáin s hangosan követelték a tehetetlennek bizonyult kormány elbocsátását. A megrémült szultán sietett eleget tenni a követelésnek. A gyűlölt Mahmud Nedim helyébe az ifjú-török gondolkozású Mehemed Rüsdi pasát nevezte ki nagyvezérnek, míg a fontos hadügyminiszteri állást az ó-török Husszein Avni pasával töltötte be. Az új kormány igazi jellegét azonban nem ezek, hanem a tárcanélküli miniszterré kinevezett Midhat pasa adta meg, akiben az ifjú-törökök és az európai közvélemény már évek óta az alkotmányos törekvések legerősebb oszlopát látták.

A Mahmud Nedim-kormány bukása enyhített valamit az általános feszültségen, de magát a válságot nem szüntette meg. A főhatalom továbbra is Abd ul Aziz kezében maradt s az új minisztereknek állandóan rettegniök kellett a megbántott szultán haragjától. Joggal lehetett félni attól is, hogy a Törökország megerősödését és alkotmányos alapokra helyezkedését rossz szemmel néző Ignatjev esetleg nyiltan védelmére kel majd a régi állapotok fönntartását célzó törekvéseknek és a szultán tényleges támogatására bírja a cárt. Az idő nem volt alkalmas hosszas szemlélődésekre. Gyorsan kellett cselekedni, ha nem akarták, hogy az ellenpárt megelőzze őket. Midhát és Husszein Avni pasák, különben két ellentétes politikai világnézet megtestesülései, ennek megfelelően

jártak el. Hasonló gondolkodású barátaik segítségével máj. 30. lemondásra kényszerítették Abd ul Azizt s helyébe unokaöccsét kiáltották ki szultánnak V. Murád néven. Abd ul Aziz a Top Kapu palota foglya lett. De az összeesküvők így sem érezték magukat biztonságban. A fogolynak vesznie kellett. Jún. 4. tényleg holtan találták hálószobájában. A hivatalos orvosi vizsgálat öngyilkosságot állapított meg, melyet állítólag egy szakállvágásra kért ollóval hajtott végre. A közvélemény azonban már akkor bűntényt gyanított és az évekkel utóbb megejtett bírói nyomozás tényleg sok tekintetben megerősítette ezt a feltevést.

Abd ul Aziz letétele sok tekintetben új helyzetet teremtett. A berlini memorandum egyelőre elvesztette aktualitását, mert az új szultánnak előbb időt kellett engedni, hogy maga próbálja meg a reformok életbeléptetését. Egyedül Gorcsakov kardoskodott a jegyzék rögtöni átnyújtása mellett, de Andrássy és Bismarck határozottan ellene mondtak, mert nem akarták ok nélkül megnehezíteni Murád helyzetét. A hatalmas orosz kancellárnak, bármily nehezére esett, engednie kellett. De csak színleg tette. Titokban annál buzgóbban élesztette a hamu alatt parázsló tüzet. Különösen Szerbiában vált felette gyanussá a működése. Ahelyett, hogy a kardcsörtető belgrádi kormánynak megállást parancsolt volna, Ignatjev útján a portára igyekezett nyomást gyakorolni, mintha Törökország és nem Szerbia készült volna a támadásra. Sőt utóbb annyira ment a délszláv érdekek dédelgetésében, hogy Andrássyt min-

den áron rá akarta venni a kölcsönös *non interventio* elvének kimondására. Gyakorlatilag keresztülvive ez annyit jelentett volna, hogy Szerbia és Montenegro szabadkezet nyernek hódító szándékaik megvalósítására.

Természetes, hogy ilyen nyilt bátorítás mellett teljesen kilátástalan volt minden mérséklő kisérlet. Belgrádban és Cetinjében nem lehetett többé bírni a háborús párttal. A pánszláv agitátoroktól szított harci kedv annyira elhatalmasodott, hogy utoljára maguk az uralkodók se tudtak ellenállni neki. Milán fejedelem június 22. egy jegyzéket intézett a portához, amelyben többek közt azt a nevetséges követelést támasztotta vele szemben, hogy haladéktalanul vonja vissza a szerbiai határ mentén felállított csapatait s adjon neki meghatalmazást Bosznia pacifikálására. Törökország e sértő kihívás dacára egy ideig még türtőztette magát. Jún. 28. kelt körjegyzékében kijelentette, hogy Szerbiával szemben csupán védekezésre szorítkozik, de szerb támadás esetén semmi kiméletlel se lesz a szerb terület integritását illetőleg. Milán *casus bellinek* nyilvánította e békés szándékú kijelentést és azonnal indulást parancsolt csapatainak (júl. 2.). Ezzel egyidejűleg Nikita is hadat üzent Törökországnak s a belgrádi kormánnyal korábban kötött megállapodás értelmében benyomult Hercegovinába.

Szerbia és Montenegro hadüzete egyszerre felszabadította a pánszlávizmus eddig lekötve tartott erőit. A szerb hadsereg főparancsnokává kinevezett Csernajev tábornok példájára százá-

val özönlöttek az orosz önkéntesek. Igen sokan jöttek Bulgáriából is. Az egész orosz társadalom lázban égett és szenvedélyesen követelte a «küzdő szláv testvérek» támogatását. Jún. 13. a moszkvai érsek ünnepélyes isteni tiszteletet tartott Milán és Nikita fejedelmek fegyvereinek diadaláért. Moszkva és más városok hatalmas pénzösszegeket és tömérdek betegápolási cikket küldöttek. Nagy számmal jöttek betegápolók is. Általában minden jel arra mutatott, hogy az orosz közvélemény teljesen azonosította magát Szerbia és Montenegró háborújával. Maga Sándor cár egyelőre még erősen ragaszkodott a békés megoldás eszméjéhez, de alapos volt a feltevés, hogy előbb-utóbb őt is magával ragadja az ár. Kancellárja benső meggyőződése szerint már régen a pánszlávizmus eszmekörében élt. A néhány évvel előbb oly erősnek látszó háromcsászár-viszony mesterséges tákolmánya recsegett-ropogott és minden pillanatban összeomlással fenyegetett.

A német diplomácia minden követ megmozdított, hogy megakadályozza a monarchia és Oroszország szembekerülését. Vilmos császár már csak azért is szerette volna az egyre érezhetőbbé váló feszültséget enyhíteni, hogy konfliktus esetén ne legyen kénytelen frontot csinálni kedves unokaöccse, a cár ellen, illetve ne legyen kénytelen feláldozni a kettős monarchia jelentékeny áldozatok árán megnyert barátságát. Valószínűleg tőle vagy legalább környezetéből indult ki Ferenc József és II. Sándor, valamint külügyminisztereik újabb találkozásának eszméje. Bízott benne, hogy a szemé-

lyes megbeszélés élét veszi a viszálynak. Miután az eszme mind a két uralkodó részéről élénk helyesléssel találkozott s külügyminisztereik is sokat reméltek a személyes érintkezéstől, az összejövetelnek mi sem állott útjában. Így jött létre a nevezetes reichstadti találkozó, mely sok tekintetben új irányba terelte a keleti válság fejlődését (júl. 8.).

A reichstadti megbeszélések két feltevésből indultak ki: vagy a törökök vagy ellenfeleik győznek. Az első esetet illetőleg abban egyezett meg a két külügyminiszter, hogy Szerbia és Montenegró integritását semmi esetre sem engedik megcsonkítani és hogy minden erejökkel azon lesznek, hogy a boszniai és hercegovinai fölkelők is megkapják a kilátásba helyezett reformokat. Már a második föltevést illetőleg sokkal nehezebb és bonyolultabb volt a helyzet. Andrássy eddig minden lépésében a török *statusquo* megóvásának gondolatából és a *be nem avatkozás* elvéből indult ki. Innét sarjadtak ki összes küzdelmei és az orosz diplomáciával való gyakori összeütközései. De a fölkelés kitörése óta szerzett tapasztalatai lassanként arra a meggyőződésre vezették, hogy az ellentétes állásfoglalás eshetőségeit sem szabad figyelmen kívül hagynia. A fölkelés elhatalmasodása és a londoni kabinet rövidlátó politikája, mely a biztonság hamis illuziójába ringatta a török államférfiakat anélkül, hogy a várt támogatást megadta volna nekik vagy legalább szolidaritást vállalt volna az osztrák-magyar diplomácia törekvéseivel, fokozatosan megbarátkoztatták őt azzal a gondolattal, hogy Törökország össze-

omlásának valószínűségét is számításba kell vennie s erre az eshetőségre is programmot kell készítenie, ha nem akarja a statusquo észszerűtlen erőszakolásával Ausztria-Magyarország ellen zúdítani a pánszlávizmus támadását vagy engedni, hogy Oroszország kénye-kedve szerint rendezkedjék be. A reichstadti találkozón már ennek a változott felfogásnak megfelelően tárgyalt. Elvileg hozzájárult a török birodalom felosztásának tervéhez. Arra az esetre ugyanis, ha a folyó háború Törökország vereségével végződnék, a következő fontos változtatásokban egyezett meg Gorcsakovval: Bulgária, Rumélia és Albánia autonomiát nyernek, Konstantinápoly szabad várossá lesz, Thesszaliát és Krétát Görögország veszi birtokába, Szerbia Boszniában a Drina mentén és a novi-bazári kerületben, Montenegró Hercegovina déli részében területnagyobbodást nyernek; Bosznia és Hercegovina megmaradt részeit Ausztria-Magyarország annektálja, míg Oroszország Besszarábiával és kisázsiai Törökország egyes tartományaival kárpótolja magát. Kikötötték még, hogy ez a megegyezés valamennyi hatalom előtt szigorúan titkolandó. Még Bismarckot is csak később tájékoztatták tartalmáról.

A reichstadti határozatok csak arra az esetre szóltak, ha a háborúban Törökország szenvedne vereséget. Csakhogy ennek az ellenkezője látszott bekövetkezni. A szerb sereg sehogyan sem tudott helyt állani Abd ul Kerim túlsúlyban levő hadaival szemben. Már az elhelyezése is hibás volt. Milán fejedelem ugyanis ahelyett, hogy egy ponton döntő csapásra egyesítette

volna csapatait, négy seregre forgácsolta szét őket. A Csernajev tábornok vezetése alatt álló főseregnek a Morava völgyében kellett volna előnyomulnia, míg a többi három seregnek a Drina, Ibar és Timok folyók mentén a boszniai és bulgáriai fölkelőkkel és a montenegrói csapatokkal való összeköttetést kellett volna megteremtenie. A túlságos felaprózás miatt azonban egyik seregrész sem tudott túlnyomó erővel fellépni s ezért egyik kudarc a másik után érte őket. Előbb az Ibar-sereg szenvedett érzékeny veszteséget, azután Csernajev kényszerült kiüríteni a megszállott török területeket. Nem sokkal több szerencsével harcolt a Timok-sereg sem. Aug. 5. elvesztette Knyasevácot, két nappal rá Zajecsárt. Csernajev fővezérré való kineveztetése semmit sem változtatott a hadiszerencsén. Abd ul Kerim múló kudarc után újra megtámadta és tizenkétórai elkeseredett harc árán hatalmába kerítette a fontos Alexinacot. A szerbek Deligradba voltak kénytelenek visszavonulni (szept. 1.).

Az alexinaci győzelmet megelőző napon Konstantinápolyban is nagyjelentőségű változás ment végbe, mely döntő kihatással volt a későbbi események alakulására. A gyenge és a trónralépést kísérő körülményektől rendkívül megviselt idegzetű Murad szultánnál már az első napokban súlyos elmezavar tünetei mutatkoztak, melyek később mind gyakoriabbakká váltak és teljesen képtelenné tették őt az államügyek intézésére. A reakciós párt, melynek élén Murad egyik sógora, Mahmud Dzsellaleddîn pasa állott, arra használta fel az uralkodó be-

tegségét, hogy egészen magához ragadta a hatalmat és állandóan izgatott a reformpárt ellen. A nagyvezér és Midhat pasa belátták, hogy ez az állapot az állam létének veszélyeztetése nélkül fenn nem tartható. Azért a sejk ül iszlám hozzájárulásával Murádot tartós elmezavar címén trónvesztettnek nyilvánították s helyébe öccsét, Abd ul Hamidot kiáltották ki szultánnak.

A hatalmak nem emeltek kifogást a trónváltozás ellen. Egyelőre sokkal több gondot okozott nekik Szerbia szorult helyzete. Különösen Oroszország aggódott bajba jutott hűbérese miatt. Jórészben az ő szorgalmazására történt, hogy a nagyhatalmak mindjárt a trónralépés után egy négyhetes fegyverszünet engedélyezését kérték az új szultántól (szept. 3—4.). De Abd ul Hamidnak a kivívott sikerek után egyáltalában nem volt ínyére a fegyverszünet, amely csak ellenfeleinek kedvezett volna. Közel két hétig állhatatosan vissza is utasított minden erre irányuló kisérletet. Amikor pedig végre mégis rászánta magát a fegyvernyugvás megadására, olyan kemény feltételekhez kötötte, melyeket Szerbia önérzetének teljes megtagadása nélkül el nem fogadhatott. Főbb követelései ezek voltak: Milán Konstantinápolyba megy hódolatát bemutatni, a szerb hadsereg állománya nem haladja meg a tízezer embert és két üteget, a dorobancok intézménye (milicia) megszűnik, a szerb várakat ismét török őrség szállja meg s az évi adó 500,000 forinttal emelkedik (szept. 14.). E szigorú kikötéseket Anglia közbenjárása sem tudta lényegesen

mérsékelni. Mindössze azt a szóbeli igéretet tudta kicsikarni, hogy a török csapatok szept. 25-ig tartózkodnak minden támadástól.

Az orosz közvélemény egyre fokozódó idegességgel és türelmetlenséggel tekintett a Balkán felé. A pánszláv eszmék hívei élökön a cárnéval és a trónörökössel minden elképzelhető módon részvétet igyekeztek ébreszteni a «szenvedő testvérek» iránt. Előkelő arisztokrata hölgyek, magasállású méltóságok kiséretében perselyekkel jelentek meg a nyilvános helyeken, hogy pénzt gyűjtsenek az «üldözött orthodox vallás» harcosai számára. Az önkéntesek özönlése egyre tartott. A felelőtlen izgatóktól állandóan tüzelt közvélemény nyomása alatt a felelős tényezők is kezdtek megingani békés szándékaikban. Gorcsakov eddig sem nagyon rejtegette ellenséges érzületét a török birodalom iránt, most meg éppen tüntetett vele, mert azt hitte, hogy elérkezett a nagy leszámolás órája. Mindenképen azon volt tehát, hogy az osztrák-magyar külügyminisztert is megnyerje harcias szándékainak. Mindenáron be akarta bizonyítani Andrássynak, hogy Törökország menthetetlen és hogy a balkáni béke helyreállításának nincsen más módja, mint a fegyveres közbelépés, illetve a reichstadti határozatok végrehajtása. Gróf Sumarokov-Elston nagy feltünést keltett küldetésével is ezt a célt szolgálta. A cár főhadsegéde ura sajátkezű levelét hozta Bécsbe, mely azt az ajánlatot tartalmazta, hogy az osztrák-magyar és orosz hadak idejűleg vonuljanak be Boszniába, illetve Bulgáriába. De Andrássy még mindig nem látta elérkezettnek a cselekvés pil-

lanatát, azért udvarias formában bár, de határozottan visszautasította a török birodalom belső ügyeibe való beavatkozást.

Gorcsakov értett a feleletből. Látta, hogy a keleti kérdésnek szájaíze szerint való megoldásában Ausztria-Magyarország részéről segítségre nem számíthat. Azért más eszközökhöz folyamodott. A kettős monarchia ellenére és rovására akarta keresztülvinni a megoldást, Bismarck támogatásával. Számított Vilmos császár őszinte és mély rokoni vonzalmára a cár iránt és a vaskancellár sokszor hangoztatott hálájára a francia háború idején tanusított semlegességéért. Azt hitte, hogy az uralkodó barátsága és miniszterének hálája elég erősek lesznek a kettős monarchiához fűződő újabb keletű érdekszálak széttépésére. Hogy mégis bizonyosságot szerezzen magának, Sándor cárral Werder tábornok, német katonai meghatalmazott útján minden hímezés-hámozás nélkül megkérdeztette Bismarcktól, minő álláspontra helyezkednék egy esetleges osztrák-magyar és orosz háborúval szemben. A vaskancellárt nagyon kellemetlenül érintette ez az egyenes kérdőrevonás. Szeretett volna kitérni előle, de nem lehetett, mert a cár határozott feleletet sürgetett. Nem sokat habozott tehát. A világos kérdésre világos választ adott. A visszatérő pétervári nagykövet, Schweinitz tábornok útján ezt az üzenetet küldte a Livádiában tartózkodó cárnak: «Németország főszüksége, hogy fenntarthassa a barátságot a két nagy monarchia közt, melyek a forradalommal szemben többet veszíthetnének, mint amenynyit az egymás közti küzdelemben nyerhetnek.

Ha azonban nagy fájdalmunkra Oroszország és Ausztria között lehetetlenné válnék a béke fenntartása, akkor mi elviselnők ugyan, hogy barátaink egymással szemben csatákat nyerjenek vagy veszítsenek, de nem viselhetnők el azt, hogy közülök az egyik oly súlyosan megsebesüljön, hogy emiatt nagyhatalmi állása veszélyeztetve legyen». Más szavakkal, ez annyit jelentett, hogy Németország kenyértörés esetén Ausztria-Magyarország oldalán szándékozik állást foglalni.

Bismarck felelete után az orosz diplomáciának nem maradt más választása, mint az első kisérlethez való visszatérés vagyis a kettős monarchia aktiv vagy passziv közreműködésének megnyerése a keleti kérdés megoldásához. Az idő sürgetett. A törökök a rövid fegyvernyugvás letelte után újra támadásba mentek át. A deligradi és alexinaci sáncok ellen intézett első rohamuk ugyan kudarccal végződött, mert az orosz önkéntesek vitézség dolgában versenyeztek velök és véres fővel visszaverték őket (okt. 19.), de Abd ul Kerim Dervis pasa hadaival erősödve már tíz nap mulva megismételte a támadást. Hatalmas erejű lövetés után rohamra parancsolta embereit. A szerbek ellenállása hamar megtörött. Az idegen tisztek és orosz önkéntesek minden hősiességök és önfeláldozásuk dacára sem tudták megfordítani a hadiszerencsét. Az ütközet a török hadak fényes győzelmével végződött, Deligrad, Dzsunisz és Krusevác kezökre jutott s ezzel megnyílt előttük a Belgrádba vezető út. Szerbia az örvény szélén állott. Milán kétségbeesve könyörgött a cár se-

gítségéért. Gyors cselekvésre volt szükség, mert különben örökre eljátsszák a balkáni szlávok bizalmát és rokonszenvét. Sándor cár érezte a pillanat fontosságát. Az egységes orosz közvélemény nyomásának még az esetben se tudott volna ellenállni, ha akarta volna. De nem is próbált ellenkezni. Azonnal utasítást adott Igmatjevnek, hogy negyvennyolc órán belül kényszerítse a portát két hónapi fegyverszünet engedélyezésére, vonakodás esetén pedig haladéktalanul szakítsa meg a diplomáciai viszonyt s követsége egész személyzetével hagyja el Konstantinápolyt. A fenyegetés hatott. Abd ul Hamid angol figyelmeztetésre beleegyezett a fegyverszünetbe. De a fegyverszünet csak ideiglenes megoldást, a végleges rendezés elodázását jelentette. Nem hozta meg a döntést a Konstantinápolyban összeült nagyköveti konferencia sem, melyet főleg az angol kabinet sürgetett. Az ú. n. előzetes konferencia (dec. 12.) egész sereg követelést állított fel (a szerb statusquo megóvása, Montenegró területének nagyobbítása, két autonóm bulgár tartomány szervezése, Bosznia és Hercegovina keresztény kormányzó alá rendelése, európai ellenőrzés), de mielőtt megvalósításukra kerülhetett volna a sor, a porta egy nagyon ügyes sakkhúzással tárgytalanná tette őket. Midhat pasának ugyanis sikerült meggyőznie a szultánt, hogy egy szabadelvű, az összes alattvalókat egyenlővé tevő alkotmány engedélyezésével legbiztosabbban elháríthatja a fenyegető európai beavatkozást. Safvet pasa török külügyminiszter elnöklete alatt épen megnyitó gyűlését tartotta a nagyköveti konferencia, amikor

nagy ágyúdörgés és a lakosság örömújjongása közt kihirdették, hogy Törökország is az alkotmányos államok közé lépett (dec. 23.). De a számítás csak részben vált be. A nagykövetek továbbra is ragaszkodtak az autonómia és a reformok követeléséhez s 1877 jan. 15-iki ultimátumukban oly messzemenő igényekkel léptek fel, hogy kielégítésök egyértelmű lett volna a török birodalom függetlenségének megsemmisítésével. A porta az alkotmányra való hivatkozással határozottan visszautasította az ultimátum követeléseit s ezzel feloszlásra bírta a konferenciát (jan. 20.).

A pétervári és moszkvai pánszláv körök végleg elvesztették türelmöket a meddő diplomáciai próbálgatások láttára. Kezdték unni a félrendszabályokat s hatalmas propagandát indítottak a fegyveres beavatkozás érdekében. De a fegyveres közbelépésnek elengedhetetlen feltétele volt a monarchia semlegességének biztosítása. Bismarck válaszának megérkezése óta Gorcsakov nem is kimélt semmi fáradságot, hogy minnél előbb eleget tegyen ennek a *conditio sine qua non*-nak. Sumarokov-Elston küldetése óta egyik jegyzéket a másik után küldötte Bécsbe. A sok alkudozás eredménye az 1877 jan. 15-iki budapesti titkos konvenció lett, amely a monarchia semlegességét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az oroszok minden körülmények között tartózkodni fognak a hadműveleteknek Szerbia, Montenegró és a novi-bazári szandzsák területére való átvitelétől. Még fontosabb kikötést tartalmazott a márc. 18. aláírt pótszerződés *(convention additionelle)*, mely a török

birodalom széthullása esetén szükségessé váló területi változásokra vonatkozott. Andrássy megalkudott a helyzet kényszerűségével és legalább azt igyekezett megakadályozni, hogy a monarchia szomszédságában biztonságát veszélyeztető területváltozások menjenek végbe. Mint háromnegyed évvel előbb Reichstadtban, újólag elismertette tehát a monarchia elsőbbségi jogát Bosznia és Hercegovina végleges megszállására arra az esetre, ha a két tartománynak török fennhatóság alatt tartása lehetetlenné válnék.

A budapesti konvencio és a hozzá csatlakozó pótszerződés elhárította a fegyveres beavatkozás legnagyobb akadályát. Még csak Romániával kellett megegyezni az orosz seregek átvonulását illetőleg. Az ápr. 16-iki szerződésben ez is megtörtént. Az út nyitva állott a Balkán és Konstantinápoly felé. Sándor cárnak még ha meg is lett volna hozzá az akarata, lehetetlen volt többé visszavonulnia. Tekintélye és birodalmának presztizse forgott kockán. Haladnia kellett tovább az úton, melyre részben akarata ellenére lépett. Az események rohamosan követték egymást. A porta ápr. 10. kelt körlevelében kijelentette, hogy a nagyhatalmak londoni konferenciájának márc. 31-éről keltezett jegyzőkönyvét sértő és elfogadhatatlan feltételei miatt nem létezőnek tekinti. 13. Pétervárott a cár elnöklete alatt nagy haditanácsot tartottak, mely elrendelte az egész hadsereg mozgósítását. Ezzel egyidejűleg a kisázsiai harctéren is megindult a harc.

III.

A hadüzenet leírhatatlan lelkesedést keltett egész Oroszországban. A pánszláv eszme hívei örömmámorban úsztak s tele voltak a gyors és megsemmisítő győzelem reményével. Még Gorcsakov is ilyen fellengzős kijelentésre ragadtatta magát: »Sipkáinkkal fogjuk őket agyonverni». Az első hetek eseményei tényleg igazolni látszottak ezt a vérmes optimizmust. A törököket, mint rendesen, most is készületlenül találta a támadás. Seregök négy külön részre volt szétforgácsolva, melyek alig érintkeztek egymással. Szulejmán pasa Montenegróban harcolt, Oszmán pasa Viddin körül foglalt állást, Mehemed Ali és Abd ul Kerim pedig, aki egyúttal a fővezéri tisztet is viselte, az Aldunánál, illetve Sumlánál vesztegeltek. A 71 éves *seraskier* (fővezér) nyugodtan nézte az orosz hadak felvonulását a Duna balpartján és néhány rosszul sikerült monitortámadáson kívül semmit sem tett megzavarására. Nem gördített komoly akadályokat a folyón való átkelés elé sem. Miklós nagyherceg seregének balszárnya Zimmermann tábornok vezetése alatt már jún. 22. végrehajtotta az átkelést és néhány nap alatt hatalmába kerítette Dobrudzsa nagy részét. Öt nappal később Szisztovo átellenében a fősereg is átlépte a Dunát, elárasztotta Bulgáriát, sőt Gurko tábornok merész lovasai a Sipka-szoros megszállása után (júl. 19.) egészen Drinápoly vidékéig száguldoztak. Kisázsiában is az orosz fegyvereknek kedvezett a szerencse. Lorisz Melikov hadai könnyű szerrel el-

foglalták Ardahant és Bajazidot, körülzárták Karszot és már Örményország fővárosát, Erzerumot fenyegették. Minden jel arra mutatott tehát, hogy Ignatjev és a pánszláv apostolok reményei teljesedésbe mennek: a cár seregei komoly ellenállás nélkül, diadalmámorban fognak végigvonulni a Balkánon. Ekkor azonban váratlanul megfordult a hadi szerencse.

A konstantinápolyi kormány hamar feleszmélt az első vereségek nyomán támadt rémületéből és nyomban erélyes intézkedéseket tett az orosz invázió feltartóztatására. A tehetetlennek bizonyult Abd ul Kerimet elmozdította, helyébe Mehemed Alit nevezte ki seraskierré s egyuttal intézkedett, hogy Szulejmán pasa válogatott seregével haladéktalanul a veszélyeztetett konstantinápolyi út védelmére siessen. Az új rendszabályok hatása azonnal érezhetővé vált. Oszmán pasa átkelt a Vid folyón s a mesterien megerősített Plevna sáncairól véres fővel űzte vissza Schilder-Schuldner és Krüdener tábornokok támadó hadait (júl. 20. és 30.). Mehemed Ali is elhagyta Ruscsukot és több véres ütközet után (Ajaszlár aug. 22., Karahaszánkői aug. 24., Kacelevo és Ablovo szept. 5.) a Jantra folyó mögé való visszavonulásra kényszerítette Sándor trónörökös seregét. Ezalatt a megerőltetett menetekben siető Szulejman pasa is megjelent a színtéren és az Eszki-Zagra mellett kivívott győzelmével visszaszorította Gurko tábornok csapatait (júl. 30.). A három győztes hadvezérnek most az volt a szándéka, hogy együttesen mérnek döntő csapást ellenfelükre. Ennek a tervnek keresztülvitele kétségtelenül katasz-

trófális következményekkel járt volna a meggyengült orosz hadseregre, melynek működését amúgy is nagy mértékben korlátozta a vezérkar és a diplomácia örökös féltékenysége. Szerencséjére azonban a török tábornokoknak nem volt elegendő erejök az egyesülés végrehajtására. Szulejmán pasa egy egész hónapon át (aug. 16.—szept. 17.) hiába döngette a Sipka szorosban emelt erődöket, hiába áldozta fel legjobb csapatait, az oroszok ellenállását nem tudta megtörni. Oszmán pasa offenzivája sem járt sikerrel; a Szkalevice mellett szenvedett vereség után le kellett mondania az előnyomulásról és Plevna sáncai mögé húzódnia vissza (aug. 31.); Mehemed Ali tevékenységét pedig a cserkovnai vereség bénította meg (szept. 21.).

Az oroszoknak tehát sikerült megakadályozni a török seregek egyesülését, de azért helyzetök épen nem volt irigylésreméltó. Előrenyomulásuk megakadt, jobbszárnyukat a plevnai állás, balszárnyukat pedig a várnégyszögre (Ruscsuk—Sumla—Várna és Szilisztria) támaszkodó dunai sereg veszélyeztette. Csak most kezdtek ráeszmélni, mennyire nem ismerték a való helyzetet, amikor ellenfelök ellenálló erejének rögtöni összeroppanására számítottak. A diadalmenetnek indult hadjárat véres és veszteségteljes harcokká alakult át s az előnyomulás hosszú időre megakadt. A biztos győzelmében elbizakodott orosz hadvezetőség kénytelen volt újabb és újabb erősítéseket kérni hazulról. Még nagyobb megalázás volt számára, hogy az eddig lenézett és a hadjárat megindulásakor fennhéjázóan visszautasított román segítséget igénybe kellett vennie s bele

kellett nyugodnia Károly fejedelem vezérségébe. De a plevnai oroszlánnal még így sem boldogult. A sáncok ellen intézett két első roham (szept. 3. és 7—12.) hatalmas veszteségeken kívül mást alig eredményezett. Miklós hercegnek be kellett látnia, hogy Plevnát nyílt támadással be nem veheti. Kényszerűségből rendszeres ostrom alá fogta tehát. Az ostrommunkálatok vezetését Szebasztopol lángeszű védelmezőjére, a német származása miatt eddig méltatlanul mellőzött Totleben tábornokra bízta. De az előnyomulás így is nagyon lassan haladt. A törökök makacs szívóssággal és törhetetlen vitézséggel védelmeztek minden talpalattnyi földet. De az oroszok és románok számbeli fölényét minden hősiességök dacára sem tudták kiegyenlíteni. Gurko tábornok Tellis elfoglalásával megszakította a Szófiával való összeköttetést (okt. 24.), majd sorra megszállotta mindama szorosokat, amelyeken át segédhadak érkezésére lehetett számítani. Az ú. n. *zöld hegyek* elfoglalása (nov. 9.) és a várat körülfogó gyűrű bezárása után már csak idők kérdése volt Plevna eleste. Oszmán pasa még most is hősiesen védekezett, de az élelmi szerek és hadi készletek hiányán nem tudott segíteni. Dec. 10. még egy utolsó kétségbeesett kirohanást tett, de sikertelenül. Az oroszok visszaverték; közben maga is súlyosan megsebesült. Erre kapitulált.

Plevna eleste megpecsételte a hadjárat sorsát. A nehéz harcokban kimerült török csapatok ellenálló ereje hirtelen összeroppant. A Mehemed Ali utódjává kinevezett Szulejmán pasa hiába próbált offenzivát indítani a dunai sereg-

gel; Trosztyanik és Macska mellett súlyos vereséget szenvedett (nov. 19. és 20.) Elénánál győzött ugyan, de nyomban rá Macskánál másodizben is vereséget szenvedett. Bulgária északi fele Viddin és a várnégyszög kivételével orosz kézre került. A nyomban megindított téli hadjárat megszerezte a déli felét is. Miklós nagyherceg ugyanis mindjárt Plevna eleste után Totleben tanácsa ellenére a Balkán gerince ellen indította a vakmerő Gurko tábornokot. Rettenetes hidegben, leírhatatlan fáradalmak és szenvedések közt vonult át az orosz sereg az Etropol-hágón és Sakir pasa seregének megsemmisitése után úgyszólván ellenállás nélkül elfoglalta Szófiát (1878. jan. 4.), majd a Fuad pasán aratott újabb győzelem után Filippopolt (jan. 16.). Közben más orosz seregek is átkeltek a Balkánon. Radetzky Szkobelev és Mirszki tábornokok segítségével bekerítette és megadásra kényszerítette a Sipka-szoros előtt álló Vesszel pasát, Szulejmán pasa seregét pedig a Rhodope hegységbe szorította (jan. 9.). Drinápoly elfoglalása után (jan. 20.) valamennyi hadoszlop egyesült és egyenesen Konstantinápoly ellen indult. Hogy teljes legyen a szerencsétlenség az 1877 február 27. megbékélt szerbek is újra akcióba léptek (dec. 14.) s elfoglalták Pirotot és Nist (1878 jan. 10.), a montenegróiak pedig Antivarit (jan. 10.) és Dulcignot (jan. 19.).

Törökország teljesen tehetetlenül állott. Hadereje megsemmisült vagy szétszórodott. A csataldzsai sáncok védelmére már a legnagyobb erőfeszítések árán sem tudott 12,000 embernél többet összehozni. Segítségre sehonnét sem szá-

míthatott. Bármily nehezére esett, kénytelen volt kényre-kegyre megadni magát. Szulejmán pasa már dec. 8. fegyverszünet kérését ajánlotta a nagyvezérnek. Plevna eleste után megismételte ajánlatát. De a szultán egyelőre tudni sem akart békéről. Még mindig abban az illuzióban élt, hogy Anglia tényleges támogatást fog neki nyújtani. Csak a Balkán-vonal áttörése után eszmélt a helyzet komolyságának tudatára. Jan. 9. utasította Reuf pasa hadügyminisztert, hogy a fegyverszünet feltételeinek megbeszélése céljából lépjen haladéktalanul érintkezésbe Miklós nagyherceg vezérkarával. Csakhogy az oroszok az előzetes béke aláírásától tették függővé a hadműveletek megszakítását. Erre a szultán egyenesen a cárhoz fordult békekérésével s egyúttal Szerver pasa külügyminisztert és Namik pasát megfelelő utasításokkal a kazanliki főhadiszállásra küldötte békebiztosokul (jan. 13.). De ez sem vezetett célhoz. Az oroszok végsőkig ki akarták aknázni kedvező helyzetöket. A török követeket mindig újabb kifogásokkal ámították, miközben rendületlenül folytatták előnyomulásukat. Csak amikor meggyőződtek róla, hogy az angol kabinet ellenállása miatt nem vonulhatnak be Konstantinápolyba, közölték végre feltételeiket, amelyek alapján a drinápolyi fegyverszünet (jan. 31.), majd egy hónapi újabb alkudozás után a san-stefanoi előzetes béke létrejött (márc. 3.).

A san-stefanoi béke egészen önkényesen és kizárólag az orosz érdekeknek megfelelően rendezte a balkáni ügyeket. Még a reichstadti és budapesti megállapodásokra sem volt tekintettel.

Nevezetesebb intézkedései ezek voltak: Oroszország birtokába veszi Besszarábiát, Batumot, Ardahant, Karszot és Bajazidot s azonfelül 310 millió rubel hadi kárpótlást kap; Szerbia, Montenegró és Románia teljes függetlenséget és megfelelő határkiigazítást nyernek; Bulgária Kelet-Ruméliával és Macedonia északi részével egyetemben hűbéres fejedelemséggé alakul; végül a többi, még török fenhatóság alatt maradó keresztény tartományok, köztük Bosznia és Hercegovina is, a hatalmak ellenőrzése alá helyezett autonomiát kapnak.

Oroszország a san-stefanoi békével megoldotta a keleti kérdést. Törökországot egyszerűen törölte az európai államok sorából. De könnyű volt előre látni, hogy Európa nem fogja szó nélkül hagyni ezt az egyoldalú és önkényes rendezést. Az ősi vetélytárs, Anglia már is erősen nyugtalankodott. A Beaconsfield-kabinet még 1876 nyarán egy megfigyelő flottát küldött a Tenedos átellenében fekvő bezikai öbölbe. Az oroszok közeledésének hírére pedig egyenesen Konstantinápoly alá küldötte az angol hajókat, hogy szükség esetén fegyverrel állják útját Miklós nagyherceg további előnyomulásának (1878 jan. 25.). A drinápolyi fegyverszünet aláírása után megismétlődött ez az eset. A bezikai flotta újra befutott a Dardanellákba és a főváros átellenében vetett horgonyt. (febr. 13.) Beaconsfield szilárdan el volt tökélve, hogyha másként nem sikerül elintézni, kenyértörésre viszi a dolgot. Febr. 18. hat millió font sterling megszavazását kérte az alsóháztól bizonyos óvatossági rendszabályok foganatosítására, maid királyi

rendeletet eszközölt ki a tartalékosok behívására s Indiából tetemes számú katonaságot hozatott a Szuezi csatorna mellékére. Még ápr. 8. mondott felsőházi beszédében is nagyon harcias húrokat pengetett. Hasonló elszántság csengett ki az új külügyminiszter, Salisbury ápr. 1. kelt körjegyzékéből, mely rendkívül éles kritikát gyakorolt Oroszország szószegő eljárása felett.

De nemcsak Anglia készült hadba szállani az orosz igények ellen. Ausztria-Magyarországnak még több oka volt küzdeni megvalósulásuk ellen. Hiszen az orosz hegemonia állandósulása és az orosz befolyás alatt álló Nagybulgária létrejötte legfontosabb életérdekeit, nagyhatalmi érvényesülését és jövőjét fenyegette. Apró szomszédainak gyarapodása, önérzetük mértéktelen megduzzadása és a boszniai tűzfészek mesterséges élesztése sem maradhatott közömbös előtte. Andrássyt egyénileg már csak azért is bántotta a pétervári diplomácia szószegése, mivel maga a legkorrektebb semlegességet tanusította a háború egész folyamán. Az angol kabinet ismételt sürgetését a közös beavatkozásra épp úgy elutasította, mint a szenvedélyesen törökbarát és oroszgyűlölő magyar közvélemény hangos követeléseit. Még dec. 7. mondott delegációs beszédében is a legnagyobb optimizmussal itélte meg a helyzetet és húsz nappal később azzal utasította vissza a porta közbenjárás-kérését, hogy semleges állásfoglalása tiltja, hogy kezdeményezőként lépjen fel a két hadviselő fél között. Annál keservesebb volt tehát meglepetése, amikor Novikov bécsi orosz nagykövet hivatalosan tudatta vele a megalázó feltételeket

(1878 jan. 26.). Haragjának kemény szavakban adott kifejezést. Már jan. 30. tudtára adta Gorcsakovnak, hogy a drinápolyi fegyverszünetet mindaddig érvénytelennek tekinti, amíg a szignatárius hatalmak kifejezetten jóvá nem hagyják. Hogy szavának nagyobb nyomatékot kölcsönözzön, nyomban a fegyverszünet aláírása után egy körjegyzéket intézett a hatalmakhoz, amelyben kijelentette, hogy Ausztria-Magyarország nemzetközi értekezlettől várja a kérdés végleges szabályozását (febr. 3.). Amikor pedig látta, hogy Oroszország mindennek dacára tovább halad a megkezdett úton, erélyesebb eszközök után nézett. A febr. 24-iki koronatanácson nyert felhatalmazás alapján 60 millió forint rendkívüli hitelt szavaztatott meg a delegációkkal (márc. 19. és 21.), így akarván értésére adni a pétervári kormánynak, hogy a monarchia szükség esetén kész fegyverrel is megvédelmezni érdekeit.

Oroszország nem csekély aggodalommal látta önző politikájának következményeit. Eleinte ugyan erélyesen csörtette a kardját és kihívóan mutogatta, mintha készen állana minden támadásra, de nyugodtabb megfontolás után mégis csak be kellett látnia, hogy kifáradt és megfogyott, ragályos betegségektől sújtott seregével és kiürült pénztárával egymagában nem mehet bele egy újabb háborúba. Szövetségesre pedig nem számíthatott. Németországtól semlegességnél többet nem várhatott. Anglia meg teljesen egy akaraton volt Ausztria-Magyarországgal. A háború tehát mindenképpen óriási kockázatot jelentett. Így Gorcsakov hercegnek,

bármily nehezére esett, mégis csak meg kellett barátkoznia az Andrássytól megpendített európai kongresszus gondolatával. Mivel a gondolat más hatalmaknál is rokonszenves fogadtatásra talált, a kongresszus sorsa aránylag rövid idő alatt biztosítva volt. Már helyének megválasztása nem ment ilyen símán. Andrássy Bécset ajánlotta; a hiú Gorcsakov ellenben legszívesebben Pétervárott tartotta volna. De mivel ezzel még sem mert nyilvánosan előállani, Baden-Badent, Bernt, Brüsszelt és Drezdát hozta javaslatba. Utoljára, több mint egy hónapi alkudozás után Berlin mellett döntöttek (márc. 6.).

Már úgy látszott, hogy a kongresszus ügye a legjobb úton van a megvalósulás felé, amikor Anglia közbelépése egy időre megint bizonytalanná tett mindent. Az angol kabinet ugyanis váratlanul azzal a követeléssel állott elő, hogy a kongresszus *egészében* bírálja felül a san-stefanoi békeszerződést, holott az oroszok csupán az európai vonatkozású pontokat akarták tárgyalás alá bocsátani. Az ebből támadt ellentét fokonként annyira kiélesedett, hogy már-már a háború kitörésétől lehetett tartani. Csak utolsó pillanatban sikerült leszerelni a háborús veszedelmet. Salisbury és Suvalov orosz nagykövet hosszas alkudozások után egy titkos szerződést kötöttek, melyben Oroszország beleegyezett Kelet-Rumélia török fenhatóság alatt hagyásába, de viszont igéretet nyert arra nézve, hogy Anglia sem fog kifogást emelni Batum, Karsz és Ardahán birtokbavétele és Besszarábia visszacsatolása ellen (máj. 30.). Egy héttel később a kettős monarchiával is megegyezett Salisbury. Meg-

igérte, hogy a Bosznia és Hercegovina megszállására, illetve annektálására vonatkozó javaslatot minden erejével támogatni fogja a kongresszuson. Annál könnyebben tehette ezt az igéretet, mivel néhány nappal előbb már bőséges kárpótlást szerzett hazájának a Törökország rovására tett engedményért. A jún. 4. kötött védelmi szövetségben ugyanis fegyveres támogatást igért a portának Oroszország támadása esetére, de csak azzal a feltétellel, ha a szultán beleegyezik Cyprus szigetének angol kormányzás alá helyezésébe.

Sok akadály leküzdése után végre jún. 13. munkához láthatott a kongresszus. Ausztria-Magyarországot a külügyminiszteren kívül gróf Károlyi berlini és báró Haymerle római nagykövetek képviselték a fényes areopágon, melynek mását a bécsi kongresszus óta nem látta Európa. Oroszország képviseletében d'Oubril berlini nagyköveten és Suvalovon kívül az agg, nyolcvanéves Gorcsakov herceg is megjelent, de a fenyegető diplomáciai vereséget ő sem tudta elhárítani. A kongresszus alapos munkát végzett. A san-stefanoi békéből alig hagyott meg valamit. Mindenekelőtt szétzúzta a további hódító tervek ugródeszkájául szánt Nagybulgáriát. Macedoniát és Trácia déli részét egyszerűen visszaadta a szultánnak. Kelet-Ruméliát szintén török tartománynak nyilvánította, de mégis azzal a hozzáadással, hogy a szultán keresztény kormányzót köteles az élére állítani s kormányzását egy európai bizottság által kidolgozandó tervezet szerint rendezni be. Nagybulgáriából tehát csak a Balkán hegység és Románia közé

8*

eső rész, az ú. n. dunai Bulgária maradt meg. 165 ezer négyzetkilométerből mindössze 64 ezer kilométer. De ez sem nyert teljes függetlenséget, mint az oroszok óhajtották, hanem továbbra is hűbéri viszonyban maradt a portával. Andrássy sürgetésére azt is kimondotta a kongresszus, hogy a cár kilenc hónapon belül köteles az utolsó szál emberig kivonni katonaságát a két bulgár tartományból.

Ugyancsak gyökeres átdolgozáson ment át a san-stefanoi béke XIV. pontja is, mely autonomiát helyezett kilátásba Bosznia-Hercegovina számára s ezzel kész zsákmányul dobta oda e két tartományt Szerbia és Montenegro mohó hódításvágyának. Andrássynak sikerült még a kongresszus összeülte előtt meggyőznie a hatalmakat ezen intézkedés veszélyes és káros voltáról úgy az általános európai béke, mint a szomszédos monarchia különleges érdekei szempontjából. Anglia, Németország és Franciaország azonnal késznek nyilatkoztak annak az álláspontnak támogatására, hogy miután Törökország képtelennek bizonyult a béke helyreállítására, Ausztria-Magyarországot kell megbízni a két tartomány pacifikálásával és további igazgatásával. Némi vonakodás után Olaszország és Oroszország is meghajolt az osztrák-magyar külügyminiszter érvei és a kongresszus többségének akarata előtt. Ilyen alapos előkészítés után tette meg Salisbury angol külügyminiszter az európai mandátum megadására vonatkozó indítványt. Míg azonban az eddigi tárgyalások során mindig annexióról beszéltek, most Andrássy a szultán és a török közvélemény jogos érzékenysé-

gére való tekintettel szándékosan az *okkupáció és adminisztráció* kifejezést iktatta be az angol indítványba. De olyan formában és fogalmazásban tette ezt, mely minden kétséget kizárt a megszállás állandóságát illetőleg. Az indítvány a török megbizottak: Karatheodory pasa, Mehemed Ali és Szadullah bej kivételével valamennyi jelenlevő részéről helyesléssel találkozott. A török követek sokáig makacsul vonakodtak megadni beleegyezésöket. Csak az utolsó pillanatban és közvetlenül a kongresszus berekesztése előtt tört meg ellenállásuk. De hozzájárulásukért nagy árt kellett fizetni: Andrássynak egy titkos nyilatkozatban el kellett ismernie, hogy az okkupáció csak ideiglenes lesz és hogy a szultán felségjogai elvben továbbra is sértetlenek maradnak.

Ugyancsak a jún. 28-iki gyűlésen nyert elintézést a novibazári szandzsák ügye is. Andrássy kijelentette, hogy az okkupációt nem szándékozik kiterjeszteni e tartományra, de közlekedési viszonyainak biztosítása végett a monarchia kénytelen fenntartani magának azt a jogot, hogy ott helyőrségeket tartson s katonai és kereskedelmi utakkal birjon. Az orosz megbizottak először nehézségeket támasztottak e terv ellen; utóbb azonban nemcsak beleegyeztek, hanem még azt is hozzátették, hogy nincs kifogásuk az ellen sem, ha a monarchia a török közigazgatásból származó esetleges egyenetlenségek miatt *ép úgy véglegesen* megszállja e területet, mint Boszniát és Hercegovinát.

A két legfőbb ütköző pont: a bosnyák és bulgár kérdés kielégítő rendezése után a kongresszus tárgyalásai aránylag simán és minden

zökkenés nélkül folytak tovább. Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenséget nyertek, de azzal a kikötéssel, hogy összes alattvalóiknak teljes vallási és politikai egyenjogúságot biztosítanak. Montenegró azonfelül megkapta Antivarit, de meg kellett igérnie, hogy nem alakítja át hadi kikötővé, hadihajókat nem tart benne s a tengeri rendészet és egészségügyi ellenőrzés tekintetében elismeri az osztrák-magyar monarchia illetékességét. Szerbia Andrássy erélyes sürgetésére a Nagybulgáriából lekapcsolt Nis-Pirot és Vranja kerületeket kapta. Aránylag legrosszabbul járt Románia. Oroszország ugyanis azzal hálálta meg a plevnai és más harctereken tett megbecsülhetetlen szolgálatait, hogy a mocsaras Dobrudzsa átengedése fejében a termékeny Besszarábia visszaadására kényszerítette. A kongresszus utóbb Andrássy kezdeményezésére azzal próbálta enyhíteni ezt a kiáltó igazságtalanságot, hogy Szilisztria-Mongolia vonalig terjesztette ki az átadandó terület határát.

Ezen alapvető kérdések és több kisebb jelentőségű jogi ügy elintézésével ki is merült a kongresszus napirendje. Amikor egyhónapi tanácskozás után (júl. 13.) berekesztette üléseit, irányító szellemeinek, Bismarcknak és Andrássynak lelkét méltán tölthette el öröm és büszkeség: a kongresszus békés megegyezés útján helyreállította az alapjában megingatott keleti egyensúlyt és elhárította Európáról egy kikerülhetetlennek látszó világháború veszedelmét. A jövő fejlődés szempontjából talán még többet jelentett, hogy a kongresszusi határozatok egy emberöltőre megszabták a Balkán-probléma

történeti alakulásának irányát s kijelölték a kereteket, melyekbe a következő évek és évtizedek fejleményei belehelyezkedhettek. A berlini szerződés hosszú időre biztos alapot vetett, amelyen a legsúlyosabb konfliktusok is békés elintézést nyerhettek és sok esetben tényleg nyertek is.

IV.

Bármily megnyugvást keltett a berlini kongresszus eredménye Európaszerte, határozatainak végrehajtása mégis tömérdek bajjal és vesződséggel járt. Kiderült, hogy a diplomaták túlságosan elméleti alapon, a helyi viszonyok ismerete és az érdekelt néptöredékek óhajainak figyelembevétele nélkül szabták meg az új határokat. Az emiatt támadt surlódások, diplomáciai sakkhúzások, olykor nyilt összeütközések évekig zavarták a Balkán csendjét és Európa nyugalmát. A félsziget legészakibb csücskétől Kréta szigetéig, az Adriától a Fekete-tengerig többé-kevésbbé mindenütt érezhetők voltak ezek az új hatalmi elhelyezkedéssel járó válságok. Csak a diplomácia türelmén és kivételes egyetértésén mult, hogy sikerült valamennyit elsimítani, mielőtt európai, a berlini békemű eredményét veszélyeztető bonyodalom kerekedett volna belőlük.

Már a kettős monarchiának adott megbízás végrehajtása sem ment olyan símán, mint a kongresszuson gondolni lehetett volna. A boszniai mohamedánok elviselhetetlennek találták a gondolatot, hogy egy keresztény hatalomnak

legyenek alattvalói és el voltak tökélve, hogy szükség esetén fegyverrel is megakadályozzák az okkupáció végrehajtását. Az osztrák-magyar hadvezetőség késedelmezkedése és a porta kétszínű magatartása időt és módot engedett nekik a szervezkedésre. Amikor a Phillipovich és Jovanovics tábornokok vezetése alatt álló okkupációs seregek átlépték a határt (júl. 29.), a fanatikus Hadzsi Lojától felizgatott fölkelők száma már sok ezerre szaporodott. A könnyű *prise de possession*-nak tervezett expedicióból véres és fáradságos, kudarcoktól sem mentes hadjárat lett. Mostar már aug. 5., Szerajevo pedig 19. elesett ugyan, de a kietlen és úttalan hegyekben és folyóvölgyekben még sokáig elhúzódott a guerilla-harc. Kladus fellegvára, a fölkelők utolsó menedéke csak okt. 20. adta meg magát. Szórványos ellenállások, rablások és orvtámadások azonban még évek mulva is fordultak elő.

Az okkupáció befejezése időszerűvé tette a novi-bazári szandzsák katonai megszállásának kérdését is. Erre nézve azonban előbb meg kellett egyezni a portával. De ez nehezen ment, mert a porta mindenféle fantasztikus kikötéseket akart tenni. Így többek között meg akarta határozni az okkupáció időtartamát. Csak erélyesebb nyomásra szánta rá magát az 1879 ápr. 21-iki szerződés aláírására, melyben elismerte az okkupáció tényét, szabályozta a boszniai mohamedánok vallási helyzetét s hozzájárult ahhoz, hogy a monarchia a szandzsák Priboj, Priepolje és Bielopolje, illetve Plevlje nevű helységeibe megfelelő erősségű helyőrségeket küldjön.

Még nagyobb nehézségekbe ütközött a kongresszus ama határozatainak végrehajtása, amelyek a Montenegrónak és Görögországnak tett területi engedményekre vonatkoztak. Montenegró esetében a guszinjei és plavai kerületek odaítélése volt a viszály magva. Északalbánia és Ószerbia albán törzsei körében óriási visszatetszést szült a két albán lakosságú és mohamedán vallású kerület Montenegróhoz való csatolásának híre. Mindjárt a kongresszus berekesztése után veszedelmes forradalmi tünetek mutatkoztak nálok. Számos komité alakult, hogy szükség esetén fegyverrel is megakadályozza az átadást. Mehemed Ali hiába próbálta személyes megjelenésével lecsendesíteni a mozgalmat, a fölkelők nem hallgattak rá, sőt kevéssel utóbb Gyakovában meggyilkolták a tábornagyot (1878 szept. 6.). A komiték akadálytalanul folytatták tovább izgatásaikat. Később *ligát* alakítottak s most már az összes albán területek egyesítésének és autonomiájának követelését tűzték ki programmul.

Törökország mindent megtett, hogy békés megoldásra juttassa a határkiigazítás kérdését. De miután meggyőződött róla, hogy a guszinjei és plavai albánokat másként, mint erőszakkal rá nem bírhatja a montenegrói uralom elfogadására. más megoldással próbált szerencsét. Guszinje és Plava helyett Kucsi-Krajnát, majd a Zem folyó mellékét ajánlotta cserébe. Montenegrónak tetszett az ajánlat s azért szívesen beleegyezett a cserébe. Csakhogy a végrehajtásnál megint bajok voltak, mert a Zem folyó mellékét is albánok. a katholikus *hotti* és *grudi*

törzsek lakták. Ezek más katholikus törzsekkel egyetemben menten óvást emeltek a nagyhatalmak szkutari képviselői előtt területök megcsonkítása miatt (1880 ápr. 5.). Tiltakozásuknak azonban egyelőre nem lett foganatja, mert a porta ápr. 12. formálisan is megegyezett Montenegróval és néhány nappal később a nagyhatalmak beleegyezését is megszerezte a tervbe vett cseréhez (ápr. 18.). De az átadást így sem lehetett megejteni. A liga ugyanis magáévá tette a hotti és gruda törzsek ügyét, a maga nevében is erélyesen tiltakozott albán területek önkényes átengedése ellen s egyszersmind fegyveres csapatokat küldött az átadás megakadályozására. Április végén már mintegy tízezer harcos állott Szkutariban, köztük sok mohamedán s még mindig tartott a gyülekezés.

A hatalmak hamarjában nem tudták, mihez fogjanak. Egy ideig még sürgették ugyan a szerződés végrehajtását (ápr. 25., máj. 3.), de mivel azt még sem akarták, hogy Törökország emiatt háborút kezdjen keresztény alattvalóival, később elállottak követelésüktől s egyértelmüleg a helyi viszonyokat kitünően ismerő szkutari angol és osztrák-magyar konzulokra bízták a kielégítő megoldás módjának kieszelését. A két konzul beható eszmecsere után egy egészen új határkiigazítási objektumban állapodott meg; azt ajánlotta, hogy a Bojana-torkolatig terjedő tengerpartot és Dulcigno városát ítéljék oda Montenegrónak. A hatalmak kaptak az ajánlaton és mivel Montenegrónak sem volt ellene kifogása, haladéktalanul felszólították a portát, hogy a megjelölt területet ürítse ki

(jún. 26.). De a porta rendes szokásához híven most is húzni-halasztani akarta a dolgot. Először kereken visszautasította a többségében mohamedán lakosságú Dulcigno átengedésének gondolatát, később azonban már csupán a gruda törzs birtokában levő Dinosi község kivételét kérte. A hatalmak engedtek. De az átadás csak nem akart megtörténni. A szultán újabb kifogásokat emelt és újabb meg újabb határidőt kért. Csak a szept. 26-iki erélyes hangú kollektiv jegyzékre és arra a fenyegetésre, hogy ellenkező esetben az egyesült európai flották megszállják Szmirnát, jelentette ki végre, hogy kész átadni Dulcignot (okt. 11.). Maga az átadás az albánok fegyveres ellenállásának megtörése után nov. 26. és 27. ment végbe. A határok végleges megállapítása azonban csak a következő évben ért véget, míg a belőle támadt csete-paték és kisebb összeütközések egész 1884-ig elhúzódtak.

Hasonló huzavonával járt a Görögország részére megítélt határkiigazítás végrehajtása is. A kongresszus ugyanis csak általánosságban jelölte meg a Thesszáliában és Epiruszban átengedendő területet, a közelebbi részletek megállapítását a két érdekelt hatalom közvetlen, esetleg a nagyhatalmak közbejöttével folytatandó tárgyalásai számára tartotta fenn. A tárgyalások valóban meg is indultak, de csakhamar holt pontra jutottak, mert a porta részben az albán liga nyomására nagyon csekély terület átadását hozta javaslatba. A görög kormány kénytelen volt a nagyhatalmakhoz fordulni közvetítésért (1879 márc. 9.). A hatalmak

a görögbarát francia köztársaság sürgetésére tényleg magokra vállalták a közvetítést. De az ügy így sem akart haladni. Egy egész esztendő hiábavaló vitatkozásokban, tervezgetésekben és memorandumokban telt el. Csak a berlini követgyűlésen tudtak végre megegyezésre jutni a kiigazítás mértékét illetőleg (1880 jún. 25.). Mivel azonban a berlini határozat túlságosan nagyra szabta a görögöket megillető részt, Törökország tiltakozott ellene. Kijelentette, hogy Janina, Mecovo és Larissza városokat nem engedheti át (júl. 26.). Később egy, ezen városoktól délre húzódó új határt hozott javaslatba s kötelezte magát, hogy száz napon belül lebonyolítja a kérdést (okt. 3.). Csakhogy a görög közvéleményt nagyon úntatta már ez a hosszú huzavona. Kezdte türelmét veszteni s fegyveres beavatkozást sürgetett. Természetes, hogy a törökök sem maradtak adósak a felelettel a görög kardcsörtetésre úgy, hogy a hatalmaknak külön munkát adott a két fél lecsendesítése.

Mikor már a közvetlen és közvetett tárgyalások is meghiusultak, a nagyhatalmak követei Törökország 1881 jan. 14. tett indítványára Konstantinápolyban újabb tanácskozásra jöttek össze (1881 márc. 7.). A tanácskozáson többek között szóba került Kréta szigetének Görögországhoz való csatolása is, mint az adandó kompenzáció egy része, de az európai béke nagy kárára Anglia ellenzése miatt hamarosan elejtették a tervet. Végre abban egyeztek meg, hogy Janina, Mecovo és Prevesa városok a törököké. Arta, Larissza, Volo és környékük pedig a görögöké lesznek (márc. 23.). Az adott körül-

mények között kétségkívül ez volt a legméltányosabb megoldás. Bele is nyugodott mindenki, csak a görögök duzzogtak miatta, mert körülbelül 8000 négyzetkilométerrel kisebb területet szánt nekik, mint a berlini konferencia. Megint a kardjukat kezdték csörtetni, de a hatalmak értésökre adták, hogy kedvezőbb feltételekre nem számíthatnak (ápr. 7.), mire az athéni kormány, nehéz szívvel bár, kijelentette, hogy belenyugszik Európa döntésébe (ápr. 12.). Ezután már csak az átadás részleteit kellett megállapítani s miután ez is megtörtént, végre le lehetett zárni a sokat vitatott ügy aktáit (máj. 24.). A nyár folyamán megtörtént a kiürítés és a birtokbavétel is.

A görögországi eseményekkel párhuzamosan Kréta szigetén is megmozdultak az örökké elégületlen görögök. A Thesszaliában kitört felkelés hírére ők is fegyvert ragadtak. De a porta most óvatosabban járt el velük szemben, mint a nagy fölkelés idején. Nyomban a berlini szerződés aláírása után hozzájok küldötte Mukhtár pasát, hogy egyezzék ki velök. A haladéktalanul megkezdett tárgyalások a haleppai szerződés megkötésére vezettek (1878 okt. 23.), mely csaknem mindenben teljesítette a fölkelők kívánságait. A sziget élére keresztény kormányzó került, akit a nagyhatalmak hozzájárulásával öt évre nevezett ki a szultán. A szandzsákok és kerületek kormányzását a lakosság többségének megfelelően keresztény vagy mohamedán müteszárrifek és kaimakámok vették át. Hasonlóan keresztényekből (49) és mohamedánokból (31) állították össze a helyi törvények alkotá-

sára hivatott tartománygyűlést is. Vagyis Kréta a haleppai szerződésben majdnem tökéletesnek mondható autonomiát nyert.

V.

Ha már a félsziget nyugati felén is ilyen élénk hullámzást indítottak a kongresszusi határozatok, természetes, hogy az események voltaképeni színteréül szolgáló keleti félen még elevenebb élet pezsdült meg nyomukban. Bulgáriában és Kelet-Ruméliában drámai gyorsasággal űzték egymást az események. A békekötést követő hónapokban legtöbb gondot okozott az orosz okkupáció megszüntetése és a bulgár közigazgatás megszervezése. A megszálló csapatok csak az 1879 febr. 11. aláírt végleges orosz-törökbéke után kezdtek kihúzódni, de félesztendő is beletelt, mire egészen kitakarodtak.

Bulgária ügyeit a megszállás ideje alatt Dondukov-Korzakov herceg vezette egy hat oroszból és ugyanannyi bulgárból összeállított direktorium segítségével. Ez az ideiglenes kormány rakta le a bulgár állami élet alapjait. Egyfelől bulgár nemzeti hadsereget szervezett, bulgár közigazgatást és igazságszolgáltatást léptetett életbe s rendezte a pénzügyeket, másfelől siettette az alkotmányos kérdés megoldását. A herceg-kormányzó 1879 febr. 23. nyitotta meg a «szabadító cár» nevében a 233 tagból álló *alkotmányozó nemzetgyűlést,* mely hivatva volt dönteni az alkotmány és a kormányforma tekintetében. A herceg által előterjesztett alkotmány-tervezet a régi szerb alkotmányt tartotta szem

előtt, vagyis a főhivatalnokoknak és a fejedelem kinevezettjeinek egyenlő részt szánt a törvényhozásban a nép választottjaival. A minden ízükben demokratikus érzésű bulgár notabilitásokat azonban nem elégítette ki ez a se hideg, se meleg megoldás, mely végelemzésben csak az orosz befolyást erősítette volna. Nekik igazi demokratikus alkotmány kellett, mely a nép kezébe tesz le minden hatalmat. Hosszas viták után elvetették tehát a herceg tervezetét s egy újat fogadtak el, mely a nép számára tartotta fenn a törvényhozás valamennyi tagjának választását. Kormányforma tekintetében egyértelmüleg az örökös monarchia mellett nyilatkoztak.

Az alkotmány elkészítése és megszavazása után (ápr. 28.) az alkotmányozó gyűlés feloszlott; de nyomban rá összeült a *nagy szobranje*, melyet a fejedelemválasztás megejtése céljából hívtak össze. Miután a berlini szerződés 3. §-a értelmében a nagyhatalmak uralkodó házainak tagjai ki voltak zárva a pályázásból, a bulgár részről kombinációba hozott Ignatjev és Dondukov-Korzakov megválasztását pedig a cár nem akarta megengedni, a szobranje csak három jelölt: Reuss herceg bécsi német nagykövet, Valdemár dán herceg, a görög király öccse és Battenberg Sándor, a cárné unokaöccse között választhatott. A választás simán és minden zavaró incidens nélkül folyt le. Mivel nyilt titok volt, hogy a cár kedvelt rokonának megválasztását óhajtja, a szobranje egyértelmüleg Battenberg herceg mellett foglalt állást s őt Bulgária fejedelmévé kiáltotta ki (ápr. 29.).

Az ifjú, alig huszonhárom éves herceg, a nagy-

hatalmak beleegyezésével és Bismarck külön biztatására elfogadta a választást s haladéktalanul új hazájába indult. Első útja Konstantinápolyba vezetett. Miután Abd ul Hamidnak bemutatta hódolatát s kieszközölte tőle a megerősítő fermánt, megjelent Tirnovoban, a régi, majd Szofiában, az új fővárosban s népe örömujjongása közepett letette az esküt az új alkotmányra. De csakhamar tapasztalnia kellett, milyen nehéz feladatra vállalkozott, amikor Bulgária kormányzását átvette. Az országban kaotikus állapotok uralkodtak, a parlamentben anarchia dúlt. A természetes határaitól megfosztott és nemzeti törekvéseiben megbénított nép bizalmatlanul és idegenül állott Európával szemben. Multja nem volt, illetve rég feledésbe merült, műveltséget, tapasztalatokat és önfegyelmet szerezni nem volt módjában. Nem csoda tehát, hogy a legnyomasztóbb szolgaságra következett korlátlan szabadsággal nem tudott helyesen élni. Tetőzte a bajt az orosz protektorok erőszakoskodása, akik orosz kormányzóságnak tekintették Bulgáriát s minden függetlenségi törekvését a «szabadító cár» iránti hálátlanságnak bélyegezték.

Az ifjú és tapasztalatlan fejedelem egyedül és minden támasz nélkül állott az egymás ellen intrikáló pártokkal és a hatalmaskodó oroszokkal szemben. Sokáig nem tudott mit kezdeni, mert a liberális alkotmány az elmélet kedvéért túlságosan megkötötte a kezét. Eleinte az oroszok kedvéért a kisebbségben levő konzervativ pártra támaszkodott az ország teljes függetlenségét óhajtó liberális és radikális pártokkal szem-

ben. De kisérlete kudarccal végződött. A konzervativ kormány mindjárt az első fontosabb kérdésben, az alkotmányreform kérdésében megbukott. A kamara feloszlatása mit sem változtatott az eredményen. A választás az ellenzék fényes győzelmével végződött; a konzervativ párt jelentéktelen kisebbségre olvadt le. A fejedelemnek engednie kellett, ha nem akart összeütközésbe jutni népével. Így szánta rá magát a Cankov-Karavelov-féle liberális kormány kinevezésére (1880 márc. 26.). De azért nem ejtette el az alkotmány módosítására és fejedelmi jogköre kitágítására vonatkozó terveit sem. Emiatt csakhamar meghasonlott a liberális többséggel s újra abba a kényszerhelyzetbe jutott, hogy a nemzethez fellebbezzen. De hogy biztos legyen az eredmény felől, merész lépésre szánta el magát. 1881 máj. 27. egy proklamációt tett közzé, amelyben azt követelte, hogy a nemzetgyűlés két évre ruházza fel őt rendkívüli hatalommal. Egyszersmind elbocsátotta a Cankov-minisztériumot s az eddigi hadügyminiszter, Ehrenrooth orosz tábornok vezetésével ismét konzervativ kormányt nevezett ki, felfüggesztette a sajtószabadságot és gyülekezési jogot s a feloszlatott kamara helyett új szobranje választását rendelte el. A megfélemlítés összes eszközeinek igénybevételével megtartott választások tényleg hatalmas konzervativ többséget eredményeztek (jún. 4.), mely aztán ellenmondás nélkül megszavazta a kívánt diktátori hatalmat (jún. 13.).

Az államcsíny tehát kitünően sikerült, de éppen az ellenkező hatást eredményezte, mint

Sándor fejedelem remélte. A megfélemlített liberális párt hamarosan föleszmélt és hatalmas agitációt kezdett az uralkodó ellen. Izgatása annál nagyobb veszedelmet jelentett, mivel titokban Hitrovo főkonzul, Oroszország diplomáciai megbizottja is támogatta. A Pétervárról segítségül küldött Szobolev és Kaulbarsz tábornokok is többet ártottak, mint használtak a fejedelem ügyének. Szobolev mint miniszterelnök és belügyminiszter, Kaulbarsz pedig mint hadügyminiszter olyan gőgösen és kihívóan léptek fel, hogy bulgár minisztertársaik nem birták mellettök a szolgálatot. A fejedelem környezetében, a hadseregben és a közigazgatásban minden valamire való állást honfitársaiknak akartak kisajátítani. Az ellenzék nem minden alap nélkül hiresztelte róluk, hogy orosz tartománnyá szándékoznak átalakítani Bulgáriát. Még kihívóbb volt az időközben visszahívott Hitrovo utódjának, Jonin ezredesnek a viselkedése, aki nyiltan a fejedelem ellen agitált s mindjárt az első kihallgatásnál letétellel fenyegetőzött. Pétervárott egy ideig tényleg komolyan foglalkoztak ezzel a gondolattal. Már az utódot is kiszemelték Karagyorgyevics Péter, a montenegrói fejedelem veje személyében.

Sándor fejedelem végre belátta, hogy az oroszbarát politika csődbe juttatja az országot. Újra közeledni kezdett tehát a liberális párthoz, amely közben kibékült a konzervativokkal (1883 aug. 21.) s minden erejével az orosz befolyás megtörésén fáradozott. De az oroszok sem nézték tétlenül a szervezkedést. Most már nem kevesebbre törekedtek, minthogy törvénybe iktassák

jogtalan gyámkodásukat. Jonin ezredes valóságos ultimátumot intézett a fejedelemhez, amelyben felszólította, hogy mondjon le rendkívüli hatalmáról, a kormányzást bízza a két orosz tábornokra és az alkotmány ilyen értelmű módosítása céljából hívja össze a nagy szobranjét. Sándor kénytelen volt engedni. A nagy szobranje összeült (1883 szept. 15.), de egészen más eredménnyel zárult, mint az oroszok számítottak. A gyűlés túlnyomó többsége feltétlen bizalmáról biztosította a fejedelmet és erélyes szavakban tiltakozott minden illetéktelen beavatkozás ellen. E nem várt fordulatra a Szobolev-Kaulbarsz-kormány azonnal beadta lemondását, mire Sándor egy koaliciós minisztériumot nevezett ki Cankov Dragán elnöklete alatt (szept. 16.). Az új nemzeti kormánynak első teendője a tirnovoi alkotmány visszaállítása volt a fejedelem által kívánt módosításokkal (szept. 18.). Azután eltávolította a fejedelem környezetéből és a hadseregből a még vissza nem hívott orosz tiszteket és viszont hazarendelte az Oroszországba vezényelt bulgár tiszteket. A nagy tisztogatás felüdítőleg hatott az országra. A terhes gyámság megszünése egész sereg lekötve tartott nemzeti energiát szabadított fel s juttatott szabad érvényesüléshez. Még fontosabb volt, hogy az uralkodó és a nép kezdték megérteni egymást. Mihelyt megszűnt az orosz diplomaták és tábornokok intrikája, leomlott a válaszfal, mely eddig távoltartotta őket egymástól. A fejedelem mindenben azonosította magát népe törekvéseivel; első patriótája lett fogadott hazájának. Ezért népszerűsége napról-napra növeke-

dett. A kelet-ruméliai eseményekkel szemben tanusított magatartásával meg egyenesen a nemzeti hősök sorába emelkedett.

Kelet-Ruméliát — mint ismeretes — továbbra is török fennhatóság alatt hagyta a berlini kongresszus, de azzal a kikötéssel, hogy a szultán ötévenként kinevezendő keresztény kormányzót köteles az élére állítani. Az első kormányzó, az ügyes és tapintatos fanarióta Aleko pasa (Vogorides Sándor herceg) idejében tényleg jól bevált az új kormányrendszer. Míg a testvér Bulgária benső nyugalmát folytonos pártharcok emésztették, Kelet-Ruméia békét élvezett és zavartalanul dolgozhatott a háború okozta sebek begyógyításán. A külön e célra alakított európai bizottság által kidolgozott *statut organique* 495 cikkelyével pontosan megállapította mindenkinek jogát és kötelességét és amíg erős és céltudatos kormány állott mögötte, nyitva tartotta a zavartalan fejlődés útját. Vogorides utóda, a ruméliai születésű Kresztovics Gavril pasa alatt azonban megváltozott minden. A gyenge és erélytelen öreg ember teljesen tehetetlenül állott az elhatalmasodott unionista izgatással szemben, melyet alattomban Bulgáriából is szítottak. A mozgalom élén álló Sztojanov, a szokolegyletek elnökének, dr. Sztranszkynak támogatásával egy kitünően szabályozott forradalmi szervezetet létesített, mely lassanként az egész országot működési körébe vonta. Bár a beavatott Sándor fejedelem ellene volt minden erőszakos rendszabálynak, az elégületlenek mégis cselekvésre határozták el magokat. 1885. szept. 18. megtámadták és úgyszólván ellenállás nél-

kül hatalmukba kerítették Filippopolt. Gavril pasa és kormányrendszere pillanatok alatt megbukott. A forradalmárok az egész lakosság örömujjongása közepett proklamálták Kelet-Rumélia egyesülését Bulgáriával. A bulgár fejedelem Várnában értesült a kelet-ruméliai eseményekről. Gyorsan határozott. A befejezett tények után már nem lett volna értelme a vonakodásnak. Azért rögtön egy kiáltványt intézett Kelet-Rumélia népéhez, melyben késznek nyilatkozott az egyesítés végrehajtására s egyúttal Filippopolba sietett, ahol ünnepélyesen proklamálta «Észak- és Dél-Bulgária» unióját (szept. 21).

A kelet-ruméliai forradalom teljesen készületlenül találta Európát. Senkisem számított kitörésére, annál kevésbbé tudta megmondani, minő hatalmak működtek közre fölidézésében. Az oroszok az osztrák-magyar diplomácia kezét gyanították mögötte, viszont Bécsben úgy voltak meggyőződve, hogy a filippopoli eseményekért az orosz ügynökök lelkiismeretét terheli a felelősség. Az európai közvéleménynek is ez volt a meggyőződése. De helytelenül. Oroszországnak, legalább közvetlenül nem volt semmi része az események felidézésében. Sőt ellenkezőleg, a leghatározottabban kárhoztatta őket. Sándor cár és kormánya ugyanis csak mint orosz szatrapiát kívánta Nagybulgáriát, azért nem tudta megbocsátani Battenberg Sándornak, hogy az ő beleegyezése nélkül merte kimondani az uniót. Haragjában visszarendelte a Bulgáriában és Kelet-Ruméliában szolgáló orosz kiképző tiszteket, Sándor fejedelmet megfosztotta az

orosz hadseregben viselt rangjától és elhatározta, hogy minden eszközzel megakadályozza az egyesítés jóváhagyását. Az 1883-iki vereség emléke is égette még lelkét. Most bosszút akart állni azért is.

A cár vonakodásának egyelőre csak az lett a következménye, hogy vérszemet adott a szomszédja gyarapodása miatt féltékeny Szerbiának. Milán király mindjárt az unio kimondása után tiltakozott a «balkáni egyensúly» megzavarása ellen s hogy szavának nagyobb súlyt kölcsönözzön, haladéktalanul elrendelte az egész szerb haderő mozgósítását. Eredetileg a török rovására akarta kárpótolni magát. Arra számított, hogy a porta nem fogja szó nélkül hagyni Kelet-RuméIia erőszakos elszakítását. De számításában csalódott. A kimerült Törökország még csak kísérletet sem tett az unio végrehajtásának fegyveres megakadályozására. A várt macedoniai fölkelésből sem lett semmi. Görögország mozgolódását pedig még idejében leszerelték a nagyhatalmak. A mozgósítás tehát céltalanná vált: a remélt általános támadás Törökország ellen s vele az óhajtott ószerbiai területek megszállásának lehetősége elmaradt. Belgrádban csak most kezdtek arra gondolni, hogy Bulgária rovására keressék a jogosnak és méltányosnak tartott rekompenzációt. Milán király a bulgár határra irányította csapatait. Sándor fejedelem még most is kizártnak tartotta a bulgár-szerb háború lehetőségét. De hogy mégis készen álljon minden eshetőségre, sebtiben néhány zászlóaljat vetett a szerb határon álló seregek elé. Ennek az lett a következése, hogy a két sereg között

napi rendre kerültek a surlódások és kisebb-nagyobb összeütközések. A helyzet kezdett tűrhetetlenül feszültté válni. Végre Milán elvesztette türelmét s a bogicai csete-paté után formálisan hadat üzent (nov. 13).

Bulgáriát a lehető legkellemetlenebb helyzetben találta a hadüzenet. Úgyszólván egész hadereje Kelet-Ruméliában állott, hogy az esetleges török támadást elhárítsa. Tisztje alig volt, mert a cár visszahívó parancsa következtében néhány bulgár származású kapitány és a hadnagyok kivételével az egész tisztikar Oroszországba távozott. Ezzel szemben a szerbek óriási, szinte behozhatatlan előnyökkel rendelkeztek. Seregök számbelileg is felülmulta a bulgárokét s egész tömegében a határon állott, alig hatvan kilométernyire az ellenfél fővárosától. Csak a kezöket kellett kinyújtaniok, hogy hatalmukba kerítsék Szófiát, mielőtt Sándor fejedelemnek ideje lenne csapatokat vonni össze védelmére. Szerencsére Milán és vezérei nem tudták kiaknázni helyzetük előnyeit s a stratégiai szempontot alárendelték a politikainak. Mivel a hadüzenet pénteki napon történt, merő babonából egy nappal későbbre halasztották a támadás megkezdését s ekkor is gyors előnyomulás helyett arra törekedtek, hogy minél nagyobb területet szálljanak meg. Ezzel időt engedtek Sándor fejedelemnek, hogy erőltetett menetekben csapatokat vonjon magához a főváros védelmére. A három napos szlivnicai csata (nov. 17—19.) a bulgárok fényes győzelmével végződött. Milán király serege fejvesztetten menekült Bulgáriából. A győzelemtől fellelkesült bulgárok azon-

ban nyomon követték s Pirotnál másodízben is súlyos csapást mértek rá (nov. 26—27). Már Nis felé nyomultak előre, amikor az osztrák-magyar diplomácia védelmébe vette a tehetetlenül vergődő Milánt és megállást parancsolt Sándor diadalútjának.

A harctéri siker azonban nemhogy enyhítette volna, még inkább fokozta a cár haragját és gyűlöletét. A bulgár kérdés kezdett európai kérdéssé válni, mely komoly veszedelemmel fenyegette a békét. A Konstantinápolyban (nov. 5.) összeült nagyköveti konferencia sokáig nem tudott dönteni. Oroszország mindenáron meg akarta akadályozni Bulgária területi gyarapodását, míg Anglia, egy évtizeddel előbb Nagybulgária legelkeseredettebb ellensége, ugyanolyan elszántsággal védelmére kelt a bulgár igényeknek. A többi hatalmak kisebb-nagyobb nyiltsággal szintén ezt tették. Így végre sikerült keresztülerőszakolni az angol álláspontot. A konferencia belenyugodott a bevégzett tényekbe (1886. ápr. 5.), mire a szultán is sietett Sándor fejedelmet külön fermánnal megerősíteni a keletruméliai kormányzóságban (ápr. 20). Ezt megelőzőleg a porta közvetítésével Szerbia és Bulgária között is létrejött a béke (márc. 3). A bulgárok nem nyertek ugyan semmit, de legalább bizonyságot tettek elszántságukról és derekasságukról s ezzel biztosították maguknak Európa rokonszenvét.

De ezzel a válságnak csak európai része és az is csak ideiglenesen simult el. A cár haragját sem Európa szentesítése, sem Sándor fejedelem előzékenysége, mellyel 1885. dec. 22. ki-

adott napiparancsában első sorban az orosz kiképzésnek tulajdonította a bulgár fegyverek sikerét, nem tudták megengesztelni. Szóval és pénzzel tovább folyt az aknamunka, melynek eredménye egy összeesküvés létrejötte lett. Az összeesküvők, élükön Grujev őrnaggyal, a hadiiskola parancsnokával és Benderev kapitánnyal, a hadügyminiszter helyettesével éjnek idején meglepték és lemondásra kényszerítették a fejedelmet (aug. 20. és 21. közt). Sándor a felcsudott bulgárok sürgetésére néhány nap mulva ismét visszatért ugyan, de mivel látta, hogy a cár haragját semmiképen sem tudja megengesztelni, szept. 7. végleg lemondott és elhagyta fogadott hazáját, melynek naggyátételén annyi szeretettel és oly kiváló sikerrel dolgozott. Utolsó kormánytényével is Bulgária jövőjét szolgálta. Hogy a fenyegető anarchiának elejét vegye, egy háromtagú (Sztambulov, Karavelov és Mutkurov) regensséget szervezett és búcsúproklamációjában megparancsolta, hogy minden bulgár hazafi tartsa kötelességének engedelmeskedni a regensek intézkedéseinek. Azután Ausztriába távozott. De Sándor cár haragja ezután sem szünt meg őt üldözni. Politikai pályája derékbatörése után nem átallotta magánéletének boldogságát is feldúlni. Bismarck segítségével ki tudta vinni, hogy a hercegnek Frigyes császár Viktória nevű leányával tervezett házassága meghiúsult.

Battenberg herceg távozása nem szüntette meg az európai békét fenyegető akut veszedelmet. Mert az orosz politika most már tényleg úgy kezdett berendezkedni az árvaságra jutott országban, mint valami orosz tartományban.

Kaulbarsz tábornok, a cár rendkívüli megbízottja, a legdurvább eszközöktől sem riadt vissza, hogy egészen orosz fenhatóság alá hajtsa a szerencsétlen országot. De hiába. A bulgárok állhatatosak maradtak minden erőszakkal és csábítással szemben. A tábornoknak és eszközeinek dolgukvégzetlen kellett távozniok (nov. 20). Nem járt sikerrel a fejedelemválasztással való taktikázás sem. Mikor Valdemár dán herceg visszautasította a felajánlott fejedelmi koronát (nov. 10), a cár szárnysegéde, Dádián Miklós mingréliai herceg és két rokona, Leuchtenberg herceg és az oldenburgi nagyherceg között engedett választást a bulgároknak. Úgy gondolkodott, hogy közvetett úton könnyebben eléri majd célját. De számításában ismét csalódott, mert Ausztria-Magyarország határozottan ellene mondott tervének.

A kettős monarchia hivatalos külügyi vezetősége és közvéleménye kezdettől fogva aggódó szemmel kísérte a bulgáriai eseményeket. Oroszország viselkedése nyugtalansággal töltötte el mindkettőt, mert egy orosz gyámkodás alatt álló Bulgária egészen kilátástalanná tette volna a monarchia jövőjét. A magyar képviselőházban Horváth Boldizsár, Irányi Dániel, Szilágyi Dezső és Apponyi Albert mindjárt Kaulbarsz megjelenése után (szept. 18.) sürgős interpellációkat intéztek a kormányhoz e tárgyat illetőleg, a nov. 13. kezdődő delegációs ülésszak pedig majdnem egészen a bulgár kérdés jegyében folyt le. Tisza miniszterelnök és Kálnoky külügyminiszter egyaránt a legnagyobb határozottsággal hangsúlyozták, hogy a berlini szer-

ződés egyik hatalomnak sem ad jogot egyoldalú fegyveres beavatkozásra és holmi protektorátusi viszony felállítására. A külügyminiszter hozzátette még, hogy a monarchia békét akar, de nem minden áron. Kijelentette, hogy az orosz okkupációt vagy protektorátust semmi áron és semmilyen formában, még átmenetileg sem fogja megengedni. Ennél tovább azonban nem mert menni, mert nem volt biztos felőle, hogy a nyugat felé tekintgető Bismarck eddig is hajlandó-e követni.

A német kancellár még mindig túlságosan nyugati, speciálisan német szemmel nézte a monarchia balkáni helyzetét. Nem győzte eléggé hangsúlyozni, mennyire közömbös reá nézve az egész bulgár kérdés és mennyire fontos Oroszország barátságának megtartása. Ismételten kijelentette, hogy az orosz protektorátus felállításában, sőt Konstantinápoly és a tengerszorosok megszállásában sem lát semmi különöset. «Mit nekünk Bulgária? — mondotta többek közt 1887 jan. 11-iki nagy beszédében — nekünk tökéletesen mindegy, ki kormányoz Bulgáriában és mi lesz Bulgáriából . . . Reánk nézve a keleti kérdés nem háborús kérdés. Nem engedjük, hogy bárki hurkot vessen nyakunkra és összeveszítsen bennünket Oroszországgal. Oroszország barátsága sokkal fontosabb nekünk, mint Bulgáriáé és az összes bulgárbarátoké.» Beszéde további folyamán árulással egyenértékű bűnténynek mondotta, ha a bulgár kérdésben állást foglalna Ausztria-Magyarország mellett. «Megérdemelném, — úgymond — hogy hazaárulás címén pörbe fogjanak, ha csak egy pil-

lanatra is eszembe jutna ilyen ostobaságot elkövetni.» Még a válság legforróbb napjaiban is állandó érintkezést tartott fenn Giers orosz külügyminiszterrel (1885 okt., 1886 aug. 26. és szept. 4—6.), sőt Friedrichsruhban tett látogatásaik alkalmával Kálnokyt (1887 szept. 16.) és Crispi olasz miniszterelnököt is (1887 okt. 2.) meggyőzni igyekezett az orosz igények jogosultságáról és kielégítésének szükséges voltáról. Kálnokynak tehát nagyon óvatos és tartózkodó politikát kellett követnie, mert oka volt feltenni, hogy Bismarck a bulgár kérdésből támadt fegyveres bonyodalmat nem fogja *casus foederis*nek tekinteni. De még más oka is volt az óvatosságra. Az 1882-ben kötött hármasszövetség lejáróban volt. A Bismarck részéről tapasztalt elhidegülés mellett kétszeresen fontos érdeke volt a monarchiának, hogy a szövetség harmadik tagjához való viszonya határozott és minden félreértést kizáró körvonalozást nyerjen. De ez csak részben sikerült. 1887 febr. 20-án megújították a szövetséget, de a monarchiára nézve lényegesen kedvezőtlenebb feltételek mellett. A szerencsétlen rekompenzációs cikkely felvétele. ami főleg Bismarck ösztönzésére történt olyan ellentétek csiráit hintette Ausztria-Magyarország és Olaszország közé, amelyekből előbb-utóbb a szövetségi viszonyt megmérgező viszályoknak kellett kisarjadniok. De Kálnokynak nem igen volt más választása. Ha megtagadja a kívánt engedményt, Olaszország nyiltan szakít a szövetséggel. Hiszen Robilant miniszterelnök már 1886 nyarán terméketlennek nyilvánította a szövetségi viszonyt *(alliance inféconde)* és ko-

molyan foglalkozott felmondásának gondolatával. Ez pedig könnyen végzetessé válhatott volna a monarchiára. Egyik oldalon az ellenséges Oroszország, másikon az ugrásra kész Olaszország: ilyen helyzetet valóban bűn lett volna felidézni akkor, amikor az elhidegült és a *boulangista* veszedelem miatt különben is lekötött Németország *feltétlen* támogatására számítani nem lehetett.

Közben Bulgáriában tovább folyt az orosz garázdálkodás. Miután sem Kaulbarsz erőszakoskodása, sem az új trónjelöltekkel való kísérletezés nem hozta meg a kívánt eredményt, más eszközzel próbálkoztak. Mindenáron zavart akartak támasztani, hogy Európa szemében indokolttá tegyék a beavatkozást s a protektorátus megvalósítását. Hitrovo, a korábbi diplomáciai ügyvivő, most bukaresti követ biztatására néhány oroszérzelmű bulgár tiszt a sanstefanoi béke évfordulóján (1887 márc. 3.) Ruszcsukban és Szilisztriában fölkelést támasztott, de sikertelenül. Sztambulov már csirájában elfojtotta a mozgalmat és minden orosz tiltakozás ellenére kivégeztette a vétkeseket. Ugyanez lett a vége a Burgaszban rendezett puccsnak is. Tehát az új eszköz sem vált be. Sőt ellenkezőleg, siettette a válság megoldását, mert a trónkérdés minél előbbi rendezésére ösztönözte a kormányzóságot. A szobranje előzetes megbeszélések alapján Koburg Koháry-Ferdinánd herceget, a magyar honvédhuszárkapitányt választotta meg Bulgária fejedelméül.

A reményében csalódott Oroszország a bulgár

alkotmány 38. cikke alapján, mely csak az első fejedelemnek engedte meg, hogy más vallású lehessen, mint görögkeleti, érvénytelennek nyilvánította a választást és mindenáron ki akarta erőszakolni a portától és a hatalmaktól, hogy maga küldhessen helytartót Bulgáriába. Már ki is szemelte az alkalmas helytartót Ehrenrooth tábornok személyében, aki egyuttal Kelet-Rumélia kormányzója is lett volna. De ezzel az újabb intézkedésével is kudarcot vallott. Ausztria-Magyarország, Olaszország és Anglia határozottan ellene mondottak bárminő formájú protektorátus felállításának. Bismarckban még esetleg meg lett volna a hajlandóság a pétervári tervek támogatására, de a Boulanger-válság forró harcai közepett még csak nem is gondolhatott aktiv közbelépésre. Ferdinánd arra használta a hatalmak viszályát, hogy tanácsuk ellenére megjelent Bulgáriában; aug. 14. a nép határtalan örömujjongása közepett letette az esküt az alkotmányra Tirnovoban, majd egy héttel utóbb (aug. 22.) megtartotta bevonulását Szófiába. Ferdinánd megválasztása és az Ehrenrooth-féle kísérlet meghiusulása végleg elmérgesítette Ausztria-Magyarország és Oroszország viszonyát. De ugyanakkor Bismarck minden erőfeszítése és tüntető orosz barátsága dacára válságosra fordult a német-orosz viszony is. Ügyes intrikusoknak sikerült néhány hamisított levelet a cár kezébe csempészni, melyek úgy tüntették fel a dolgot, mintha titokban Bismarck is támogatta volna Koburg herceg trónjelöltségét és szította volna a bulgárok ellenállását az orosz tervekkel szemben. Az általá-

nos feszültség a sajtó harcias hangú cikkeiben és nagyarányú fegyverkezésben jutott kifejezésre. Oroszország rövid idő alatt kétszeresére emelte a kievi, varsói és vilnai kerületekben állomásozó katonaság létszámát, megsokszorozta tüzérségi felszerelését és lázas buzgalommal siettette az erődök kiépítését. Nálunk a hadsereg erősítésére ekkor szervezték a népfölkelést (1886 : XX. t.-c.), fejlesztették a honvédséget s a rendkívüli ülésszakra összehívott delegációkkal $52^1/_2$ millió forint rendkívüli katonai póthitelt szavaztattak meg (1887 márc.).

A háborús veszedelem komor felhőként borongott a láthatár felett az egész 1887. évben. A német és osztrák katonai körök már kikerülhetetlennek vélték az összeütközést. Moltke és helyettese, Waldersee tábornok azon az állásponton voltak, hogy inkább *most* kell döntésre vinni a dolgot, amikor a föltételek kedvezőbbek, mint később. Ugyanígy gondolkozott Albrecht főherceg és Rudolf trónörökös. Minden bizonnyal be is következik az összeütközés, ha Kálnoky szilárd magatartása s Anglia és Olaszország határozott ellenmondása meghátrálásra nem kényszeríti, majd utóbb a Bismarckkal való találkozás teljesen le nem fegyverzi a félénk és határozatlan cárt. A vaskancellár nemcsak arról tudta meggyőzni III. Sándort, hogy a bulgár kérdést illető okmányok közönséges hamisítványok, hanem arról is, hogy Oroszország és a német birodalom érdekei az osztrák-magyar—orosz balkáni ellentét dacára is teljesen fedik egymást s így a szövetségi viszony mindkettőjükre nézve előnyös lehet. E fejtegetések

annyira megnyerték az orosz uralkodó tetszését, hogy beleegyezését adta a bismarcki diplomácia egyik legsajátosabb alkotásának, az ú. n. *viszontbiztosítási szerződésnek* megkötéséhez. A viszontbiztosítási szerződés lényegében nem volt más, mint az 1884-ben három évre megállapított *háromcsászárviszony* folytatása, de a harmadik tag, Ausztria-Magyarország kihagyásával, sőt esetleg ellene is fordítható éllel.

Bismarckot egyetemesebb politikai tekinteteken kívül főleg az egyre fenyegetőbbé váló Boulanger-válság indította a viszontbiztosítási szerződés aláírására. Mindenáron biztosítani akarta a cári birodalom barátságát, hogy komoly bonyodalom esetére megkímélje hazáját a két fronton való hadakozás veszélyétől. De egyelőre csak azt érte el vele, hogy még jobban felbátorította az orosz harckeverőket. A pétervári diplomácia még mindig nem adta fel reményét, hogy Ausztria-Magyarország ellenzése dacára fennhatósága vagy legalább befolyása alá tudja hajtani Bulgáriát. Azért nemcsak hogy maga nem ismerte el Koburg Ferdinándot törvényes fejedelemnek, hanem a szultánt is rá akarta bírni, hogy mint közönséges trónbitorlóval bánjon vele. De rábeszélésének nem sok lett a foganatja. A hatalmak határozottan megtagadták közreműködésüket minden erőszakos beavatkozástól. Franciaországban és Németországban még esetleg meg lett volna a hajlandóság, de egyelőre sokkal jobban el voltak foglalva a magok ügyes-bajos dolgaikkal, semhogy kedvök és idejök lett volna távoleső balkáni problémákkal bibelődni. A szultán

is megelégedett azzal, hogy törvénytelennek nyilvánította Ferdinánd uralmát (1888 márc. 5.); tettleges fellépésre annál kevésbbé gondolt, mivel hamar észrevette, hogy az oroszellenes Ferdinánd fejedelemsége török szempontból sokkal előnyösebb, mint egy orosz tábornok helytartósága.

Hiába próbálkozott az orosz diplomácia Bulgária benső egységének megbontosával és a bulgár hadsereg szellemének megmérgezésével is. Azok a felkelési kísérletek, melyeket Hitrovo ügynökei megvesztegetett montenegrói bandák és néhány magáról megfeledkezett bulgár segítségével Sztara Zagorában, Burgaszban (1888 jan. 8.) és a Rhodope-hegységben (máj.) felidéztek, egytől-egyig szánalmas kudarcba fulladtak. A bulgár nemzet mint egy ember állott új fejedelme mellé, aki nagytehetségű és vaskezű minisztere, Sztambulov segítségével okosan és körültekintéssel vezette az egyesült Bulgária ügyeit. Határozottságához az erőt és szilárdságot a háta megett álló osztrák-magyar—olasz és angol blokk szolgáltatta, mely féltékenyen vigyázott Oroszország minden lépésére és mozdulatlanságra kényszerítette a pánszláv eszme harcos híveit.

Az orosz közönség idegességét a végletekig fokozta ez a sikertelenség. Haragja elsősorban a monarchia ellen irányult. Neki tulajdonította hódító törekvéseinek meghiúsulását. Haragja és gyűlölete a sajtó útján keresett megnyilvánulást. Még hivatalos lapok is nyiltan izgattak a monarchia ellen s lépten-nyomon meggyanúsították szándékait. De nem kímélték Német-

országot sem. A viszontbiztosítási szerződés távolról sem nyújtott biztosítékot a pánszláv eszmékért lelkesedő sajtó támadásai és a belőle táplálkozó közvélemény ellenséges érzülete ellen. A cár jóakaratú ember volt, de gyenge és határozatlan; azonfelül maga is rajongó híve a pánszláv eszméknek. Félni lehetett, hogy a folyton erősbödő ár magával sodorja, mint tíz évvel előbb atyját. Hiszen a nyugati határon minden ellenkező biztosítás dacára rendületlenül folytak tovább a csapatösszevonások. Az osztrák-magyar és orosz összetűzés és vele az 1879-iki kettős szövetségben megállapított casus fœderis beállta, távolabbi következményeképen pedig a francia revanche furiáinak elszabadulása kikerülhetetlen bizonyosságúnak látszott. Európa az 1870-iki háború óta sohasem állott közelebb a világháború meredélyéhez, mint az 1887. és 1888. évek fordulópontján. Csak egy szikrára volt szükség, hogy az általános feszültség egy titáni arányú küzdelemben lobbanjon ki.

Bismarck érezte, hogy sürgős cselekvésre van szükség, ha nem akarja, hogy az események túlszárnyalják. Nem habozott tovább. Először benyújtotta az 1887 dec. 10-iki véderőjavaslatot, mely maximálisra fokozta a birodalom hadikészültségét; azután közzétette az 1879-iki szerződés szövegét, így akarván értésére adni Oroszországnak, hogy Németország a viszontbiztosítási szerződés dacára is híven állja a kettős monarchiával szemben vállalt kötelezettségét és nem engedi letiporni szövetséges társát (1888 febr. 3.); febr. 6-án pedig elmondotta hosszú politikai pályájának legnevezetesebb beszédét,

melyben szemébe vágta a háborúra izgató orosz sajtónak és a németgyűlölettől átitatott orosz közvéleménynek: «Szeretetért nem könyörgünk többé sem Francia-, sem Oroszországnál. Megkíséreltük a régi bizalmas viszony helyreállítását, de senki után sem futunk.» Beszédét ezekkel az emlékezetes, önérzettől duzzadó szavakkal fejezte be: «Mi németek csak az Istent féljük, mástól senkitől sem félünk.»

Bismarck elérte célját. A szavaiból kiáradó erőtudat és a birodalmi gyűlés imponáló áldozatkészsége megtették hatásukat. Az orosz lapok még egy ideig tüzeltek, de az akut veszedelem elmult. A cár haragja Bulgáriára és Ferdinánd fejedelemre nem szűnt meg, de a helyzet feszültsége lényegesen enyhült s egyre valószínűbbé tette a békés megoldás lehetőségét.

VI.

Míg a periferiákon ilyen mélyreható mozgalmak és hatalmi eltolódások jártak a berlini kongresszus határozatainak nyomában, magában Törökországban és a két függetlenné vált hűbéres államban, Szerbiában és Romániában aránylag csendben és kiemelkedőbb események nélkül folytak el az évek. Törökországban a muló epizódnak bizonyult alkotmányosságot ismét a legsötétebb abszolutizmus váltotta fel. Abd ul Hamid a második ülésszak berekesztése után (1878 febr. 14.) nem hívta össze többé a parlamentet. Sőt nemsokára az alkotmány kieszközlőjét, Midhat pasát is ártalmatlanná

tette. 1881-ben sok mással egyetemben főbenjáró pert indíttatott ellene a nagybátyja, Abd ul Aziz szultán meggyilkolásában való részesség címén s a kimondott halálos itélet enyhítéseképen az arábiai Taifba száműzte. De haragja és gyűlölete ide is elkísérte a kiváló államférfit. Midhat pasa már három év múlva elhalt s minden jel arra mutat, hogy felsőbb helyről megrendelt gyilkosság vetett véget életének.

A századközépi Törökország utolsó nagy államférfiának elnémítása után hosszú időre vége szakadt ama kísérleteknek, melyek európai mintára akarták szabni az oszmán birodalom benső életét. A szultán önkénye, kegyenceinek haszonlesése s a hagyományos fatalisztikus tunyaság eleve útját állta minden komolyabb reformtörekvésnek. A halálosan gyűlölt «ifjú-törökök», akik egyedül értették és iparkodtak megvalósítani az európai haladás eszméit, jobbára külföldre szorultak s legfeljebb azzal tudtak segíteni hazájokon, hogy újra meg újra felhívták Európa figyelmét Abd ul Hamid véres és esztelenül tékozló kormányrendszerére. Egyébként maradt minden a régiben. Pillanatnyi szorultságukban mindent megigértek Konstantinápolyban, de nem tettek semmit vagy csak akkor, amikor már késő volt. Emiatt a birodalom hanyatlása feltartóztathatatlanul haladt tovább; egyik megaláztatás a másik után érte s csak az európai politikában beállott ideiglenes szélcsendnek köszönhette, hogy egyelőre kímélve maradt a hetvenes évek megrendítő csapásaitól.

Nem sokkal örvendetesebben alakultak a viszonyok Szerbiában sem. A tehetséges, de megbízhatatlan jellemű Milán fejedelem sem alattvalói szeretetét, sem a hatalmak bizalmát nem tudta megnyerni. Uralkodásának egyetlen fénypontja a királyi cím felvétele és a Törökországtól való teljes függetlenség kimondása (1882 márc. 6.). Egyébként sem a külső, sem a belső politikában nem tudott maradandó sikert elérni. Szerencsétlen háborúival, különösen a merő hódításvágyból indított bulgár háborúval teljesen lejáratta Szerbia katonai tekintélyét, osztrákbarát érzületével pedig eljátszotta az orosz diplomácia jóindulatát, a szerb külpolitikának eddig legerősebb és legbiztosabb hátfedezetét. Kétségtelen jóakarata dacára kudarcot vallott belpolitikájával is. Az áldatlan politikai harcokat nem tudta megfékezni. Eleinte a liberálisokra támaszkodott s a radikálisokat elnyomni igyekezett. De pazar költekezésével, a dohánymonopólium bevezetésével és a jövedelmi adók tetemes emelésével maga szolgáltatta a leghálásabb eszközt a radikális izgatók kezébe, akik forradalmi és anarchisztikus tanaikkal lassanként áthatották az egész társadalmat, főleg a nyomorúságos viszonyok között tengődő és anarchiára könnyen hajló parasztságot. Az alkotmányos formák semmibevevése, mely utóbb alig leplezett abszolutizmussá fajult, szintén nem volt alkalmas a belső béke és egyensúly helyreállítására. A radikális irányzat fokonként annyira elhatalmasodott, hogy már egyenesen a dinasztia jövőjét fenyegette. Milán királynak engednie kellett. Bele kellett egyeznie az 1869-iki

alkotmány ama rendelkezésének hatályon kívül helyezésébe, amely a fejedelem számára tartotta fenn a kamarai tagok egy negyedrészének kinevezését s hozzá kellett járulnia az angol mintájú tiszta parlamentáris kormányzati rendszer életbeléptetéséhez. (1888.) Ez pedig gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a szkupstinában a radikálisok jutottak többségre. A többséggel együtt övék lett a kormányhatalom is, ami szükségképen maga után vonta a külső és benső politika irányának gyökeres megváltozását. Milán nem tudott megbékélni a dolgok új rendjével. Különösen a külpolitika irányváltoztatása bántotta. A diadalmasan előretörő oroszbarát áramlat lehetetlenné tette számára az 1881-iki titkos szerződés megtartását, melyben arra kötelezte magát, hogy 1895-ig bezárólag semleges marad egy esetleges osztrák-magyar és orosz háborúval szemben s azon kínos dilemma elé állította, hogy vagy megszegi ígéretét vagy kockára teszi családja jövőjét. Mivel egyiket sem akarta megtenni, 1889 márc. 6-án önként lemondott a koronáról. Hogy legalább kiskorú fia, Sándor trónörökös számára biztosítsa a nemzet rokonszenvét, az orosz barátság leglelkesebb szószólóját, Risztics Jánost rendelte melléje gyámul, miniszterelnökké pedig Pasics Miklóst, a radikálisok vezérét nevezte ki.

Románia Károly fejedelem bölcs és óvatos kormánya alatt a nyugodt fejlődés útjára tért. A balkáni politikát jellemző vad pártharcok és a háború nyomán kisarjadt benső bajok itt is több ízben megtörték ugyan az egyenesvonalú fejlődési irányt, de egészben véve még

sem idéztek fel olyan súlyos megrázkódtatásokat, mint egyebütt. Anyagi tekintetben szembetűnően nagyott fejlődött az ország. Az első vasútvonalak megépítése, a dunai hajózás szabályozása és a szabad kereskedelem jegyében kötött kereskedelmi szerződések ép úgy előnyére váltak a gyorsan fejlődő és izmosodó gazdasági életnek, mint a román nemzeti bank felállítása. Szellemi téren is sok történt az alacsony szintáj emelésére. Az elemi és középiskolák számának szaporítása és két egyetem alapítása százados mulasztásokat voltak hivatva jóvá tenni. Nemzet és fejedelem hamar egymásra találtak ebben a vállvetve végzett munkában; megismerték és megszerették egymást. Károly idegen származása dacára rövid idő alatt megnyerte népe bizalmát. Bizonysága ennek, hogy 1881 márc. 26. az országgyűlés mindkét háza egyhangú szavazás alapján királynak kiáltotta ki. Már máj. 22. megtörtént a koronázás is.

A belső rend megszilárdulásával párhuzamosan határozott irányba terelődött a küipolitika is. Besszarábia elrablása kiábrándította az orosz barátság híveit a pétervári diplomácia önzetlenségébe vetett hitökből. Az 1879-iki osztrák-magyar és német szövetség létrejötte is sokakat gondolkodóba ejtett. Károly király különben is szívesebben fűzte volna fogadott hazája jövőjét a központi hatalmakhoz, mint Oroszországhoz. Az előbbiek részéről sem hiányoztak bátorítások ebben az irányban. Bismarck egy román államférfiúval folytatott beszélgetés folyamán már 1879 nyarán megpendítette a gondolatot, félévvel később (1880 febr.) Bratianu miniszter-

elnök látogatása alkalmával pedig még határozottabb célzásokat tett rá. Nagy munkatársa, a néhány hónappal előbb visszavonult Andrássy Gyula Károly fejedelemhez intézett levelében ugyanilyen húrokat pengetett (1880 ápr. 21.). A felvetett gondolat ettől kezdve állandóan ott élt a lelkek mélyén, de idő kellett hozzá, míg tetté érett. Maga Bismarck az agg Vilmos császár érzékenységére való tekintettel nem nagyon sürgethette, a román államférfiak meg nem akartak addig dönteni, amíg nem látják, mire szánja el magát Olaszország. De a gondolat élt és hatott. 1881. Maiorescu Titusz, a nem nagyszámú, de tekintélyes *junimista*-párt (a Junimea c. irodalmi társaság tagjaiból alakult konzervativ-csoport) tagja a *Deutsche Revue* hasábjain meggyőzően foglalta össze az okokat, melyek mulhatatlan kötelességgé teszik a központi hatalmakhoz való közeledést. A cikk nagy feltünést keltett és élénk eszmecserére adott alkalmat. A régóta vajudó gondolat az elméleti lehetőségek félhomályából szinte észrevétlenül a megvalósulás napsütésébe jutott. 1882 aug. 13. az orosz politika legelkeseredettebb ellenfele, Sturdza Demeter ült a külügyminiszteri székbe s azonnal hozzálátott a szövetség megalapozásához. Közbejött incidensek, mint az alkotmány reviziója és Gradisteanu képviselő tapintatlan elszólása Nagy István szobra leleplezésekor (1883 jún. 17.) ideig-óráig késleltették, de meg nem akadályozták az előmunkálatokat. Károly király berlini és bécsi látogatása (1883 aug.) Európaszerte az a hitet keltette, hogy Románia csatlakozása a hármas

szövetséghez már formálisan is megtörtént. Ez azonban tényleg csak egy hónappal később következett be, amikor Bratianu miniszterelnök személyesen tárgyalt az osztrák-magyar hadügyminiszterrel is (szept. 24) meg a német kancellárral is (szept. 26.).

Minő feltételek alapján jött létre az osztrák-magyar-német és román szövetség, nem tudjuk, mert szövege mindezideig nem jutott nyilvánosságra. Csak annyit tudunk róla, hogy tisztán védelmi jellegű volt s hogy éle Oroszország ellen irányult. Megkötése kétségkívül nagy sikere volt a román politikának, mert ettől fogva nagyobb öntudattal léphetett fel s külső gondoktól nem aggasztva biztosabban élhetett nemzeti feladatai teljesítésének. Csak egy baja volt a szövetségnek; miként a szerb és olasz szövetség, nem a nép lelkéből, hanem csupán az államférfiak belátásából sarjadt ki. Igazi táplálékot adó gyökerek hiányában sohasem tudott megerősödni. Melegházi növény maradt mindvégig, mely a valóság szelének első érintésére elfonnyadt. Megkötése csupán Romániára nézve jelentett pozitiv erőforrást; a központi hatalmak állását egy hajszállal sem tette erősebbé.

3. A hosszú béke kora.

1888—1908.

A bulgár válság elsimulására következő évek a béke évei voltak, melyeket, a korszak végén elmérgesedett bandaharcokat nem számítva, csak két ízben vert fel a fegyverek zaja: a thesszaliai és a krétai háborúban. E hosszú szünet elsősorban annak tudható be, hogy a balkáni politika boszorkánykonyhájának legfőbb méregkeverője, az orosz diplomácia majdnem az egész korszakon át szinte kizárólag a távolkeletre, a Csendes-óceán körzetére összpontosította tevékenységét. Koreai és madzsuriai érdekeihez viszonyítva a balkáni színtér másodrendűvé lett szemében. Figyelemmel kisérte ugyan az eseményeket, hébe-hóba bele is szólt menetökbe, de gondosan óvakodott túlságosan exponálni magát. Inkább csak arra törekedett, hogy más hatalmak túl ne szárnyalják, nagy áldozatok árán kivívott állását meg ne rendítsék. Még régi vetélytársával, az osztrák-magyar diplomáciával is szivesebben járta a békés megegyezés és az érdekek kiegyeztetésének útjait, csakhogy ne kelljen tovább folytatnia az előző évtizedek meddő harcait.

Oroszország visszahúzódása mellett a másik föltünő jelenség, a német befolyás rohamos tér-

foglalása. II. Vilmos császár konstantinápolyi látogatása óta (1889 nov. 2—6.) a *Drang nach Osten* szerves alkotó részévé lett a német világpolitikai programmnak. A török államélet megnyilvánulásai fokonként egészen német szinezetet nyertek. Politikai kérdésekben Marschall báró német nagykoveté volt a döntő szó. A hadsereget Goltz pasa porosz mintára szervezte át és német fegyverzettel látta el. A pénzügyeket jobbára német tisztviselők kezelték. A gazdasági életben is mindegyre érezhetőbbé vált a német túlsúly.

II. Abd ul Hamid szultán annál szívesebben fogadta a felkinált német baráti jobbot, mivel korábbi barátai sorra elfordultak tőle. A francia köztársaság sohasem viseltetett hozzá valami különös vonzalommal, az orosz-francia entente létrejötte óta (1891.) meg minden kérdésben ellenségeivel tartott. Nagy átalakuláson ment át Anglia magatartása is. A török statusquo szenvedelyes védője fokonként a török területi integritás legelszántabb ellenségévé vedlett át. Fox és Gladstone eszméi diadalmaskodtak Pitt és Beaconsfield opportunisztikus törökbarát politikáján; Cobden liberalizmusa győzedelmeskedett Urquhart törökmentő konzervativizmusán. A city gazdasági érdekektől sugalmazott orosz rokonszenve lassanként felhatott a felelős államférfiakig és szétrombolta az eddigi, merőben politikai meggondolásokra alapított diplomáciai programmot. A mindenáron való menteni akarás helyébe a feldarabolás, a gazdasági kisajátítás elve lépett. Ez a gyökeres átfordulás, századok hagyományának megtagadása csak

reflexe annak a forradalmi átalakulásnak, mely a hatalmak egymáshoz való viszonyában ép ezidőtájt ment végbe. Ez tükröződik vissza Olaszország magatartásában is, mely a hármasszövetségi kötelékek dacára mind felismerhetőbb módon az ellentétes hatalmi csoport felé irányította külpolitikai orientációját.

A török birodalomhoz való viszony megváltozása természetszerűleg visszahatott a hatalmaknak a Balkán-probléma más részeihez és a kérdés egész komplexumához való állásfoglalására is. Eddig a Balkán-probléma lényegileg török kérdés volt; a század utolsó éveitől számítva szinte észrevétlenül a keresztény államokra ment át a hangsúly. Mialatt u. i. Törökország folyton hanyatlott, a kicsiny és fejlődésükben sokféleképen gátolt balkáni népek a nacionalizmus szent hevületében ujjá születtek, igényeikben és tényleges erejökben hatalmasan megizmosodtak. Konstantinápoly mellett Szófia, Belgrád, Athén sőt Cetinje is szóhoz jutottak. A hatalmak figyelmét nem kerülhette el ez a mélyreható változás. Ezentúl már nemcsak mint védelemre szoruló, tehát merőben passziv szerepre kárhoztatott tényezőket vették számításba a balkáni államokat, hanem egyre fokozódó mértékben cselekvő részt juttattak nekik saját külpolitikai céljaik elérésében is.

A hosszú béke kora tehát csak látszatra jelent mozdulatlanságot, változatlanságot. Csak a felszint nem fodrozzák nagyobb gyűrűk; lent, a titokzatos mélységekben minden forrong és izzik. Hatalmas energiák feszülnek, hogy szétvessék a megmerevedett formákat s új tarta-

lommal töltsék meg a Balkán-problémát. Egyfelől a nagyhatalmak új csoportosulásával felszabadult erők, másfelől az összes balkáni keresztényeket magával ragadó izzó nacionalista áramlat drámai fordulatok útját egyengetik s népek és országok sorsát megrendítő tragédiák bekövetkezését sejtetik. A világháborút megelőző néhány esztendő rohanó eseménylavinájának kiinduló pontjai jórészben itt: a diplomáciai kulisszák mögött folyó titokzatos játékban és a népek lelkében végbemenő forradalmi átalakulásban keresendők. A hosszú béke a lelki felkészülés és a diplomáciai terek előkészítésének kora. Jelentősége tehát semmivel sem kisebb, mint a reákövetkező néhány, eseményektől terhes évé.

I.

A berlini kongressus intézőinek legjobb szándékai dacára sem tudta megakadályozni a török területi integritás további tépdesését. 1881. elveszett Thesszália és Epirusz egy része; ugyanebben az évben veszendőbe ment Tunisz is. 1882. angol kézre jutott Egyiptom, az afrikai gyarmatok utolsó értékesebb darabja. A valamikor hatalmas kiterjedésű északafrikai birtokokból már csak a kietlen és sivatag jellegű Tripolisz maradt a porta kezén. Amellett az európai birtokállományt is állandóan a darabokra töredezés veszedelme fenyegette. A viharcentrumok ez alkalommal a nemzeti aspirációk tekintetében legelőrehaladottabb Kréta és Macedónia voltak.

Kréta szigetén legutóbb a haleppai szerződés (1878. okt. 23.) szabályozta a keresztények és mohamedánok egymáshoz való viszonyát. A benne megadott autonomia egyelőre kielégítette a görögöket. A fegyverek zaja elült néhány esztendőre. De már a nyolcvanas évek közepén újra felhangzottak a régi panaszok, felsírtak a régi vágyak. A görögök már 1885 végén szenvedélyesen követelték szigetöknek az anyaországhoz való csatolását. Az ebből támadt feszültség 1889 nyarán általános felkelésben robbant ki. Görögország szokásához híven azonnal segítségére sietett a fölkelőknek. Aug. 5. egy szenvedelmes hangú körjegyzéket intézett a hatalmakhoz, melyben azt követelte, hogy vagy küldjenek megfelelő számú sereget az állítólagos török kegyetlenkedések megakadályozására vagy engedjék meg neki, hogy maga gondoskodhassék fajrokonai érdekeinek megvédelmezéséről. A hatalmak azonban tagadólag válaszoltak; nem akarták, hogy a harc még nagyobb méreteket öltsön. A görög segítség kimaradása azután arra kényszerítette a fölkelőket, hogy elfogadják a porta által kínált baráti jobbot s belenyugodjanak az új szultáni fermánba, mely lényegileg a haleppai pontozatok alapján szabályozta helyzetöket (1889 dec.). Egyetlen fontosabb különbség volt, hogy az új szabályozás értelmében a váli keresztény vagy mohamedán is lehetett s hivataloskodásának ideje nem volt többé öt évre korlátozva.

De az új béke még addig sem tartott, mint a haleppai. A keresztény Karatheodory pasa kormányzósága idején újabb mozgolódás támadt,

mely már 1896 tavaszán nyilt fölkeléssé érett. Goluchovszki osztrák-magyar külügyminiszter okulva a multak tapasztalain, menten a sziget blokálását ajánlotta a hatalmaknak, hogy Görögországnak ne legyen alkalma a beavatkozásra. De Anglia csak vonakodva tett eleget a felszólításnak. Az angol diplomácia már távolról sem tartotta oly életbevágó feladatnak a török statusquo megóvását, mint akárcsak tíz esztendővel előbb is. Ezzel a magatartásával nagymértékben megkönnyítette a hetéria dolgát, mely mindenáron keresztül akarta erőszakolni az uniót. Jórészben ennek tulajdonítható, hogy a porta engedményei, köztük a haleppai szerződés szellemében kidolgozott szabadelvű új alkotmány is teljesen eredménytelenek maradtak. 1897 végén Kaneában megint fellángolt a forradalom tüze. A fölkelők febr. 10. ünnepélyesen proklamálták a Görögországgal való egyesülést, mire a görög hadihajók azonnal a sziget partjaihoz siettek, hogy megakadályozzák a török csapatszállításokat. Néhány nappal később pedig magok tettek a szárazföldre két gyalogos zászlóaljat megfelelő erősségű tüzérséggel (febr. 15.). Vassos őrnagynak, a kiszállott osztagok parancsnokának első dolga az volt, hogy György király nevében birtokába vette a szigetet.

Ez már mégis több volt, mint amennyit Európa szó nélkül hagyhatott. A görög partraszállás hírére a kaneai öbölben horgonyzó európai flottillák is erős osztagokat menesztettek a sziget belsejébe a vérontás megakadályozására. Ezzel egyidejűleg diplomáciai téren is megindult az ellenakció. A hatalmak márc. 2. kelt kollektiv

jegyzékökben érvénytelennek nyilvánították az annexiót s egyben azt ajánlották a portának, hogy a fölkelők megnyugtatására engedélyezzen a szigetnek autonomiát. A szultán haladéktalanul teljesítette óhajtásukat. Már márc. 18. proklamálta az autonomiát.

De Görögországot mindez nem elégítette ki. A hatalmak felszólítására csupán hajóit parancsolta vissza s nem egyúttal csapatait is. Sőt odahaza is harcra, támadásra készült. Április elején elrendelte a mozgósítást, mire a porta is fegyverbe szólította a hadait. A hetéria szabadcsapatai és az olasz philhellének ekkor már török földön fosztogattak. Ápr. 16. a rendes csapatok is támadólag léptek fel. Ennyi kihivásra végre a porta is elvesztette türelmét. 18. megüzente a háborút s felszólította a török területen élő összes görög alattvalókat, hogy két héten belül távozzanak Törökországból.

A görög-török háború nagyon rövid ideig tartott és egészen más eredménnyel végződött, mint Athénben remélték. Az Edhem pasa alatt álló török csapatok mindjárt az első összeütközésekben megszerezték magoknak a kezdeményezést és gyors diadalmenetben egész a Thermopylakig űzték a megállani nem tudó görög sereget. A Meluna-szorosban (ápr. 18—19.), Pharsalánál (máj. 5—6.) és Domokosnál (máj. 17.) vívott ütközetekkel hatalmokba kerítették egész Thesszáliát. Epiruszban is kedvezett nekik a szerencse. Hisszi pasa Pentepighadiánál (ápr. 23.), Artánál (máj. 14.) fényes győzelmet aratott Manos ezredes seregei felett. Görögország

ellenálló ereje egy hónap alatt teljesen összeroppant. Bármily nehezére esett, meg kellett magát aláznia; békét kellett kérnie gyűlölt ellenfelétól. Törökország előnyös harctéri helyzetéhez képest meglepően enyhe feltételeket szabott. Mindössze az 1881 előtti határok visszaállítását és 10 millió török font (184,500.000 márka) hadikárpótlás fizetését kivánta.

De a hatalmak még ezeket a mérsékelt követeléseket is túlzottaknak találták. Követeik útján már máj. 25. tudomására adták a portának, hogy legfeljebb némi határkiigazítás és négymillió font hadikárpótlás követeléséhez hajlandók hozzájárulni. Tehát kifejezetten védelmére keltek annak a Görögországnak, amellyel szemben néhány hónappal előbb állást foglaltak s amely kihivó magatartásával önmaga idézte fel végzetét. E hirtelen változás oka különböző körülményekben rejlett. A törökellenes nyugati hatalmak és Oroszország veszélyesnek tartották Törökország győzelmét és semmiképen sem akarták megengedni, hogy fegyvereinek sikerét hatalmi és morális állásának megjavítására használja fel. Németország magatartását elsősorban dinasztikus tekintetek határozták meg: a császár nem akarta, hogy egy kedvezőtlen békekötés még nehezebbé tegye a rokon királyi ház amúgy is ingadozó helyzetét. Végül Ausztria-Magyarország egyszerűen csatlakozott Németországhoz, mert Goluchovszkinak nem volt elég ereje és bátorsága, hogy *szólót* játszon a hatalmak koncertjében. Bár az osztrák-magyar külpolitika összes hagyományai a porta érdekeinek

felkarolását javallották, a külügyminiszter merő megszokásból és az önálló cselekvéstől való félelemből mégis a német példát követte.

Természetes, hogy Törökország nem dacolhatott sokáig egész Európával. Akarva, nem akarva el kellett fogadnia az eléje szabott lealázó feltételeket (1897. szept. 18. előzetes, dec. 4. végleges béke). Az egész hadjáratból levonhatta azt a fájdalmas tanulságot, hogy amely területet egyszer elvesztett, azt soha, még oly fényes győzelmek árán sem tudja többé visszaszerezni.

A görög-török háború kitörése és diadalmas menete jelentékenyen megkönnyítette a törökök helyzetét Kréta-szigetén is. A görög csapatok még május közepén elvonultak. Dzsevad pasa, az újonnan kinevezett parancsnok már-már erőt vett a fölkelőkön, amikor a nemzetközi flotta parancsnokainak közbelépése más irányba terelte az eseményeket. A hatalmak többsége Krétan ép oly kevéssé óhajtotta a porta győzelmét, mint Thesszáliában vagy Epiruszban. Azért egyszerűen megakadályozták, hogy a Konstantinápolyból küldött megerősítő hajók kikössenek és partra tegyék a magokkal hozott csapatokat. A török fegyvereknek nyugvást parancsoltak s helyettök magok vették kezökbe a pacifikálás művét. Miután a fölkelőket rábírták a szultántól fölajánlott autonomia elfogadására, alkalmas kormányzó után néztek. Török részről a görög származású Karatheodory pasa kinevezését látták volna legszívesebben, míg a franciák belga vagy hollandi állampolgárt óhajtottak. Utoljára Droz, volt svájci köz-

társasági elnök személyében állapodtak meg. Oroszország azonban az utolsó pillanatban György herceget, a görög király másodszülött fiát hozta javaslatba. Franciaország habozás nélkül magáévá tette szövetségese indítványát és mivel az angol és olasz diplomácia sem emelt ellene kifogást, a görög herceg ügye biztosítottnak látszott. Csak a német és az osztrák-magyar diplomáciának voltak súlyos aggodalmai a jelöltség miatt. A görög herceg kormányzóságát, nem ok nélkül, leplezett annexiónak tekintette, mely semmiképen sem fér meg a statusquo és a be nem avatkozás fennen hangoztatott elveivel. Ezen a kérdésen aztán megtört a hatalmak egyetértése. Németország és Ausztria-Magyarország nem akartak továbbra is eszközül szolgálni a szultán szuverén jogainak kijátszásában s ezért kivonták magokat az akcióból. II. Vilmos császár 1898. márciusában visszarendelte hajóit és csapatait. Kevéssel utóbb ugyanezt tették Bécsben is (1898. ápr. 12.).

A négyesszövetség a központi hatalmak visszavonulása dacára tovább haladt a megkezdett úton. Először megosztotta maga között a sziget felett való rendőrhatóságot, azután pedig felszólította a portát, hogy vonja vissza csapatait és hivatalnokait. De a szultán állhatatos maradt. Bármennyire szorongatták, vonakodott kormányzóvá kinevezni György herceget. A türelmöket vesztett hatalmak utoljára is törvénytelen eszközhöz voltak kénytelenek folyamodni. 1898. nov. 26. önkényűleg magok nevezték ki a herceget a sziget teljes hatalmú főbiztosává. A szultán haladéktalanul tiltakozott felségjogai-

nak bitorlása ellen (dec. 1.), de hiába. Az új főbiztos a 3200 emberből álló nemzetközi megszálló sereg védelme alatt dec. 22. hivatalba lépett, azonnal összehívta a nemzetgyűlést és új alkotmányt dolgoztatott ki vele. Ezzel Kréta tényleg elveszett a portára nézve. Mert igaz ugyan, hogy a négy védőhatalom egyelőre még a szultán névleges fennhatósága elismerésének alapján állott, hébe-hóba tiltakozott is a megújuló görög annexionista törekvések ellen, de ez csak átmeneti állapot volt, melyet szükségszerűen a fejlődés benső logikájánál fogva előbb-utóbb a teljes elszakadásnak kellett követnie.

II.

Kréta szigete mellett Macedónia volt a századvégi török politikának legsajgóbb sebe. Sőt a macedon probléma sok tekintetben még bonyolultabb volt, mint a krétai. Mert míg amott egy, nyelvében és vallásában azonos többség állott szemben a mohamedán kisebbséggel, addig itt a nyelvi és vallási összekeveredésnek olyan bábeli zűrzavara uralkodik, melynek mását hiába keresnők Európában. Ami nép csak megülte valaha a Balkán-félszigetet, úgyszólván mindegyiknek ivadékai feltalálhatók ebben a hatalmas konglomerátumban. Törökök, görögök, szerbek, bulgárok, cincárok, albánok, zsidók és cigányok a legnagyobb összevisszaságban élnek itt egymás mellett. Számukat és egymáshoz való arányukat senki sem tudja megmondani. A statisztika tudománya Macedóniát még nem

vette birtokába. A közkézen forgó számadatok jobbára hozzávetőleges becslésen alapulnak és a kutató nemzeti hovatartozása szerint változnak. A bulgár statisztika pl. egyszerűen elsikkasztja a szerbeket, a szerb kimutatás viszont a bulgárok létezéséről nem akar tudomást venni. Csak természetes, hogy a görög források meg a görögök számát hatványozzák.*

A nyelvi összevisszaságnak méltó párja a vallási viszonyok zavarossága. Katholikusok és orthodoxok, zsidók és mohamedánok minden rendszer nélkül, még a nyelvi hovatartozástól is függetlenül laknak egymás mellett. Az orthodoxia különböző árnyalatai még teljesebbé teszik az atomizálódást. Az egyik görög a patriarchatus hívének vallja magát, a másik ellenben az exarchában tiszteli egyházi főhatóságát. Itt semmi sem állandó. Itt minden hullámzik, egymásba folyik ... Évről-évre, sőt hónapról-hónapra majd itt, majd ott változik meg egy-

* Érdekes képet nyújt erről a következő összeállítás:

SZERZŐ	Cincár	Görög	Szerb	Bulgár	Török	Albán	Zsidó
Gopcsevics (szerb)	—	222,000	1.600,000	50,000	225,000	80,000	?
Nicolaïdes (görög)	50,000	650,000	250,000	200,000	620,000		80,000
Kuncsev (bulgár)	—	211,000	—	1.178,000	495,000	115,000	?
A bulgár kormány	429,000			1.038,000	1,324,000		80,000
Gersin (francia)	80,767	228,702	1.182,036		499,204	28,711	67,840
Olasz források	375,000	250,000	50,000	450,000	300,000	300,000	100,000

falu, egy-egy istenhátamegetti embercsoport nemzeti jellegének arculata . . . Ki tudna világos képet alkotni magának ezen nemzetiségek igazi erejéről? Hiszen nemcsak csoportosításuk, hanem számbavételük is majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Aki ma még görögnek vallja magát, holnap talán már a bulgár exarchatusra esküszik. Kedvelt szólásformájuk az ilyen hirtelen nemzetiséget egy vallást változtatóknak, hogy eddig nem tudta, . . . hogy csak most nyíltak fel a szemei, . . . hogy most már tudja.

Talán épen ez a nagy összevisszaság és az uralkodó török elem viszonylagos erőssége okozta, hogy Macedónia a többi keresztény tartományokhoz képest aránylag nagyon későn eszmélt magára. A görög szabadságharc és tepelenti Ali fölkelése úgyszólván nyom nélkül múlt el felette. Nem járt maradandóbb eredménnyel az 1821-iki és 1854-iki általános fölkelés sem. A san stefanói béke csak annyiban változtatott a helyzeten, hogy egy pillanatra megcsillogtatta az összes bulgárokat magába ölelő Nagybulgária káprázatos képét s ezzel a macedóniai bulgárokban is felkeltette a szabaddá vált testvérekkel való egyesülés vágyát. De időre volt szükség, hogy az öntudatában fejletlen macedónbulgár nemzeti érzése megizmosodjék s Bulgária megérjen a felszabadító szerepre. Az 1885-iki elhamarkodott puccs siralmas kudarccal végződött. A nyomban rá bekövetkező bulgár válság és az általa felidézett európai bonyodalom különben is hamarosan elterelte a figyelmet a macedón kérdésről.

Egészen másként alakult a helyzet a kilencvenes évek derekán. A gombamódra elszaporodott bulgár iskolák ekkorra már erős nemzeti érzést teremtettek és magasra szították a szabadulás vágyát az «irredenta» területen lakó testvérekben. A macedon kérdés 1894. dec. 2. hivatalosan is bevonult az európai politikába. E napon ugyanis egy Szófiában tartott gyűlés elhatározta, hogy egyenesen a nagyhatalmak elé terjeszti a macedónok ügyét. Az új mozgalom jelszava az eddigi «Macedónia a mecedónoké» helyett «Macedónia a bulgároké» lett. A szavakat nyomon követték a tettek. Szarafov Boris híres bandavezér már 1895. júniusában betört Melnikbe és ezzel megújította a komitácsi támadások végtelenül hosszú sorozatát.

Egyházi téren is diadalmasan nyomult előre a macedóniai bulgárság. Ügyesen kiaknázta az önálló exarchatus felállítását elrendelő szultáni fermán tizedik cikkét, mely akként intézkedett, hogy a lakosság kétharmadának óhajtása alapján bármely község bulgár egyházi fönnhatóság alá rendelhető s okos agitációval, igéretekkel, megfélemlítéssel egyik eparchiát (egyházmegyét) a másik után nyerte meg az exarchatusnak. Csupán az 1894-től 1897-ig terjedő rövid idő alatt nem kevesebb, mint hat püspökséget hódított el a görög patriarchatustól (Nevrekop, Melnik, Sztrumnica, Kokos, Monasztir és Dibra). A görögök mindenütt hátrálni kényszerültek. Sikerre már csak azért sem számíthattak, mivel a bulgárokkal egyidejűleg a szerbek és cincárok is erős támadásokat intéztek ellenök.

A szerbek a bulgárok példáján föllelkesülve,

főleg az üszkübi püspökséget szerették volna megszerezni maguknak. A belgrádi kormány azonnal magáévá tette és megfelelő diplomáciai nyomással diadalra segíteni igyekezett ügyüket. Görög származása dacára Methodios püspök is pártjokra állott és a patriarcha tilalma ellenére önhatalmúlag bevezette a szerb istentiszteleti nyelvet. Emiatt heves összeütközés támadt a szerbek és görögök között, ami a török hatóságokat is cselekvésre és a templom bezárásának elrendelésére indította. Methodios hamarosan elhalt és mivel utódja, Ambrosios püspök elutasító álláspontra helyezkedett a szerb igényekkel szemben, a harc újra fellángolt. A szerbek a rágalmak özönével árasztották el a görögöket. Rájok fogták, hogy Methodiost megmérgezték, megsértették a kánoni törvényeket s megszegték Sándor szerb királynak tett igéretöket. Majd ezzel sem elégedve meg, a külföld támogatását kérték és Szerbiáé s Montenegróé mellé megszerezték Oroszország támogatását. Annyit sikerült is kivinniök, hogy a patriarchatus Ambrosios helyébe a szerb Firmiliánt bízta meg az üszkübi eparchia ügyeinek intézésével s elrendelte, hogy ezentúl az isteni tisztelet felváltva görög és szerb nyelven tartassék. De a szerbek most már nem érték be ezzel sem. Ők már a középkori ipeki patriarchátus felállításáról álmodoztak.

A függetlenség vágya a szerbekről a cincárokra, másnéven kucó-oláhokra is áthatott. E csekélyszámú nép szintén szabadulni akart a konstantinápolyi patriarchatus bilincseitől s erősebb szomszédai példájára nemzeti egyházat

teremteni. A bukaresti kormány éppúgy erkölcsi kötelességének érezte a távol esett fajrokonok törekvéseinek felkarolását, mint a szófiai és belgrádi és mivel a porta sem nézte rossz szemmel a mozgalmat, Anthymos mesembriai görög püspök személyében hamarosan megválasztották az első román metropolitát. A patriarchatus azonban ezúttal erélyesebb ellenállást tanusított. Tiltakozott az új elszakadási kisérlet ellen és szilárdságával egyelőre sikerült is megakadályoznia a fenyegető schismát.

Amíg tehát csupán egyházi téren folyt a harc, olyan szinezete volt a dolognak, mintha az összes, nem görög macedóniai keresztények a patriarchatusban látnák legnagyobb ellenségöket. De ez csak a harc kezdő stádiumában volt így. Mihelyt az egyháziakról a politikai motivumokra terelődött át a súlypont, abban a pillanatban megváltozott a harc jellege is. Sokkal gazdagabbá és szinesebbé vált. A patriarchatus helyébe a porta lépett, mely ellen egyforma elkeseredéssel küzdött mindegyik fél. De az ellenfél közössége legkevésbbé sem akadályozta az egyes nemzetiségeket abban, hogy ugyanolyan elkeseredéssel harcoljanak egymás ellen is. Mindegyik óhajtotta Macedónia felszabadítását, de csak azért, hogy a saját fennhatóságának vesse alá. Önző, semmi más jogos érdeket nem tekintő törekvésük a *bellum omnium contra omnes* legvadabb formáját szabadította a szerencsétlen tartományra. A bulgár bandák egyforma kiméletlenséggel pusztították a törökök, görögök, szerbek és kucó-oláhok javait s viszont a szerb és görög komitácsik

sem tettek különbséget török és bulgár vagyon között. Számuknál és vakmerőségüknél fogva legveszedelmesebbek voltak a bulgárok. Szarafov, Lazarov, Guerjikov és más bandavezérek úgyszólván egy pillanatra sem engedték lélegzethez jutni a nem bulgár lakósságot. Majd itt, majd ott tüntek fel s gyilkolásaikkal, fosztogatásaikkal és gyujtogatásaikkal állandó rettegésben tartottak mindenkit. Különösen amióta az 1899-ben alakult *macedón ligában* erős központi szervezetet nyertek, azóta nőtt nagyra a bulgár bandák vakmerősége. Mindenkit irgalmatlanul letiportak, akik útjukba mert állni. Michaelianu román tanárt, aki magára vonta a liga haragját, magában Bukarestben gyilkolták meg és amikor a román kormány emiatt megtorló intézkedésekkel fenyegetőzött (aug. 15.), a liga tüntetően kongresszust hívott össze Szófiába Macedónia fellázításának és a nem bulgár keresztények elnyomásának megbeszélésére. (Aug. 20.)

A bulgár kormány teljesen tehetetlenül állott ezekkel az erőszakoskodásokkal szemben. Időről-időre tiltakozott ugyan ellenök, de erélyesebb rendszabályokhoz nem mert nyúlni. Nem akarta magára vonni a közvélemény neheztelését, mely nemzeti hősöket látott a komitácsikban. Másrészt meg félt Michaelianu sorsától. 1902 márciusában kiadott rendeletével, melyben erőszakos eszközök alkalmazását helyezte kilátásba, éppoly kevéssé ért célt, mint a korábbiakkal. Európával szemben legalább azzal akart enyhíteni lelkiismeretén, hogy a törökökre hárított át minden felelősséget. Pedig

kétségtelen, hogy a portában megvolt a jóakarat a fölkelők követeléseinek legalább papíron való teljesítésére. Még 1896 ápr. 2-ikán egy reformirádét bocsájtott ki a három macedóniai vilajet, a szaloniki, monasztiri és kosszovói, továbbá a drinápolyi részére, melyben a vilajettanács *(medzslisz)* tagjainak számát négyről hatra emelte, két-két vilajet számára egy-egy ellenőrző bizottságot szervezett s harminc év átlagos termése alapján szabályozta a tizedfizetést. Később (1902. dec.) elrendelte, hogy a csendőrség tagjai a mohamedán *és* keresztény lakósság köréből választassanak, majd a liberális gondolkozású Husszein Hilmi pasa személyében főfelügyelőt nevezett ki annak ellenőrzésére, hogy a válik pontosan végrehajtják-e rendeleteit (dec. 1.).

De hiábavaló volt minden próbálgatás. Macedóniában napról-napra jobban elfajultak az állapotok. Utoljára előállott annak a szükségessége, hogy Európa maga vegye kezébe a rendcsinálás művét. E feladat elsősorban a szomszédság révén leginkább érdekelt Ausztria-Magyarországra és Oroszországra hárult. Az együttműködés feltételei adva voltak. Mióta az orosz diplomácia minden igyekezetével a távol keletre, Mandzsuriára és Koreára vetette magát, jelentékenyen enyhült a két államot elválasztó hatalmi ellentét. III. Sándor halála óta (1894 nov. 1.), aki sohasem tudta elfelejteni és megbocsátani a bulgár kérdésben szenvedett vereséget, megszünt a személyes antagonizmus is. Az ifjú II. Miklós cár még koronázása esztendejében (1896 aug.) ellátogatott

Bécsbe. Ferenc József a következő évben hoszszabb ideig tartó pétervári tartózkodással viszonozta látogatását (1897 ápr.). E látogatás jó alkalmul kínálkozott az uralkodók kiséretében levő külügyminisztereknek, Goluchovszkinak és Murawiewnek az összes függő kérdések elintézésére. A megindult tárgyalások eredménnyel is jártak. A két államférfi kötelező igéretet tett egymásnak a balkáni statusquo megóvására és gazdasági tekintetben is pontosan körülhatárolták államaik érdekeltségi területét. Az egész Balkánt két zónára osztották s mindegyik zónán belül különválasztották a *teljes* és *korlátolt* befolyás területét. Az osztrák-magyar érdekeltség Szerbiát, Albániát és Macedónia nyugati felét, az orosz pedig Bulgáriát és Kelet-Macedóniát foglalta magában. Megegyezett a két szerződő fél abban is, hogy a saját szféráján belül, ha a szükség úgy kívánja, fegyverrel is elfojt minden politikai agitációt.

A pétervári *protocolle de désinteressement* aláírása megadta az alapot a további tárgyalásokhoz. Oroszország érdeke ez alkalommal — kivételesen — a Balkán nyugalmát kívánta, azért szívesen kezére járt az osztrák-magyar diplomáciának a rend helyreállítására irányuló törekvéseiben Murawiew utóda, Lamsdorff gróf az 1902. év végén Szófiába utazott, hogy személyesen nézzen utána a macedóniai zavargások okainak és a bandavezéreket vállalataik abbahagyására bírja. Visszatérő útjában Bécsbe is ellátogatott, hogy Goluchovszkival megbeszélje a Macedóniában követendő programm részleteit (dec. 30.). Az itt megállapított tervek

szolgáltak alapjául annak a reformtervezetnek, melyet Calice és Szinovjev nagykövetek 1903 febr. 21. terjesztettek a nagyvezér elé. A tervezet nevezetesebb követelései ezek voltak: a főfelügyelő hivatali idejének három évre való kiterjesztése, az összes csapatok rendelkezése alá bocsátása, a csendőrség és rendőrség szellemi színvonalának emelése az analfabéták kirekesztésével, mindkét intézmény újjászervezése hozzáértő külföldiek bevonásával és végül amnesztia a politikai bűnösök számára.

A reformtervezetnek nem lett foganatja. A porta, udvarias formában bár, de határozottan visszautasította a belső ügyeibe való beavatkozást. Másrészt a kosszovói és monasztiri vilajet mohamedán albánjait annyira felingerelte a keresztény csendőrök alkalmazásának terve, hogy valóságos forradalom támadt miatta közöttük. Haragjuk elsősorban az orosz konzulok ellen irányult, mert őket tekintették a terv értelmi szerzőinek. A konstantinápolyi kormánynak Omer Rüsdi pasa vezetésével egész sereget kellett ellenök mozgósítania, hogy megakadályozza a nyilt kitörést. A bulgároknak, akik az előző évben hiába próbálták a Michailovszki és Radev vezetése alatt álló követség útján magokra terelni az európai kormányok figyelmét, épen kapóra jött ez a viszály. Azt hitték, hogy az albán üggyel elfoglalt porta velök szemben nem tud majd erélyesebb ellenállást kifejteni. Azért általános fölkelésre határozták el magokat. Még a napot is megállapították — aug. 2., — melyen bombamerényletekkel és más terrorisztikus eszközökkel meg kellett volna

kezdeni a harcot. Mivel azonban a porta idejében értesült a fenyegető veszedelemről és hatalmas csapattömegeket koncentrált a veszélyeztetett vidékre, a tervezett általános fölkelés egy csomó helyi merényletre zsugorodott össze. Az a kellemetlen következése mégis meglett a dolognak, hogy Bulgária a török csapatösszevonást hasonló intézkedések foganatosítására használta fel ürügyül. Arra hivatkozott, hogy a török csapatok jelenléte veszélyezteti biztonságát. A két sereg heteken át farkasszemet nézett egymással s a túlfeszült izgatottság miatt állandóan rettegni kellett, hogy összeütköznek s lángba borítják nemcsak a Balkánt, hanem esetleg egész Európát. Ausztria-Magyarországnak és Oroszországnak nem volt szabad idáig érni hagyniok a dolgot. Ezért újabb diplomáciai lépésre szánták el magokat.

Miklós cár 1903 őszén újólag ellátogatott Bécsbe. Fogadtatása rendkívül meleg és barátságos volt. A cár hasonló érzelmekkel viszonozta az iránta tanusított rokonszenvet. Schönbrunnban mondott pohárköszöntőjében szokatlanul meleg hangokat ütött meg. «Barátságos egyetértésünk — mondotta többek közt — és a tökéletes harmónia, mely kormányaink ténykedését jellemzi, becses záloga nagy békeművünk sikerének, melyre közös egyetértéssel vállalkoztunk.» Hasonló békülékeny szellem hatotta át a Goluchovszki és Lamsdorff között megindult tárgyalásokat is, melyek egy újabb macedóniai reformprogramm felállítását célozták. A tárgyalások alapjául Landsdowne angol külügyminiszter szept. 29. kelt jegyzéke szolgált, melyben

a hatalmak erélyesebb közbelépését sürgette. A megbeszélések, mivel egyik oldalról sem hiányzott az őszinte jóakarat, hamarosan eredményre vezettek. Így született meg a keletkezése helyéről, a *mürzstegi* vadászkastélyról elnevezett *programm* (okt. 2. és 3.), mely kilenc pontban foglalta össze a portával szemben emelt követeléseket. Főbb pontjai ezek voltak: Egy-egy osztrák-magyar és orosz polgári ügyvivő kirendelése a főfelügyelő (Husszein Hilmi pasa) mellé, a török helyi hatóságok működésének és a reformok végrehajtásának ellenőrzésére, a csendőrség és rendőrség újjászervezése a nagyhatalmak által rendelkezésre bocsátott tábornok és tisztek vezetése alatt, a közigazgatás és igazságszolgáltatás reformja a keresztény elem nagyobb mérvű bevonásával, a török hatóságoktól elűzött keresztények visszatelepítése és kártalanítása, a lerombolt iskolák és templomok felépítése, az elhamvadt községek egyévi adómentessége s a népfölkelők és basibozukok eltávolítása.

A mürzstegi programmot a többi hatalmak beleegyezésének kinyerése után azonnal továbbították Konstantinápolyba. A szultán azonban sokáig vonakodott elfogadni. Joggal hivatkozott rá, hogy több pontja mélyen sérti szuverénitását. Különösen az idegen tiszteknek a Macedóniában állomásozó török csapatok felett gyakorlandó felügyeleti és ellenőrző jogát találta sérelmesnek. Csak nov. 27. jelentette ki, hogy elvben egyetért a kilenc ponttal, de a részleteket illetőleg még tovább akart tárgyalni. De Ausztria-Magyarország és Oroszország rendület-

lenül kitartottak követeléseik mellett. Még decemberben kinevezték ügyvivőiket s a többi négy hatalom támogatásával menten hozzáláttak a csendőrség reorganizálásának előkészítéséhez is. A munkálat vezetését Goluchovszki indítványára, aki ilymódon akart kedveskedni az olasz közvéleménynek, az olasz de Giorgis tábornokra bízták. 1904 áprilisában nem minden vetélkedés nélkül megtörtént a működési területek szétosztása is. Ausztria-Magyarország a kosszovói vilajetet, Oroszország a szaloniki szandzsákot, Olaszország a monasztiri vilajetet, Anglia a dramai, Franciaország pedig a szereszi szandzsákot kapta, míg a német v. Alten őrnagynak, aki kiképző tisztek nélkül jött, a szaloniki csendőriskola vezetése jutott. A túlnyomóan albán lakosságú kerületeket kifejezetten kivették a tisztek hatásköre alól.

Az új rendszabályok foganatosítása a legszebb eredménnyel kecsegtetett. Hilmi pasa és a melléje beosztott ügyvivők lázas tevékenységet fejtettek ki. A programmban követelt amnesztia végrehajtásaként rövid idő alatt mintegy 1600 politikai foglyot bocsátottak szabadon, több mint 6000 menekültet visszatelepítettek s a tized behajtásának igazságosabb módját léptették életbe. Az idegen tisztek jelenléte és a csendőrség szellemi és erkölcsi nivójának emelése sokat javított a siralmas közbiztonsági állapotokon is. Különösen amióta sikerült kierőszakolni a portától a tisztek számának felemelését, vált érezhetővé a viszonyok javulása (1905 dec.).

De bármily sokat igérően indult a mürzstegi

programm végrehajtása, a helyzet gyökeres megváltoztatását mégsem lehetett tőle remélni. Ahhoz a rendelkezésre álló idő túlságosan rövid, a leküzdendő akadályok pedig túlságosan nagyok voltak. Keresztények és mohamedánok egyaránt bizalmatlansággal fogadták s minden igyekezetökkel meghiúsításán fáradoztak. A bandaharcok tovább folytak. Bulgária, Szerbia és Görögország, mint eddig, ezentúl sem szüntek meg az anarchiát éleszteni, hogy Európa szemében diszkreditálják a török uralmat és a reformművet s kézzelfoghatóvá tegyék az autonómia megadásának szükségességét. Különösen a bandák titkos támogatásával nehezítették meg szerfelett az európai tisztek helyzetét. Az osztrák-magyar és orosz külügyi kormányok erélyes tiltakozása a szófiai, belgrádi és athéni kormányoknál (1905 jan. 20.) eredménytelen maradt. A komitácsik támogatása zavartalanul folyt tovább. Hiszen a nagy lármával űzött bulgár, szerb és görög propaganda abban a pillanatban elvesztette volna erkölcsi jogosultságát, amelyikben megszűnt volna az anarchia és kiderült volna, hogy Macedóniában török fennhatóság alatt is fenn lehet tartani a rendet.

Tömérdek nehézséget okozott a török kormányzat is, mely mindig bizalmatlansággal nézte a megindult akciót. Különösen sok baj volt a reform pénzügyi részével. A porta rosszul és rendetlenül fizette hivatalnokait, ami nagymértékben veszélyeztette az akció sikerét és maradandóságát. Ezért az osztrák-magyar és orosz nagykövetek még az 1904. év folyamán egy tervezetet dolgoztak ki, mely haté-

konyabb ellenőrzést biztosított a két polgári ügyvivőnek a három macedóniai vilajet pénzügyeit illetőleg. De tervezetök nem talált tetszésre. A porta egyenes felelet helyett egy ellenjavaslatot terjesztett elő (1905 febr.), melyben három percentes vámemelést kért a reformakció költségeire; Anglia pedig, mely egyre tovább ment törökellenes érzületének kimutatásában, azt követelte, hogy a török pénzügyek ellenőrzése az összes nagyhatalmakra és ne csupán Oroszországra és a kettős monarchiára bizassék. A bécsi és pétervári külügyi kormányok nem emeltek kifogást e módosítás ellen. 1905 máj. 8. tényleg ilyen értelemben tettek előterjesztést. De a porta makacsul ragaszkodott a saját programmjához (aug. 29.) s nem akarta elismerni az angol, francia, német és olasz pénzügyi delegátusokat, akik közben megérkeztek Szalonikiba (okt. 1.). Kijelentette, hogy 1906 jan. 1. önhatalmúlag életbelépteti a három percentes vámemelést. A hatalmak Anglia indítványára még egy kisérletet tettek a békés megoldásra. Konstantinápolyi követeiket együttes kihallgatásra küldötték, de hiába, a szultán nem fogadta őket. Erre egy nagyobbszabású flottatüntetés következett, melyben Németország kivételével valamennyi hatalom résztvett. A v. Ripper osztrák-magyar altengernagy parancsnoksága alá helyezett nemzetközi flotta megszállotta Mytiline- (nov. 27.) és Lemnos-szigeteket (dec. 5.). Ez végre megtörte a porta makacsságát. Dec. 14-ikén fenntartás nélkül belenyugodott a nemzetközi pénzügyi bizottság

kiküldésébe. Egy évvel később végre a hatalmak is megengedték a vámoknak 8-ról 11 percentre való felemelését.

A pénzügyi bajok mellett másik nagy akadálya volt a reformakció sikerének a megfelelő emberanyag hiánya. A porta de Giorgis tábornok ismételt sürgetése dacára is vonakodott megfelelő számú és minőségű ujoncot adni a csendőrség számára. Emiatt nem lehetett a tervbe vett létszámot betölteni. Még 1906 végén is 4581 ember helyett csak 3789 teljesített szolgálatot. Nagy baj volt az is, hogy keresztények csak elvétve jelentkeztek szolgálatra, azok sem mindig a legmegbízhatóbbak közül. A többiek féltek fajrokonaik terrorizmusától, mely nem ismert határt.

Ezen külső és benső akadályok miatt csak lassan és időleges visszaesésekkel haladhatott előre a békeszerzés műve. 1906-ban és 1907-ben ismét emelkedett a gyilkosságok és gyujtogatások száma. Az egyes nemzetiségek egyszerűen ki akarták irtani a köztük lakó más nemzetiségűeket, mert a mürzstegi programm harmadik pontja alapján, mely nemzetiségi alapon akarta megállapitani a közigazgatási kerületeket, azt hitték, hogy így nagyobb területre tarthatnak számot az osztozkodásnál. Aehrenthal külügyminiszter, Goluchovszki utódja és nála időző orosz kollégája, Iszvolszki, kénytelenek voltak külön jegyzékben tiltakozni a szófiai, belgrádi és athéni kormányoknál ez ellen az esztelen emberirtás ellen (1907. szept. 28-án). Kereken kijelentették, hogy a tervbevett új beosztás csak a béke helyreállása után

és akkor sem a terroristák által teremtett helyzet alapján valósulhat meg.

Kevéssel Aehrenthal és Iszvolszki jegyzékének elküldése után még egy nevezetes mozzanat történt a nemzetközi reformakció életében. A hatalmak katonai megbizottai Szalonikiban tartott gyűlésükön (1907 okt.) munkájuk sikerének biztosítására egész sereg követelést terjesztettek a porta elé. Így követelték: a lakosság teljes lefegyverzését, a Mauser-puskák bevezetését, az oktató-tisztek számának szaporítását, mozgó csendőrosztagok szervezését, az 1908-ban lejáró szerződések meghosszabbítását stb. Mindemez újítások megvalósítására azonban már nem került idő. Mindössze a szerződések ügyét lehetett tető alá hozni. A hatalmak hét évre kívánták a mandátum meghosszabbítását (1907 dec.). A porta jobban szerette volna ugyan a saját szolgálatába átvenni a tiszteket és a polgári ügyvivőket, de mivel látta, hogy a hatalmak nem hajlandók ehhez hozzájárulni, végre beleegyezett a mandátumnak 1914 júliusáig való meghosszabbításába (1908 márc.).

Ezzel le is zárult a reformakció történetének első fejezete. A szandzsák-vasút nyomán támadt vihar más irányba terelte az eseményeket. Ausztria-Magyarország és Oroszország példás egyetértése, mely már-már feledtette a régi ellenségeskedést s a tartós béke reményével kecsegtetett, mintegy varázsütésre eltünt. Az irányítást Macedóniában is az angol diplomácia ragadta magához. Voltaképpen eddig is ő szabta meg az események tempóját, de addig nem akart nyiltan előtérbe lépni, mig Orosz-

országgal nem tisztázta a helyzetet. Az 1907 aug. 31-iki szerződésben megtörtént a nagy kibékülés: a százados ellenfelek barátokká, mintegy szövetségesekké lettek. Az új politika azonnal érezhetővé vált világszerte, így Macedóniában is. A pétervári diplomáciának nem volt többé szüksége a Ballplatz támogatására: sietett tehát a legelső kínálkozó alkalommal hátat fordítani neki s átmenni ellenségei táborába. Ezzel együtt járt, hogy az a mérséklő hatás, mellyel az alapjában mindig törökbarát osztrák-magyar diplomácia a mohó és erőszakos orosz politikát szelidíteni igyekezett, egyszerre megszűnt. A két legnagyobb törökellenes hatalom, az angol és az orosz egymásra talált s a porta csak rosszat várhatott a szövetségtől.

III.

Szerbia a Milán király lemondását követő két évtizedben rendkívül mélyreható változásokat élt át, melyek tökéletesen átformálták kül- és belpolitikai célkitüzéseit. A külső keretek is sokszorosan változtak, de még nagyobb változáson ment át a kereteket kitöltő tartalom, a közélet. E tekintetben leglényegesebb momentum a *nagyszerb eszme* megizmosodása és a *radikális irány* elhatalmasodása. Mind a két áramlat a nemzeti lélek legmélyebb rétegeiből tört föl, hatalmas hullámzásokat, érzelmi és erkölcsi eltolódásokat idézett elő és sok tekintetben új irányt adott a szerb történelem folyásának. A későbbi fejleményekkel való logikai kapcsolatuk parancsoló kötelességünkké teszik,

hogy behatóbban foglalkozzunk kialakulásukkal és további fejlődésükkel.

A nagyszerb eszme eredetének nyomozásánál legmélyebb és legeredetibb rétegként az irodalmi hatásokat kell említenünk. Dobrovszky és Safarik mindjárt kezdetben és talán nem is egészen tudatosan nagyszerb irányba terelték a szláv nyelvészeti kutatásokat, amennyiben a bulgárokat és a horvátokat a kajkavácok kivételével egyszerűen szerbeknek tüntették fel. Safarik azonkívül azt is bebizonyítani igyekezett, hogy a szerb elnevezés eredetileg az összes szlávokra vonatkozott. Bár tudományos szempontból teljesen tarthatatlanok e feltevések, a magok korában mégis rendkívüli hatást idéztek elő. Különösen nagyjelentőségű volt, hogy Karadzsics Vuk, az újabb szerb irodalom megindítója és a szerb irodalmi nyelv megteremtője, minden fenntartás nélkül magáévá tette őket és rajtok építette fel az újszerb imperializmus programmját, mely az ipeki patriarcha joghatósága alá tartozó összes országok visszahódítására irányult. Maga Karadzsics főleg a nyugati Balkánra vonatkozó részét élezte ki e programmnak. Szerinte a horvátok, dalmátok és bosnyákok nem egyebek, mint katholikus, illetve mohamedán szerbek; jogos és méltányos követelés tehát, hogy egy államtestben egyesüljenek szerbiai testvérükkel.

Dobrovszky, Safarik és Karadzsics túlzásaik dacára is igyekeztek megőrizni a tudományos látszatot. Utódaik nem tanusítottak hasonló óvatosságot. Merő fantasztikumokba, a délibábok honába tévedtek. De azért, vagy talán

épen azért mégis rendkívül hatottak közönségükre. Együgyű meséikkel felgyújtották szerényebb igényű olvasóik képzeletét s felszították nemzeti önérzetét. Pl. Milojevics («Töredékek a szerbek történetéből». Belgrád, 1872.) egész komolyan bizonyítgatta, hogy valamikor Európa, Ázsia és Afrika minden valamire való országát a szerbek tartották megszállva. Még tovább ment Lázics Lukin, a «Srbobran» «Szerbek védelme») munkatársa, aki mint a világ legnagyobb népéről, a földkerekség leghatalmasabb népéről beszél a szerbekről, akik Európa, Ázsia és Afrika valamennyi országát benépesítették s akiknek jog szerint az egész világnak alá kellene vetve lennie. Szerinte a szerbek mögött már több mint 5000 esztendős mult van; a babiloni torony építői éppúgy szerbek voltak, mint maga Krisztus. («A szerbek a multban.» Zágráb, 1894.) Begovics károlyvárosi orthodox plébános szerint a szerbeket András és Pál apostolok térítették a keresztény vallásra. Bizonyítja ezt Nestor egy adatával, mely szerint a két apostol Novgorodba jött; már pedig Novgorod kétségtelenül szláv = szerb város volt. Szent Cyrill és Method nála szaloniki szerbek, aminthogy Ulfilas evangeliuma is szerb evangelium. («A szerb egyház története.» Újvidék, 1874.) És nem szabad azt hinnünk, hogy itt csupán néhány naiv ember ártatlan elmejátékáról van szó. Lázics könyve igen rövid idő alatt hatezer példányban kelt el. Ez a nagy szám mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy a délibábos történetírás képtelen túlzásai dacára is tényleg létező lelki szükségletet elégített ki.

Karadzsics programmja, melyet az utána következő epigonok még népszerűbbé és a nagy tömegek számára érthetőbbé tették, hamarosan visszhangra talált a politikában is. A délmagyarországi és szerémségi szerbek körében már a hatvanas évek kezdetén számos hivője volt a délszláv testvériségnek. Rajacsics patriarcha az 1861-iki horvát tartományi gyűlésen már a nagyszerb eszme nevében tiltakozott Kukuljevics zágrábi főispán azon állítása ellen, mintha a határőrvidéken kizárólag horvátok laknának. Jellemző, hogy a gyűlés helyet adott a tiltakozásnak és egy rezolucióban, melyet a szerb Zsifkovics János fogalmazott, kijelentette, hogy a szerbek és horvátok mint legközelebbi vérrokonok kölcsönösen tiszteletben tartják egymás nevét, nemzetiségét és mint eddig, ezentúl is testvéri egyetértésben fognak élni. Gyakorlatilag ez annyit jelentett, hogy a szerb elem hivatalosan elismerést nyert Horvátországban.

Az első lépést gyors egymásutánban követték a többiek. Az Újvidékről kiinduló *omladina-mozgalom* mindenütt hatalmas hullámokat vert a szláv testvériségért lelkesülő fiatalság körében és a nagytehetségű Mihály fejedelmet is a nagyszerb eszme híveinek táborába vezette. Csakhamar utat talált a mozgalom a török birodalom szláv tartományaiba és Dalmáciába is. Petranovics Theofil már 1862-ben egy társaságot alapított Szerajevóban azzal a célzattal, hogy az orthodoxok körében az eddig divatos vláh, hrkacs, riscsanin és rumi elnevezések helyett a szerb nevet tegye általánossá. Valamivel később (1866.) a magyarországi származású

Pelagics Banjalukában szemináriumot állított fel, de nem annyira a theologia tanítása, mint inkább politikai izgatás és katonai gyakorlatok végeztetése céljából. Boszniából és Hercegovinából tovább harapózott a nagyszerb propaganda Dalmáciába, ahol a hetvenes évek elején szintén szerb egyesületek és klubok alakultak. A szerb államférfiak azonnal felismerték Karadzsics programmjának és a nyomában támadt társadalmi mozgalomnak óriási jelentőségét és siettek konkrét politikai célok elérésére kiaknázni. Kiadták tehát a jelszót, hogy *Szerbia a Balkán Piemontja* s legfőbb kötelessége az osztrák-magyar és török szolgaságban sinylődő testvérek felszabadítása és a nagy délszláv birodalom megteremtése. Risztics János, aki mint konstantinápolyi követ, miniszterelnök, külügyminiszter és kormányzó évtizedeken át irányító szerepet játszott hazája történetében, így körvonalozta ezt a programmot: «Szerbia a Balkán Piemontja. Államférfiainak minden tettökben ebből a gondolatból kell kiindulniok. Szerbiának fel kell karolnia minden idegen érdeket, mely által az osztrák-magyar érdekeket megrövidítheti vagy kirekesztheti. Az osztrák-magyar érdekek előmozdítását akár kereskedelmi, akár közlekedéspolitikai téren még abban az esetben is el kell magától hárítania, ha ebből esetleg haszon háramolnék rá, mert ezt a hasznot sokszorosan ellensúlyozza az a kár, melyet az osztrák-magyar érdekek minden megerősödése a Balkánon Szerbia elérendő céljainak okoz. A szerb népnek be kell látnia, hogy Ausztria-Magyarország úgy politikai, mint gazdasági téren ellensége és hogy

gazdasági és szociális viszonyainak javulását csak abban az esetben várhatja, ha az osztrák-magyar érdekek egészen kiszorulnak Szerbiából és a Balkánról. Az ilyen politika szükségképen konfliktusokra fog vezetni a monarchiával, de Szerbiának nincs miért félnie, mert Ausztria-Magyarország ki fog térni a helyzet minden erélyesebb erőltetése elől és mert Szerbia minden körülmények között számíthat egy vagy több európai hatalom védelmére és támogatására.» Ime így lett a nyelvi és kulturális egység követeléséből jól használható politikai programm, mellyel bármikor tűzbe lehetett hozni a nemzetet.

Az irodalmi hatások mellett második rétegként kell említenünk a *világszemléletben* beállott nagy változást, mely részben szintén irodalmi mozgalommal, a *reálizmus* diadalra jutásával áll összefüggésben. A hetvenes évek közepétől számítva a *radikálizmus* hatalmas áradata zúdult a szerb közfelfogásra, kioltotta a régi eszményeket s új vágyakat és törekvéseket plántált helyökbe. Az új nemzedék prófétája Markovics Szvetozár volt, aki pétervári és zürichi időzése alatt magába szívta Bakunin anarchista és nihilista eszméit s hazatérése után Pasics barátjával hatalmas propagandát indított elterjesztésökre és gyakorlati keresztülvitelökre. Forradalmat hirdetett minden téren az elméleti esztétikától a gazdasági és politikai élet leggyakorlatibb kérdéseig. Miként mestere, Bakunin, ő is általános világégésről és a forradalom állandosításáról álmodozott, mely gyökeresen eltisztítja majd a régi világ romjait. A deka-

dens romantika szegényes termékein tengődő szerb ifjúságra kinyilatkoztatásként hatottak Markovics merész eszméi. Habozás és kritika nélkül magáévá tette őket. A romanticismus egyszerre hitelét vesztette s a legridegebb reálizmus lépett helyébe. Markovics «Realizmus a tudományban és az életben» c. előadásában a materialista alapon felépült természettudománynak itélte oda az utolsó szót az élet rejtélyének megfejtésében; rajongói ebben is készségesen követték. A régi vallásos hit helyét durva materializmus és ateizmus foglalta el. Büchner, Vogt, Moleschott, Darwin és Häckel művei lettek a legkedvesebb olvasmányok. Kezdő írók nem költeményekkel és novellákkal, hanem természettudományi értekezések fordításával kezdték írói pályájukat.

Az új irány gyökeresen átértékelte a haza és a hazaszeretet fogalmát is. Hadat üzent a szépen kiszinezett legendáknak s a multon való tétlen merengés helyett a jövő okszerű kiépítését sürgette. Programmja e tekintetben csodálatosképen hajszálnyi pontossággal egyezett az irodalmi hatásokból kinőtt nagyszerb programmal. Az anarchista és szociálista Markovics épúgy Ausztria-Magyarország szétzúzását és az összes délszlávok egyesítését vallotta végső céljául, mint a nacionalista Risztics. Még árnyalatokban is egyezett vele. Az összes délszlávok felszabadítása és egyesítése — írja — csak Ausztria-Magyarország szétmorzsolása, Montenegró államiságának megszüntetése, Törökország megsemmisítése és a szerb népszabadság megadása által érhető el. Ausztria-Magyarország és

Szerbia fennállása kölcsönösen kizárja egymást. Szerbia a forradalom középpontja nem csupán a szerbek, hanem általában a délszlávok között.

Az idegenből becsempészett radikális eszme nem állapodott meg az intelligenciánál, hanem rövidesen hatalmába kerítette a parasztságot is. A radikális szónokok, akikről teljes mértékben áll Cvijics Jánosnak, a belgrádi egyetem kiváló geologus tanárának megállapítása: «Úgy tetszik, hogy népünk egy részénél bizonyos könnyelműség, jókora adag ravaszság, az igazság kiforgatása, megszokásból eredő ragaszkodás a hazugsághoz, hiányos jogérzék gyűlölettel, rosszakarattal és irigységgel párosulva az uralkodó jellemvonások; különösen érezhetők e fogyatkozások a sumadijai és sztari-vlachi nép jellemében és még feltünőbben bizonyos politikusoknál és ujságíróknál» — ügyesen kihasználták a szerb paraszt sajátos lelki strukturáját és különleges gazdasági helyzetét. Itt nem állhattak elő nacionalista jelszavakkal, mert a parasztság jelentékeny részében antinacionalista érzületű volt. Hisz Bogiszaljevics Ádám már a hetvenes években ezt a kérdést vágta a szkupstina szemébe: «Nagyobb lesz az én földem, ha Nagyszerbia megszületik? Nem mindegy-e nekünk parasztoknak, hogy egy Obrenovics vagy pedig Ferenc József császár uralkodik rajtunk?» Ilyen felfogás mellett a délszláv álmok kiszinezése nem vezetett volna célhoz, tehát más eszközhöz kellett folyamodni. És itt tört felszínre a szerb közfelfogás forradalmi átalakulásának harmadik rétege, mely kiválóan gazdasági motivumok egymásra ülepedéséből keletkezett.

A szerb paraszt anyagi helyzete a *zadruga*, a házközösség felbomlása óta nem volt irigylésre méltó. A 2·8 hektár föld, amennyi az osztozkodásnál egy-egy félnek jutott, a divatos extenziv gazdálkodási mód mellett csak szűkös megélhetést biztosított a rajta élő családnak. Az örökösödéssel járó osztozkodás sok esetben újabb feldarabolásra vezettek és tág kapút nyitottak a földjükből megélni nem tudó parasztok elproletarizálódásának. Vegyük még hozzá az állam szociális gondoskodásának hiányosságát s a szomszédos monarchia sok esetben tényleg rövidlátó és önző kereskedelmi politikáját s akkor nem nehéz megértenünk azokat az anarchista és államellenes hajlamokat, melyek a szerb parasztság jelentékeny részét a felszabadulás napjai óta fűtötték. Az államnak csak nyomasztó voltát érezte, szeretetteljes gondoskodását soha. Azért bizalmatlansággal viseltetett hozzá s elveszett, elrabolt vagyonnak érzett minden fillért, melyet adó címén fizetnie kellett neki.

A radikális izgatók finom tapintattal éppen ezen a ponton kezdték munkájukat. Elhitették a sanyarú helyzetben tengődő parasztsággal, hogy Ausztria-Magyarország az oka mindennek. Az osztrák és magyar agráriusoknak a kereskedelmi szerződések megkötésénél tanusított szűkkeblűségét nagyszerű fogással arra használták fel, hogy a monarchia ellen irányítsák mindazt a keserűséget és gyűlöletet, mely évtizedek alatt felgyülemlett a jobb jövő után sóvárgó paraszt lelkében. «Szerbia — így beszélték — tönkre megy, ha csak az utolsó pillanatban el nem

vágja a kötelékeket, melyek gazdaságilag a monarchiához fűzik. Amíg ez meg nem történik, mindaddig a szerb parasztnak adót kell fizetnie s a szerb állam nem tud jólétre vergődni. Mert Ausztria-Magyarország nem akarja megengedni behozott gyártmányainak és termékeinek olyan mérvű megadóztatását, mely lehetővé tenné a paraszt adómentesítését. Az osztrák-magyar piacoktól való függés miatt most kénytelen a paraszt olyan áron adni portékáját, aminőt a vevő diktál neki, míg ha gazdaságilag függetlenek lennénk, épen megfordítva a szerb mezőgazda diktálná termékeinek árát s mindenki kénytelen volna érte annyit fizetni, amennyit ő kér.»

Ez a beszéd sokkal világosabb volt, semhogy azonnal meg ne lehetett volna érteni. A szerb paraszt nem sokat elmélkedett felette: nem látta, hogy a benne rejlő szemernyi igazság elvész a szofizmák és túlzások tengerében. Úgy vette a szavakat, ahogyan hallotta. Miután ezer és ezerféle változatban mondották neki, elhitte, hogy tényleg Ausztria-Magyarország az oka minden bajának s mérhetetlen gyűlöletet kezdett érezni a telhetetlen és önző szomszéd iránt. Ez a gyűlölet lassanként egészen beléje idegződött, valósággal átment a vérébe és mivel az uralomra jutott radikális éra gondoskodott róla, hogy egy pillanatra se gyöngüljön, utoljára mintegy szükségképpeni velejárója, elmaradhatatlan vonása lett jellemének. Meggyőződéssé érlelődött benne, hogy a monarchia szétzúzása, illetve — mivel a gazdasági motivumok hamar utat nyitottak a nagyszerb és radikális programm

politikai részének is — a délszlávok felszabadítása és egyesítése elengedhetetlen feltétele Szerbia boldogulásának.

Így alakult ki az irodalmi, világnézeti és gazdasági eltolódások kapcsán az az irányzat, mely a nyolcvanas évektől kezdve előbb csak félénken tapogatózva, majd egyre öntudatosabbá válva fokonként hatalmába kerítette Szerbia egész kül- és belpolitikáját. Az utolsó Obrenovicsok dekadens uralma mindenre inkább alkalmas lehetett, mint a nemzetet feszültségben tartó elemi erők fejlődésének egészséges irányba terelésére. Mialatt országuk mélyreható válságok kínjait szenvedte, ők csupán az európai *chronique scandaleuse* lapjait gazdagították vagy pedig apró intrikákkal és kicsinyes államcsínyjeikkel egyenesen útjába állottak a természetes fejlődésnek. Milán király politikája teljesen csődöt mondott. Bent az országban siralmas anarchia dúlt, melyet a radikálisok féktelen izgatásai még inkább fokoztak; az államadósság kilenc esztendő alatt 2·5 millióról 277 millióra szökött fel. Kifelé még szánalmasabb volt a helyzet. A szlivnicai kudarc tekintélyének utolsó roncsaitól is megfosztotta a kis államot. A radikálisoktól irányított közvélemény szenvedélyesen követelte a gyűlölt monarchiától való elszakadást és a «szabadító» Oroszországhoz való visszatérést. A követelés fokonként oly sürgetővé vált, hogy már-már a dinasztia jövőjét fenyegette. Ilyen körülmények között szánta rá magát Milán a lemondásra (1889 márc. 6.). A veszedelemmel megbirkózni nem tudott, legalább fia számára akarta tehát megmenteni a trónt.

De a személyváltozás nem vonta maga után a rendszer megváltozását. A tizenhárom éves Sándor mellé adott háromtagú kormányzóság, élén Risztics Jánossal, mindenben az *ancien regime* politikáját követte. Legfeljebb annyiban tért el Milán kormányrendszerétől, hogy még tágabb teret nyitott a benső anarchiának és a korrupciónak. Jellemző, hogy tizenkét esztendő leforgása alatt (1884—1895) csupán a radikális párt hívei nem kevesebb, mint 368 politikai gyilkosságot követtek el. A személy- és vagyonbiztonság jóformán egészen eltűnt. A törvényhozás teljesen szigorára és az összes utonállók *vogelfrei*-jé nyilvánítására volt szükség, hogy némileg enyhüljön ez az országos csapás.

Milán, aki lemondása óta Párisban élt, aggodalommal szemlélte az otthoni állapotokat. Bár 1891. három millió frank ellenében még szerb állampolgári jogairól is lemondott s megigérte, hogy feléje sem néz többé Szerbiának, titokban mégis érintkezésben maradt fiával. Jórészben az ő izgatására történt, hogy Sándor az 1893 ápr. 13—14-iki államcsínnyel megbuktatta a kormányzóságot s maga ragadta kezébe a hatalmat. De ez nem sokat változtatott a helyzeten. Sőt a fiatal uralkodó szeszélyessége és állhatatlansága még újakkal tetézte a meglevő bajokat. Egymás után idézte fel az államcsínyeket és alkotmányválságokat, melyek még jobban összekúszálták a zaklatott kis ország benső viszonyait. 1894 jan. 21. felfüggesztette az 1888. évi liberális alkotmányt és az 1869-ikit léptette helyette életbe, vagyis ismét a fejedelmi jogok közé sorozta a kamarai tagok ne-

gyedrészének kinevezését. De néhány év alatt erre is ráúnt. 1901 ápr. 19. megint új alkotmányt adott, mely az eddigiekkel ellentétben a két kamarás rendszert fogadta el alapul. Két év alatt ebből is kiábrándult. Újabb államcsíny és újabb kisérletezés következett. Egy 1903 ápr. 6. kiadott rendelet hatályon kívül helyezte az 1901-iki alkotmányt s egy újnak engedélyezését helyezte kilátásba.

Mindez nem volt elegendő. Sándor, mintha csak szándékosan ingerelni akarta volna, minden tettében a nemzet akarata ellenére járt el. Külpolitikájában teljesen atyja nyomdokain haladt anélkül, hogy csak kisérletet is tett volna a szomszédos monarchiához fűződő szövetségi viszony népszerűségének fokozására. Belpolitikájában végletekig szeszélyes és kapkodó volt. A radikális vezéreket üldözte, kegyenceinek ellenben mindent elnézett. Betetőzte művét azzal, hogy 1900. nőül vette egy mérnöknek nem épen kifogástalan hírű özvegyét, a nálánál kilenc évvel idősebb Draga Masinát. Emiatt még atyja is, akit közben visszahívott Párisból (1894.), sőt a szerb hadsereg parancsnokává nevezett ki (1898.), elfordult tőle és most már végképpen magára hagyta. A nemzet is torkig volt már éretlen, minden magasabb szempontot nélkülöző szeszélyeskedésével. Önérzetét vérig sértette királyának méltatlan viselkedése. Egyre jobban szaporodott azok száma, akik azt hitték és hirdették, hogy az állapotok gyökeres megváltoztatását csakis a dinasztia megcserélésével, az Obrenovicsok elűzésével és a Karagyorgyevicsok restaurálásával lehet előidézni.

Amikor Sándor azzal akarta tetézni eddigi önkényeskedéseit, hogy a királyné egyik általánosan gyűlölt fivérét akarta megtenni trónörökösnek, végre betelt a mérték. Nagyszabású katonai összeesküvés jött létre ellene, amelynek feleségével együtt áldozatául esett (1903 jún. 11.). Az utolsó Obrenovics tragikus vége, melynek véres részletei Európaszerte mély részvétet és megbotránkozást keltettek, végre megnyitotta a trónhoz vezető utat Karagyorgyevics Sándor idősebb fia, Péter herceg előtt. Felmagasztaltatása nem érte váratlanul. Hiszen genfi magányából már évek óta állandó érintkezést tartott fenn a szerbiai elégületlenekkel. Igen sok jel szól amellett, hogy a jún. 11. lejátszódott véres események titkaiba is be volt avatva. Ez a körülmény semmi esetre sem volt számára jó ajánló levél az európai udvarokhoz. Az angol kormány hosszú ideig vonakodott vele diplomáciai viszonyba lépni. Miklós cár és Ferenc József pedig üdvözlő távirataikban éles szavakkal bélyegezték meg trónralépése előzményeit. Az idegen udvarok részéről támasztott nehézségek azonban semmivel sem csökkentették azt a lelkesedést, mellyel a szerb nép új királyát fogadta. A lelkesedés valóban indokolt volt. Mert Karagyorgyevics Péter trónfoglalása olyan mélyreható változást idézett elő a szerb politikában, hogy nehéz volna párját találni neki. Nem a politika benső tartalma, eszmei összetétele változott meg — az már évtizedekkel előbb kiforrott — hanem érvényesülésének feltételei módosultak. Péter király minden fenntartás nélkül magáévá tette a nagyszerb és

oroszbarát politikát. Ami eddig csupán megvalósulást, kifejezést kereső érzelmi hullámzások formájában élt a nemzet túlnyomó részének lelkében, az most egyszerre hivatalos kormányprogrammá lett, melynek megvalósításán a társadalom minden rétege egyenlő lelkesedéssel és odaadással dolgozott.

A gyakorlati megvalósulás stádiumába való jutás csak egy lényeges módosítást eszközölt a nagyszerb programmon: határozottabbá és céltudatosabbá tette. Véget vetett a bizonytalan ingadozásoknak s pontosan körülhatárolt konkrét célokra irányozta az állandóan tüzelt nemzeti aspirációkat. Az eddig tett lépések a legnagyobb mértékben híjával voltak ennek a konkretizáló józanságnak s részben ez magyarázza sikertelenségöket. Mihály fejedelem egész terjedelmében fel akarta vetni a délszláv kérdést. Állítólag már a proklamáció is készen volt, mellyel be akarta jelenteni a «szent» háborút, amikor áldozatául esett ellenségei gyűlöletének. Milán előbb nyugaton (Bosznia-Hercegovina), azután pedig keleten (Bulgária) próbált szerencsét. Az utolsó Obrenovics ellenben kizárólag délre, Macedóniára irányította figyelmét. Karagyorgyevics Péter és radikális kormányai gyökeresen szakították ezzel a céltalan kapkodással s kezdettől fogva tudatosan törtek előre világosan körvonalozott programmpontjaik megvalósítása felé. A legközelebbi cél Bosznia-Hercegovina megszerzése volt. Ennek eszközéül szolgáltak: az osztrák-magyar gazdasági érdekek megrövidítése és háttérbe szorítása, a monarchia területén lakó délszláv elemek rendszeres izga-

tása, a boszniai osztrák-magyar közigazgatás diszkreditálása, az osztrák-magyarellenes balkáni blokk felállítása, főleg Montenegró és Bulgária megnyerése és végül nagyarányú diplomáciai és publicisztikai propaganda Európaszerte a szerb igények történeti, jogi és ethnografiai jogosultságának bebizonyítására.

A munka nagy buzgalommal és kiváló sikerrel indult. Kormány és társadalom egyaránt kivette belőle a részét. A kormány minduntalan alkalmat keresett, hogy beleszóljon a két tartomány ügyeibe. Így amikor az orthodox egyház autonomiájának rendezése hosszabb megbeszélésekre adott alkalmat, Belgrádból mindenáron el akarták hitetni a világgal, hogy Boszniában a legvadabb nemzeti harc dúl. Mikor ez nem sikerült, a mohamedán nagybirtokosok megnyerésével próbáltak szerencsét. Majd amikor ez a kisérlet is balul ütött ki, egyszerre frontot változtattak s az agrárkérdést kezdték feszegetni. Ezzel egyidejűleg sikeres próbákat tettek a boszniai tanulóifjúságnak a belgrádi egyetemre való csalogatására, amiben nem kis segítségökre volt a boszniai kormányzat rövidlátása. Amellett nagy gondot fordítottak rá, hogy Európa kizárólag az ő szemüvegükön át nézze a boszniai kérdést. Spalajkovics hamis beállításokkal, féligazságokkal és egész hazugságokkal tömött művén kezdve (*La Bosnie et l'Hercegovine. Étude d'iplomatique et de droit international.* Paris, 1899), melyet a ***Faculté de droit Paris*** meg nem érdemelt koszorúja olyan nagy jelentőségre emelt, egymás után jelentek meg a nyugati nagy kulturnyelveken

írt tanulmányok, brosurák és cikkek és száz meg százféle változatban bizonyítgatták Szerbia kétségbevonhatatlan jogát és elutasíthatatlan szükségét a két okkupált tartományra.

A kormány mellett lázas buzgalommal dolgozott a társadalom is. Különösen az intelligencia tett sokat a radikális és nagyszerb eszmék népszerűsítése érdekében. Az egyre féktelenebbé váló propagandának két tűzfészke volt: Belgrád és Szerajevo. Amott Kocsics Péter gimnáziumi tanár, emitt a Sztonajovics—Srskics—Grgics-féle társaság állott az izgatók élén. A munka oly sikerrel haladt előre, hogy a forradalmi szellemű egyetemi ifjúság egyesületének, a *Szlovenszki jug*-nak kebelében már 1907. meg lehetett alkotni a *délszláv forradalmi szervezetet,* mely az összes délszlávok felszabadítását és föderativ köztársaságban való egyesítését tűzte ki maga elé célul. A szervezet alapszabályai minden félreértést kizáró módon a forradalmat jelölték meg a fölszabadítás módjául és kifejezetten elismerték a terrorisztikus eszközök használatának jogosultságát. Ennek megfelelően a külföldi forradalmi szervezetekkel való állandó érintkezést, a bombagyártást, titkos fegyvertárak létesítését és mindenekfölött az osztrák-magyar hadsereg délszláv elemeinek forradalmosítását is a megvalósítandó programmpontok közé sorozták. A szervezet 1907 aug. 18. Ferenc József születésnapján akart először életjelt adni magáról. A Belgrádból, tehát Kocsicsék köréből kiinduló tervezetnek az volt a lényege, hogy a szerajevoi, mosztari és banjalukai székesegyházakat az ünnepélyes Te Deum idején levegőbe röpítik s ezzel megadják a jelt

a készen álló szerb bandáknak a betörésre. Már javában folyt a munka a merénylet előkészítésére, amikor a féltékeny Sztojanovicsnak sikerült keresztülvinni, hogy alkalmasabb időre halasszák az «elhamarkodott» terv kivitelét.

Hasonlóan biztató sikerrel indult a tervezett balkáni szövetség előkészítése is. Montenegróban élénk visszhangra talált az összes délszlávok egyesítésének eszméje. Főleg a szerb ösztöndíjakon tanuló ifjak lelkesedtek érte. Ezek a *Szent-Száva-Társaság* égisze alatt még 1903. «*Montenegrói forradalmi emigráció*» név alatt egyesültek és minden követ megmozdítottak Nikita fejedelem kormányrendszerének diszkreditálására. A szerb radikalizmus hatása alatt mindig messzebb és messzebb mentek a forradalmi eszmék felkarolásában. Végre rászánták magokat, hogy az egész dinasztia kiirtásával vetnek véget Montenegró külön államiságának. A tervről valószínűleg a hivatalos szerb körök is tudomással birtak. Legalább emellett szól az a körülmény, hogy a merénylet céljára szolgáló bombákat a kragujeváci arzenálból szerezték be. A merénylet szerencsére meghiusult (1907 nov. 1.) s kudarcával éppen az ellenkezőjét idézte föl annak, amit sikerétől reméltek: a bizalmatlanság sűrű felhőjébe vonta a két államocska egymáshoz való viszonyát, mely csak évek mulva kezdett foszladozni, de teljesen nem tűnt el többé soha.

A Bulgáriához való közeledés gondolata már az utolsó Obrenovics uralkodása alatt felmerült, de gyakorlati kivitelt csak a Karagyorgyevicsok visszatérésével nyert. A nisi (1904 máj. 19.) és

a szófiai találkozók (okt. 30.) többet jelentettek puszta udvariassági ténynél. Ferdinánd fejedelem és Péter király mái az első összejövetel alkalmával egy titkos szerződést írtak alá, melynek szövege csak a világháború folyamán került nyilvánosságra. A félévvel később végbement második találkozónak pedig az lett volna a célja, hogy katonai konvenció létesítésével tovább fejlessze és elmélyítse a biztatóan indult szerb-bulgár közeledést. Az óvatos Ferdinánd azonban nem akart ilyen messzire menni a szerb igények támogatásában. Félt a belgrádi radikálisok katasztrófa-politikájától. Különösen amióta tudomást szerzett Pasicsék kétszínű játékáról, azóta ment el a kedve a szerb szövetségtől. Mialatt ugyanis Pasics Rizov belgrádi követ útján egy emlékiratot terjesztett eléje, amelyben a Karagyorgyevicsok elűzését és Szerbia és Bulgária perszonáluniójának megteremtését ajánlotta neki, azalatt más radikálisok az ő elűzésével Péter király javára akarták ugyanezt megtenni. Ferdinándot annyira elkeserítette ez az alattomosság, hogy ezentúl éveken át nem lépett Szerbia földjére. Ha Magyarországra akart jönni, inkább nagy kerülőt tett Románián keresztül, csakhogy ne kelljen érintenie Szerbiát.

Ferdinánd visszavonulása egyelőre csak politikai tekintetben éreztette hatását; gazdasági téren azután is jó ideig folytak még a közeledési kisérletek. Különösen szerb részről szerették volna minél jobban elmélyíteni a gazdasági viszonyt. Vuics Mihály a francia és orosz pénzemberekkel folytatott tárgyalásaiban már Sándor király uralkodásának vége felé komoly lehető-

ségként számolt a bulgár és szerb vámunióval. Az új éra érthetően nagy buzgalommal vetette magát e biztató perspektivákat nyitó terv gyakorlati megvalósítására. A Petkov-kabinet előzékenysége sok tekintetben megkönnyítette feladatát. Mivel mind a két fél egyformán jóakarattal kezelte a kérdést, az 1905. év tavaszán megindított tárgyalások simán és aránylag gyorsan folytak. Júl. 9. már készen állott a vámuniós szerződés, melyet azonban egyelőre nem hoztak nyilvánosságra.

A tárgyalások befejezése dacára a vámközösségből semmi sem lett, sőt ellenkezőleg súlyos gazdasági harcok felidézésére vezetett. Szerbia ugyanis nem önmagáért s nem is elsősorban gazdasági előnyeiért kereste az uniót, hanem pusztán azért, hogy fegyvert kovácsolhasson belőle Ausztria-Magyarország ellen. *Fait accompli* elé akarta állítani az osztrák-magyar delegátusokat, hogy annál kedvezőbb feltételeket csikarhasson ki tőlük a folyó kereskedelmi tárgyalásokon. Ebből nagy háborúság támadt, melyet a magyar és osztrák agráriusok beavatkozása, a határok ismételt elzárása és a tárgyalások többszöri megszakítása még jobban elmérgesített. Különösen fájdalmasan érintette a szerb gazdasági életet a határok elzárása, amit a magyar földmívelésügyi minisztérium a dúló marha- és sertésvész miatt volt kénytelen elrendelni. Ez a rendelet alapjában rendítette meg Szerbia kereskedelmét, mert hiszen a szerb kivitelnek éppen ez a két állatfaj volt a legfőbb tárgya. A Románia és Franciaország felé megkisérelt szállítás csak gyenge kárpótlást

nyujtott az osztrák-magyar és német piac elvesztéséért. A megtorlásképpen kezdett vámháború (1906 márc. 1.—17. és 1906 júl. 7.—1908 szept. 1.) érzékeny károkat okozott Ausztria-Magyarország iparának és kereskedelmének, de a megbénított szerb gazdasági életet ép oly kevéssé kárpótolta, mint a Románia és Franciaország felé irányított kivitel. Még jobban komplikálta a helyzetet Goluchovszki ama követelése, hogy a szerb állami rendeléseknél Ausztria-Magyarország ne zárassék ki *a limine*, hanem a többi államokkal egyenlő elbánásban részesüljön.

A Pasics-kormány, melynek helyzetét már úgy is erősen megingatta a bulgár kérdésben tanusított kétszínűsége, nem tudott megbirkózni a mindenfelől fenyegető veszedelmekkel. Azért lemondott s az ifjúradikális Sztojanovics-kormánynak engedte át helyét, mely nagyobb engedékenységet tanusított a monarchiával szemben. Így a tervezett államkölcsön lebonyolítására egy osztrák-magyar és német konzorciummal lépett érintkezésbe s megigérte, hogy az esedékessé vált ágyúkat a Skoda és Krupp-cégeknél fogja megrendelni. De Oroszország közbelépése megakadályozta a kibékülést. A pétervári diplomácia, melyet ebben az időben már számos érdekszál fűzött az angol király által kezdeményezett entente-politikához, nem nyugodott addig, amíg rá nem birta VII. Edwardot, hogy egy-két királygyilkos színleges megbüntetése után ismét fölvegye a Sándor király meggyilkolása miatt megszakított diplomáciai érintkezést a belgrádi udvarral és Szerbiát is

beillessze a középponti hatalmak körülzárására kovácsolt hatalmi gyűrűbe. Ez a fordulat jelentékenyen megkönnyítette Szerbia helyzetét. A francia pénzpiacon ismét szíves fogadtatásra talált, ami lehetővé tette az óradikálisok visszatérését és a bécsi és budapesti pénzemberekkel folytatott tárgyalások megszakítását, illetve elposványosítását. Az ismét hatalomra jutott Pasics ezzel a cinikus megjegyzéssel ütötte el az osztrák-magyar iparral szemben vállalt kötelezettségének megszegését: «A politikában nem szükséges minden igéretet megtartani.» A kereskedelmi szerződés dolgában azonban mégis engednie kellett. Az ország gazdasági helyzetére való tekintettel kénytelen volt elfogadni olyan módosításokat, amelyek gyakorlatilag egyszerű kereskedelmi szerződéssé degradálták a Bulgáriával kötött vámuniót. Bulgária egyideig makacsul ragaszkodott a közösséghez, de mikor látta, hogy az adott viszonyok között lehetetlen keresztülvinnie, elállott követelésétől s a legtöbb kedvezmény alapján egyszerű vámszerződést kötött szomszédjával.

A béke tehát helyreállott, de a harc utórezgései még sokáig feszültségben tartották a kedélyeket mind a két részen. A vámháború nagyon sokat rontott Ausztria-Magyarország és Szerbia különben sem idilli viszonyaiban. A nagyszerb eszme bajnokai egyedül azt a tanuságot vonták le belőle, hogy hazájok gazdaságilag még nem elég erős a monarchia «igájának» lerázására. Ez a felismerés még dühösebb agitációra és egyúttal az entente-hatalmakhoz vezető gazdasági utak fokozottabb mérvű felkarolására

ösztönözte őket. Munkájukat teljes siker koronázta. A nagyszerb, illetve most már délszláv eszmét sikerült a Balkán-probléma legfőbb hajtó erőjévé tenniök.

IV.

III. Sándor cár sohasem tudta elfelejteni Bulgáriában szenvedett kudarcát. Halálosan gyűlölte Koburg Ferdinándot, mert az osztrák-magyar diplomácia mellett főleg neki tulajdonította vereségét. Bitorlónak tekintette mindvégig és teljesen sohasem adta fel a reményt, hogy egyszer mégis csak sikerül majd megbuktatnia. Eszközeiben nem volt válogatós. A bujtogatás és orgyilkosság, mint eddig, ezentúl is természetes és megengedett eszközei maradtak az orosz kényúr neomacchiavellizmusának. (Panica összeesküvése, 1890 jún., Vulkovics meggyilkolása, 1892 febr. 23.) De hiábavaló volt minden erőlködése. A bulgár nép rendületlenül kitartott fejedelme mellett. A Sztambulov-kormány vezetése alatt nemcsak az orosz támadásokat verte vissza, hanem egyúttal hatalmas előrehaladást tett kulturális téren is. Bulgária a legjobb úton volt a benső konszolidáció és a tartósnak igérkező külső elhelyezkedés felé. A fejedelemnek Mária Lujza hercegnővel, a pármai herceg lányával kötött házasságát (1893 ápr. 30.) mindenki olybá tekintette, mint a dinasztia megszilárdulásának kétségtelen jelét. Borisz trónörökös születése (1894 jan. 30.) még bensőbbé tette a nép és fejedelem viszonyát.

III. Sándor halálával (1894 nov. 1.) eltűnt

az Oroszországgal való kibékülés személyi akadálya is. Ferdinánd már előbb elbocsátotta Sztambulovot (1894 márc. 30.) s az utódjává kinevezett Sztoilov segítségével minden követ megmozdított, hogy helyreállítsa Pétervár és Szófia között a régen megszakadt szálakat. Fáradozását teljes siker koronázta. Miklós cár kegyesen fogadta az eléje járuló bulgár küldöttséget, mely a fejedelem megbízásából koszorút helyezett III. Sándor sírjára. Még teljesebb sikerrel járt a második sakkhúzás. Ferdinánd elhatározta, hogy kétéves fiát a görög ritus szerint kereszt elteti meg s magát a cárt kéri fel keresztapául. Bár a pápa, Koburg Lujza, a fejedelem anyja, felesége és egész rokonsága hevesen tiltakoztak e terv ellen, Ferdinánd még sem engedett belőle. A politikai tekinteteket elébe helyezte az érzelmi szempontoknak. A cár örömmel fogadta a keresztapaságot s főhadsegédével, Golenyiscsev-Kutuzov gróffal képviseltette magát a fényes keresztelőn, melyen a teljes kiengesztelődés jeléül két török kiküldött is részt vett. (1896 febr. 14.)

Oroszország megbékélése után semmi akadálya sem volt többé, hogy a többi hatalmak is hivatalosan elismerjék Ferdinánd fejedelemségének törvényességét. Elüljárt e tekintetben a porta. II. Abd ul Hamid kevéssel Borisz megkeresztelése után két fermánt küldött Szófiába, egyiket a bulgár fejedelemségről, másikat a keletruméliai helytartóságról. Példáját követték a többi államfők, sorra elismervén az 1887-iki fejedelemválasztás törvényszerűségét. Viszont Ferdinánd még 1896 tavaszán ellátogatott Kon-

stantinápolyba hűbéresi hódolata bemutatására, majd Pétervárra hálája lerovására. Mind a két helyen meleg fogadtatásban és fényes kitüntetésekben részesült. Konstantinápolyban a török tábornagyi méltóságon felül megkapta a «királyi fenség» címet, Pétervárott pedig kieszközölte a régi protektori viszony helyreállítását.

Bulgária ettől az időtől kezdve rohamosan fejlődött. Jóléte gyarapodott, nemzetközi tekintélye emelkedett. A portához fűződő hűbéri kötelékek dacára sorra megszerezte és kifelé is elismertette a független állami lét összes attributumait. Ferdinánd e tekintetben elsőrangú diplomata-tehetségnek bizonyult. Személyes befolyásával s az osztrák-magyar és orosz diplomácia támogatásával egymás után rábirta a hatalmakat, hogy rendes diplomáciai viszonyba lépjenek vele s viszont elfogadják követeit. 1896. Pétervárral, Athénnel és Cetinjével, 1897. Parissal, 1903. Londonnal és Berlinnel lépett összeköttetésbe. Bécsbe, Konstantinápolyba, Belgrádba és Bukarestbe még a kibékülés előtt elküldötte diplomáciai ügyvivőit. A diplomáciai viszony kimélyitésére több államot rábirt, hogy katonai attasékat küldjön hozzá és fogadjon el tőle. Még jobban elhomályosította a török szuzerénitást az a körülmény, hogy Bulgária a *saját nevében* kötött kereskedelmi szerződéseket s a nemzetközi értekezleteken *külön* követtel képviseltette magát, holott a szuzerén-viszony értelmében mind a két jog a portát illette volna meg. Így 1896 dec. 21. Ausztria-Magyarországgal, 1897 jún. 4. és 1906 jan. 13. Franciaországgal, 1905 dec. 9. Angliával, 1906 jan. 13.

Olaszországgal, 1905 aug. 1. Németországgal kötött külön kereskedelmi szerződéseket. Az első és második hágai konferencián és a genfi egyezmény revizióján (1906 júl. 6.) szintén mint független, aktiv szavazati joggal biró állam vett részt. Sőt gyakorlatilag maga Törökország is, mint teljesen független állammal bánt vele. A konstantinápolyi bulgár ügyvivőnek már 1882. megengedte, hogy közvetlenül, tehát a török hatóságok ellenőrzése nélkül levelezhessen a szófiai külügyminisztériummal s elrendelte, hogy a diplomáciai testülettel együtt ő is meghívást kapjon a szultán ünnepélyeire. Később annyira ment előzékenységében, hogy formális szerződéseket kötött alattvalójával, tehát elvileg is egyenrangúnak ismerte el magával. Így többek közt 1904 ápr. 8. kiadatási szerződést kötött a Petrov-kormánnyal, majd valamivel később a macedóniai bandák kihágásainak közös erővel való megfékezésére egyezett meg vele.

Nemzetközi állásának megszilárdulása szükségképpen visszahatott a bulgár állam benső viszonyaira is. A politikai pártok egyensúlyozatlansága állandóan a felborulás veszedelmével fenyegette ugyan az alkotó munkához szükséges nyugalmat, de Ferdinánd fejedelem tapintata és finom emberismerete e téren is csodákat művelt. Nem kötötte magát egy párthoz sem. Minisztereit mindig az adott helyzetnek és a tényleges erőviszonyoknak megfelelően választotta meg. Ily módon, ha a kormányválságok gyakori ismétlődését nem is tudta megakadályozni, legalább kizárta a nagyobb megrázkódtatások lehetőségét és biztosította a fejlődés

folytonosságát. Még a bulgár politika legnehezebb problémájával, a macedón kérdéssel szemben is megtalálta a helyes középutat. A macedon liga garázdálkodását nem tudta megfékezni, de azt meg tudta akadályozni, hogy a macedón kérdés európai válsággá fajuljon. E pontban szívesebben hallgatott a békére vágyó Európa csitító szavára, mint nemzetének egyre hangosabbá váló követelésére. De ezt a politikát csak bizonyos ideig lehetett fenntartani. A bulgár közvélemény lassankint annyira megbarátkozott a macedóniai testvérek teljes felszabadításának gondolatával, hogy a fejedelemnek és a kormánynak is tudomást kellett róla szereznie, ha nem akartak nyiltan szembehelyezkedni a nemzet többségével. A Gudev-kormány külügyminisztere, Sztancsov 1907 nov. 20. mondott beszédében olyan jogokat követelt a macedóniai bulgárok részére, amelyek teljesen tárgytalanná teszik a *rája* elméleti fogalmát. Két hónappal később az 1908 jan. 16. hivatalba lépett Malinov-kabinet, mely már egészen a Londonból sugalmazott entente-politika varázsa alatt állott, még tovább ment; már nem csupán egyenjogúsítást, hanem egyúttal autonomiát és keresztény kormányzatot követelt Macedónia számára. Ezzel a macedón kérdés tisztán bulgár szempontból is elveszítette helyi jellegét s belépett az európai, illetve a világpolitika sürgős megoldást követelő kérdései közé.

Románia szomszédjához hasonlóan szintén a benső konszolidáció éveit élte a nyolcvanas és kilencvenes években. Károly király bölcs mérséklete sok tekintetben ellensúlyozta a gyakori

kormányváltozásokkal és vad politikai harcokkal járó bajokat. Különösen anyagi téren történt nagy haladás. Az aranyvaluta bevezetése (1888), a szabadkereskedelemre való áttérés (1891—1894), a parasztok anyagi helyzetének javítása és mindenekfelett a közlekedés eszközeinek szaporítása és tökéletesítése rendkívül jótékonyan hatottak az ifjú ország fejlődő gazdasági életére. Károly király a vasúthálózat fejlesztésére majdnem akkora gondot fordított, mint hadseregére. Huszonötéves uralkodói jubileumán (1891 máj. 22.) mondott beszédében joggal hivatkozhatott ebbeli érdemeire. Bukarestet óriási forgalmú vasúti gócponttá fejlesztette. Különösen jótékonyan hatott e tekintetben a húsz kilométer hosszú csernavodai híd megnyitása (1895 szept. 26.), mely azonfölül, hogy Dobrudzsát bekapcsolta a román gazdasági élet áramkörébe, közvetlen összeköttetést teremtett Nyugateurópa és a Fekete-tenger között. Nagy gondot fordított Károly a víziutak javítására is. E téren legnevezetesebb alkotása a Tulcea-Szulina között eszközölt átvágás, mely lehetővé tette a nagyobb hajók mozgását az Aldunán. (1902.)

De Károly király nemcsak anyagi téren, hanem szellemi tekintetben is emelni akarta népe szintáját. Mint az 1879 márc. 29. szervezett akadémia tiszteletbeli elnöke minden követ megmozdított a műveltség terjesztése s a tudományok és művészetek felkarolása érdekében. A művészi érzék fejlesztésére bukaresti és pelesi palotájában gazdag képtárakat rendezett be XVI—XVIII. századi mesterek képeiből, huszon-

ötéves uralkodói jubileuma emlékére pedig *Fundatiunea Universatara Carol I.* néven egy hatalmas könyvtárt alapított, mely főleg az egyetemi ifjúság igényeit volt hivatva kielégíteni. Hogy mekkora előrehaladást tett Románia félszázad alatt az anyagi és szellemi művelődés terén, azt meggyőzően dokumentálta az 1900-iki párisi világkiállítás és hat évvel rá a király negyvenéves uralkodásának megünneplésére rendezett bukaresti kiállítás.

A külpolitika története is a fokozatos fejlődés képét tárja elénk. A hivatalos Románia az 1883-iki szerződés értelmében a hármasszövetség külső tagjának érezte magát, de amellett igyekezett barátságos viszonyban élni a többi hatalmakkal is. Feltünően nagy gondot fordított az orosz barátság ápolására, amit az a körülmény magyaráz, hogy a román közvélemény és a politikai világ túlnyomó része az utolsó balkáni háborúban szerzett keserű tapasztalatok dacára is változatlanul oroszérzelmű maradt. Károly 1898-iki oroszországi útja bőséges alkalmat nyújtott a két nép kölcsönös rokonszenvének kimutatására. A hatalmas cári birodalom barátságának ápolása mellett természetesen nem hanyagolta el a bukaresti külpolitika a szomszédos balkáni államok barátságának keresését sem. Csupán Görögországgal támadt a macedóniai kucó-oláhokon elkövetett kegyetlenségek miatt komolyabb konfliktus, mely utóbb a diplomáciai viszony megszakítására és gazdasági háborúra vezetett. (1905—1907.)

Csak két pontban nem tudott Románia a

helyzet magaslatára emelkedni: az agrárkérdés és az osztrák-magyar monarchiához, szabatosabban a Magyarországhoz való viszony szabályozásában. A parasztság helyzete a Cuzától kezdeményezett reformok dacára még mindig rendkívül nyomasztó volt. A földelosztás kiáltó egyenlőtlenségei és a bojáruralom túlkapásai még érezhetőbbekké tették a középkorból átszármazott terheket és állandóan élesztették a nyomorúságos viszonyok között tengődő parasztság elkeseredését. Mivel az egymást felváltó liberális és konzervativ kormányok nem mertek hozzányúlni e kényes problémához, a lelkekben felgyülemlett elkeseredés periodikusan megismétlődő parasztlázadásokban robbant ki. Az első nagyobbarányú lázadás 1888-ban tört ki. A helyzet veszedelmességét fokozta, hogy a lázadáshoz politikai válság is társult. A konzervativ Catargiu Lascar a fegyverekkel, botokkal és vasvillákkal felfegyverzett bukaresti csőcselék élén berontott a képviselőházba, szétugrasztotta a kormányt és a képviselőket, majd a királyi palota ellen vonult s a király ablakait is bezúzta. A megfélemlített király és kormány engedett. Bratianu, aki tizenkét éven át közmegelégedésre intézte hazája sorsát, félreállott s a lázadó Catargiunak és társainak engedte át helyét. Nagynehezen sikerült elfojtani a parasztlázadást is. De a gyökeres reform ez alkalommal is elmaradt. A király által ezüstmenyegzője emlékére (1894 nov.) tett *Fondation de la reine Elisabeth*, mely egy kamatmentes kölcsönöket nyújtó parasztbank felállítását célozta, csak a legégetőbb szükséget enyhítette.

Egyébként maradt minden a régiben. Emiatt 1907 tavaszán újabb parasztlázadás támadt, mely arányaiban és pusztító hatásában tetemesen felülmúlta az 1888-ikit. A mozgalom Moldvából indult ki s eredetileg csupán a zsidók elűzésére és új bérleti szerződések kierőszakolására szorítkozott. De mire Oláhországba jutott, vad forradalmi jelleget öltött. A felfegyverzett bandák rabolva, gyujtogatva és gyilkolva járták be a falvakat. A Cantacuzeno-kormány teljesen tehetetlenül állott s a helyébe lépett Sturdza-kabinet is csak a hadiállapot kihirdetésével és a katonaság erélyes közbelépésével tudta elfojtani a mozgalmat. A tömérdek vérontásnak legalább meglett az az eredménye, hogy a törvényhozás észszerűbb bérleti törvényt szavazott meg, amely megvédte a bérlőt a kizsarolástól s a napszám minimumának megállapításával emberhez méltó megélhetést biztosított neki (1907 dec. 23.). Az igazságtalan vagyonelosztást és vele az örökös elégületlenséget azonban ez a törvény sem szüntette meg.

Az agrárkérdés mellett másik rákfenéje a román politikai és társadalmi életnek a *dákóromán* hóbort. Az a méreg, melyet a Klein—Major—Sinkai-féle triasz oltott a román közvéleménybe, egyre mélyebben hatott s lassanként megfertőzte az egész közéletet. Az erdélyi autochton eredet hazug ábrándja irreális vágyakat ébresztett a különben is bőfantáziájú s a polgári és politikai becsületről túlságosan keleti fogalmakkal bíró román népben. A *Romania mare* megteremtése, vagyis az összes román-

lakta vidékeknek román impérium alatt való egyesítése fokonként nemzeti ideál lett, mellyel a hivatalos tényezőknek is számolniok kellett. Az eszme együtt született és együtt nőtt naggyá a két fejedelemség uniójának gondolatával. A szolnok-dobokamegyei származású Papiu Ilarián (igazi nevén Pap Sándor) már 1860-ban egy terjedelmes emlékiratban kötötte lelkére Cuza fejedelemnek az összes románoknak egy politikai testben való egyesítését. Innét kezdve állandó mellékzöngeként kísérte a dákóromán eszme Románia minden politikai törekvését. Károly király eleinte próbált ellene küzdeni, a becsületes munka felé igyekezett nemzete figyelmét terelni, de lassanként maga is az árvíz sodrába került s úszott az árral a nagy nemzeti ideál felé. Ugyanez történt kormányaival. Az idősebb Bratianu a dákóromán célokat szolgáló *Carpatii* egyesület feloszlatásakor (1884.) még így beszélt: «Ha az erdélyi románoknak a magyarokkal elszámolni valójuk van, ám intézzék el ügyeiket hazájokban, ne éljenek vissza Románia vendégjogával; ne okozzanak nekünk nehézséget, ne tegyék ki Romániát oly bonyodalmaknak, amelyek a román királyságot kompromittálják s annak szabad fejlődését gátolják.» De utódai már egészen más hangnemben beszéltek. Nemcsak hogy semmit sem tettek az Erdélyből átszökött «vértanúk» féktelen izgatásainak megakadályozására, hanem azonfelül még anyagilag is támogatták a dákóromán eszmét szolgáló mozgalmakat. Így az 1891 jan. 24. alakult *kulturligát*, mely kifejezetten

az összes románok egyesítését vallotta céljául, évenként 750,000 lei segélyben részesítették.

A dákóromán törekvések elhatalmasodása egyszer és mindenkorra megmérgezte az ifjú román államnak az osztrák-magyar monarchiához és főképpen Magyarországhoz való viszonyát. A kulturligában tömörült nagyrománok és a mindig fölös számban lebzselő erdélyi «vértanuk» minden igyekezetökkel azon fáradoztak, hogy a magyar nemzetiségi politikát a külföld szemében diszkreditálják. Párisban, Rómában és Grácban ügynöki irodákat szerveztek; összeköttetésbe léptek a magyarság külföldi ellenségeivel (Björnson, De Gubernatis, Scotus Viator, Fava, Cantili stb.) és hazug információkkal árasztották el őket; nagy gondot fordítottak rá, hogy egyes megvásárolt sajtóorgánumok állandóan felszínen tartsák a román kérdést. Majd egy több nyelven közzétett memorandumban a legsúlyosabb vádakat emelték a világ törvényszéke előtt a magyar állam és nemzet ellen. Mikor pedig a hazafias gondolkodású magyarországi román diákság hazugságnak bélyegezte vádjaikat, az újabb rágalmak özönét zudították Magyarország ellen. Hogy mily nyiltan folyt ellenünk az izgatás, mutatja de la Vrancea szenátornak egyik felköszöntője, melyet a feltámasztott Carpatii egyesületben mondott: «A román nemzet szenvedése és boldogsága között a Kárpátok állanak. Itt a Paradicsom, túl a siralomvölgye. Egy akadály emelkedik közöttünk, melyet el kell háritani az útból vagy meg kell semmisí-

teni, hogy testvéreinkhez jutva letöröljük könnyeiket és megosszuk velök földi Paradicsomunk gyönyöreit. Mi mindenáron célt érünk; keresztülhatolunk a Kárpátokon. Ha már nem lesznek fegyvereink, körmeinkkel, fogainkkal vágjuk keresztül magunkat, amíg csak célt nem érünk».

Károly király természetesen távoltartotta magát a dákóromának túlzó követeléseitől. De azért teljesen mégsem vonhatta ki magát hatásuk alól. A milieu, amelybe ifjan belekerült és amelyben majdnem ötven esztendőt élt át, szinte észrevétlenül átformálta gondolkodását. Környezete és a kívülről jövő magyarellenes izgatások lassanként a magyarság határozott ellenségévé nevelték. Ahelyett, hogy mérsékelni igyekezett volna népe jellemének ferde kinövéseit, határtalan elnézésével még segítette továbbfejlődésüket és megerősödésüket. Mint alattvalói, lassanként maga is beleélte magát abba a gondolatba, hogy a magyarság fölösleges zavaró elemet jelent a művelt világ összhangjában, melyet a románság békéje és nyugalma érdekében el kell távolítani.

Ilyen körülmények között a hármasszövetséghez való csatlakozás üres formasággá sülyedt. Hiszen bizonyos volt, hogy fegyveres konfliktus esetén Románia inkább ellenfelei, mint szövetségesei oldalára áll. A dákóromán-kérdés felvetése és állandó napirenden tartása olyan mély szakadékot vágott közéje és a kettős monarchia közé, hogy az összeütközés bekövetkezése napról-napra valószínűbbé vált. A mindkét részről sűrűn ismételt hivatalos nyilatkoza-

tok ideig-óráig elfátyolozták e hasadékot az avatatlan világ szemei elől, de át nem hidalták, annál kevésbbé tüntették el. A román kérdés a szerb és macedón kérdéssel egyetemben megoldatlan problémaként szállott át a következő korszakra.

V.

A helyi ellentétek kiélesedésénél talán még nagyobb mértékben befolyásolta és még végzetesebb irányba terelte a Balkán-probléma fejlődését a nagyhatalmak csoportosulásában beállott fordulat. Mert az az áldatlan szakadás, mely két ellenséges táborra osztotta Európát, majd a világot, azonnal érezhetővé vált a balkáni államok történetében is.

A meghasonlás okai és fejlődési étappe-jai eléggé ismeretesek. A német és angol gazdasági, majd hatalmi versengés, az imperialista és túlzó nacionalista áramlatok felülkerekedése, felelőtlen egyének lelkiismeretlen uszítása és a hivatásáról megfeledkezett jingó-sajtó állandó méregkeverése olyan hatalmas feszültségű árammal telítették a világpolitika légkörét, hogy a végzetesen egyoldalúvá vált fejlődést nem lehetett többé feltartóztatni. VII. Edward entente-politikája egy táborba fogta össze mindazokat a hatalmakat, amelyek akár világnézeti, akár hatalmi vagy gazdasági szempontból veszedelmesnek tartották a centrális blokktól képviselt irányzatot. Az akció reakciót szült; a surlódások egyre sűrűbbekké és nagyobb területeket

átfogókká váltak. Utoljára kihatottak az egész világra.

A Balkán legközvetlenebbül a török birodalom állásfoglalása révén sodródott bele ebbe a szédületes arányú hatalmi versengésbe. II. Abd ul Hamid szultán a központi hatalmakhoz való csatlakozással iparkodott biztosítani országa jövőjét. Különösen a német birodalommal lépett benső viszonyba. A siralmasan zilált pénzügyek rendezését és a hadsereg reformját német szakértők közreműködésével vitte keresztül; gazdasági koncessziókat elsősorban német vállalkozóknak és bankoknak tett.

A terjeszkedésre, új területek bevonására sóvárgó német gazdasági életnek éppen kapóra jött a szultán barátsága. Mohón vetette magát a fantasztikus lehetőségekkel kecsegtető Levantéra s vállalkozásaival és gyarmatosaival gyorsan behálózta Kisázsia jelentékeny részét. A *Drang nach Osten* mindig nagyobb arányokat öltött. Vérmesebb politikusok már rendszeres gyarmatosításra és a politikai fennhatóság kiterjesztésére gondoltak. Mint rendesen történni szokott, a gazdasági sikerek politikai ambiciókat keltettek. A *Weltwirtschaft* és a *Weltpolitik* árnyékában sok politikus gondolatában ott settenkedett a *Weltherrschaft* titkos ábrándja.

A török-német barátkozásnak természetszerű következése volt, hogy az entente-hatalmak Törökországra is kiterjesztették ellenséges érzületüket. A török statusquo gondolata, melyért félszázaddal előbb még véres csatákat vívtak, teljesen elfakult. Anglia és Franciaország, a krimi háború idején az orosz hódító törekvések leg-

elszántabb ellenségei, most nyiltan a cári politika mellé szegődtek s ezen állásfoglalásukkal homlokegyenest ellenkező irányba terelték a keleti politikának közel egy század óta járt ösvényét. Egyelőre azonban inkább csak az angol-német gazdasági és politikai versengés surlódási felületeinek kitágulását és bizonyos hangulati tónusok megváltozását eredményezte az entente-politika keletre tolódása. Pillanatnyilag sokkal jelentősebb volt, hogy Szerbia, Montenegró és Görögország, sőt a központi hatalmakkal szövetséges viszonyban levő Románia is az entente-hoz szegődtek, mert ezáltal imminenssé lett a veszély, hogy a halálosan körülölelő gyűrű délről is bezáródik s a Törökországgal, illetve Kisázsiával való közvetlen kapcsolat megszűnik. A veszedelem annál fenyegetőbb volt, mivel ezzel egyidejűleg a hármasszövetség megingathatatlannak tetsző épületén is veszedelmes repedések és rések támadtak. Olaszország éppen a balkáni politika kérdéseiben egyre kihívóbban fordult szembe szövetségestársaival.

Olaszországot épúgy, mint Szerbiát és Romániát, nem az érdekek azonossága vagy a nép széles rétegeinek lelkében meggyökerezett rokonszenv és meggyőződés, hanem pusztán a pillanatnyi helyzet parancsoló szükségessége vezette a *Dreibund*-ba. Emiatt nem is tudott vele összeforrni soha. Szövetségi hűsége inkább csak néhány vezető politikus időről-időre megismételt sablonos kijelentéseiben, mint a nemzet lelkében élt. De az első másfél évtizedben ez még kevésbbé tünt szembe. Amíg Francia-

ország neheztelése komoly komplikációk lehetőségével fenyegetett és amíg a nagyzoló olasz hódító törekvések a Földközi- és a Vörös-tenger körzetében kerestek kielégülést, addig a Consulta politikusai is komolyan vették a szövetségi hűség ápolását. A szégyenletes aduai vereség (1896 márc. 1.) és a földközi-tengeri hegemónia ábrándjainak szertefoszlása után minden megváltozott. Az olasz közvélemény új érvényesülési területek és új jelszavak után kutatott. Így került felszínre a *mare-nostro-* és az *irredenta programm.* Amaz az Adria innenső partja, a Balkán felé, emez északnak, Tirol és az osztrák tengerpart felé mutatott.

A Balkán nem most tünt fel először az olasz külpolitika horizontján. Még Bismarck hívta fel rá a figyelmet a Crispivel folytatott gasteini bizalmas megbeszélések során (1877.). A vaskancellár ugyanis úgy akart kitérni az olasz államférfi makacs sürgetése elől, hogy nagy tekintélyével akadályozza meg Ausztria-Magyarország küszöbön álló területi nagyobbodását, hogy rekompenzációképen felajánlotta neki Albánia megszállását. De Crispinek és az olasz közvéleménynek *akkor* még nem kellett Albánia. *Akkor* még Róma középtengeri hegemóniája lebegett megvalósítandó eszményként a *terza Roma* államférfiai előtt. Albániát csak az aduai vereség után beállott diplomáciai szélfordulás állította ismét az érdeklődés homlokterébe. De most annál nagyobb buzgalommal és körültekintéssel indult meg a *pénétration pacifique* műve. A kormány, a parlament, a diplomácia, a sajtó, az ipari és kereskedelmi

világ és közélet egyéb tényezői mind összefogtak, hogy a bizonytalan afrikai talaj helyett itt az Adria innenső partján alapozzák meg az olasz imperializmus büszke várát. Százezreket áldoztak olasz iskolák állítására, melyek megannyi úttörői és fellegvárai lettek az olasz nyelvnek és az olasz műveltségnek. A rendszeresen folyósított zsebpénzek és a bőkezűen osztogatott segélyek még a legtávolabb eső völgyekből és falvakból is ide csalogatták a szegény albán gyermekeket.

A kulturális munkával párhuzamosan indult s hozzá hasonlóan rövid idő alatt fényes eredményekre vezetett a gazdasági előrenyomulás. A kormány minden követ megmozdított, hogy az Adria innenső partja felé terelje az olasz tőkét. Úgyszólván évenként újabb konzulátusokat állított fel és pazar kézzel támogatott minden vállalkozást, melytől politikai befolyásának erősödését remélte. Ösztönzései sikerrel jártak. Egyre-másra alakultak a bankok és kereskedelmi társulatok, melyek az olasz-albán és montenegrói gazdasági összeköttetések élénkítését célozták. Példájukat hamarosan követte a magántőke is, mely szintén évről-évre fokozódó mértékben áradt az *altra sponda* felé. Az antivarii kikötőt, az antivari—vir-pazári vasútvonalat, a bari—antivari szikratávíró-állomásokat és a Szkutari-tó forgalmát lebonyolító *Compania di Scutari*-t már mindmegannyit olasz vállalkozás hozta létre. A vállalkozó kedv felpezsdülésének arányában élénkült a hajóforgalom. A *Puglia*-hajóstársaság az 1893-iki szerződés értelmében kéthetenként csak egy járatot volt

köteles fenntartani Velence és az albán partok között; alig tíz év múlva (1904.) már hetenként háromszor járatja hajóit.

Ennek a mesterséges, Olaszország tényleges erejét és civilizáló képességét messze meghaladó balkáni terjeszkedésnek természetszerű következménye volt az osztrák-magyar és olasz versengés kiélesedése. A Consulta politikusai állandóan rettegtek, hogy a monarchia esetleg megelőzi őket Albánia birtokbavételében. Azért újabb meg újabb szerződésekkel igyekeztek lekötni szövetségestársuk kezét. Ennek az igyekezetnek eredményeként jöt létre a Goluchovszki és Visconti-Venosta monzai találkozója alkalmával (1897 nov. 6.) kötött szerződés is, melyben mind a két fél a statusquo fenntartására, vagy amennyiben ez lehetetlenné válnék, Albánia függetlenségének megteremtésére és a saját érdekei összhangba hozatalára kötelezte magát. De az olasz közvélemény csak nem tudott megnyugodni. 1900 tavaszán újabb pánik fogta el. A lapok fantasztikus részleteket közöltek Ausztria-Magyarország háborús készülődéseiről, a boszniai csapatösszevonásokról s a Pólában folyó lázas munkáról. Tudni vélték, hogy már csak bizonyos formaságok elintézése van hátra s akkor egész biztosan megindul a hódító hadjárat. Bár az egész híresztelésből egy szó sem volt igaz, komoly államférfiak, parlamenti vezérek is felültek neki. Még évek múlva is kongatták a vészharangot s nem győzték eléggé hathatósan lelkére kötni a kormánynak a veszélyeztetett albániai olasz érdekek védelmét. 1900 dec. 15. Guicciardini. 1901 jún. 7. Bovio. 1903 febr. 23.

de Marinis és de Martino, 1904 máj. 17. Barzilai interpelláltak ez ügyből kifolyólag. És a külügyminiszterek rendesen olyan feleleteket adtak ezekre az interpellációkra, melyek jobban megfeleltek az olasz nemzeti hiúságnak, mint a szövetség szellemének. Hogy mennyire eltávolodott Olaszország a Dreibundtól, misem bizonyítja jobban annál az olasz forrásokban említett ténynél, hogy a radikális Zanardelli-kabinet (1903 jún.—okt.) komolyan foglalkozott a szövetségből való kilépésnek és Ausztria-Magyarország megtámadásának gondolatával. A cár elmaradt látogatása és Viktor Emánuel párisi útja állítólag már a másik táborba való átmenetet lett volna hivatva előkészíteni.

Bármiként áll a dolog, tény, hogy Olaszország egyre jobban eltávolodott szövetségeseitől. Albániai aspirációi áthidalhatatlan szakadékot vágtak közéje és a monarchia közé, még mielőtt a nacionalizmus és az irredentizmus új életre ébredése végleg az entente-hoz csatolta volna. Ezzel a hármasszövetség, mely 1887-iki fogalmazásában igen nagy súlyt helyezett a balkáni statusquo megóvására, illetve a kölcsönösség elvének hajszálnyi pontossággal való betartására, elveszítette eredeti értelmét. Formailag ugyan továbbra is fennállott, de előrelátható volt, hogy a Balkán-probléma végleges rendezésében egészen más szerepet fog játszani, mint tervezői és létrehozói eredetileg tervezték.

4. Viharfelhők.

1908—1912.

A XX. század kezdő évei rendkívül biztatón indultak a Balkán-probléma történetében. Ausztria-Magyarország és Oroszország, a két ősi ellenfél közeledése a békés megoldás lehetőségével kecsegtetett. A mürzstegi programmban és a nyomán megindult macedóniai reformmunkában már sokan egy boldogabb korszak derengését látták. De sajnos, a kedvező auspiciumok hamar szétfoszlottak. A Londonból inspirált *entente-politika* és a balkáni népek nemzeti érzésének izzó ereje erőszakkal új irányba terelte az eseményeket. A monarchia és Oroszország útjai egyszer és mindenkorra elváltak egymástól. A nyolcvanas évek végén nagynehezen eltemetett osztrák-magyar és orosz ellentét váratlanul oly hatalmas erővel lángolt fel, hogy a békés megegyezés valószínűsége egyre halványabbá és bizonytalanabbá vált. Pedig most hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb volt a helyzet, mint a bulgár-válság idején. *Akkor* Németországon kívül Anglia és Olaszország is a monarchia háta mögött állott, *most* az összes számottevő hatalmakon kívül még tulajdon szövetségese, az imperialista vágyaktól fűtött olasz állam is ellene fordult. *Akkor* a balkáni keresztény államok

még csak statiszta szerepet játszó mellékalakok voltak, *most* erőben és önérzetben megduzzadt független országok, melyek a helyzet alakulásához képest kitünő centrumul vagy szárnyul ajánlkoztak a központi hatalmak ellen intézendő támadáshoz. *Akkor* a diplomáciai világ középpontja Berlin, irányítója Bismarck volt, *most* London vezetett és VII. Edward szabott irányt. *Akkor* egész *Európa* a balkáni és elszász-lotharingiai tűzfészek eltiprásán fáradozott, *most* az egész *világ* az elszigetelt központi blokk megtámadására készült.

Természetes, hogy ez az éles differenciálódás nem egyszerre, hanem csak a drámailag meggyorsult fejlődés fonalán állott elő. Mint a világpolitika egyéb kérdéseiben, a Balkán-probléma történetében is időre volt szükség, hogy a hasonló céloktól áthatott erők egymásra leljenek és mint egy határozott irányba beállított gépezet szerves alkotó részei, egymásba illeszkedjenek. A korszak kezdetén még csupán egy csomó közös cél felé törekvő, de minden bensőbb kapcsolatot nélkülöző erővel találkozunk, melyek elég hatékonyak ahhoz, hogy a békét állandóan zavarják, de ahhoz már nem, hogy a végső célt elérhetővé tegyék. A nagyszerűbb eszme, a dákoromán izgatás, a török és görög ellentét, az olasz hódító vágy és a macedóniai kérdés újabb elmérgesedése mindmegannyi katasztrófa lehetőségével fenyegetett, de mivel jelentkezésük híjával volt a harmónikus összeműködésnek, csupán lokális veszedelmek sarjadtak ki belőlük. A veszély épen abban rejlett, hogy periodikus jelentkezéseikben egyre erősbülő tendenciát mutattak

a harmónia s ezzel együtt az angol diplomácia által nagy művészettel összekalapált szövetséges gyűrű tagjai közé való belépés felé. Mire leperegtek a második évtized bevezető évei, megszületett a balkáni szövetség is és készen állott, hogy a saját vagy pedig — ami majdnem egyet jelentett — az entente érdekeiért harcba szálljon.

A macedoniai reformmunka meghiúsulására következő korszaknak, tehát az adja meg igazi történeti jellegét, hogy az előző fejezetben ismertetett erők egyre tudatosabbakká válnak s a keletről és nyugatról jövő hatások alatt hatalmas lépésekkel közelednek egymáshoz. A régi ellentétek (szerb-bulgár, szerb-horvát, bulgár-görög, szerb-görög) fokonként elhalványulnak s átengedik helyöket a nagy életérdekek közösségе tudatának. Ennek keresztülvitele nem kevésbbé fényes bizonysága az entente-diplomácia magas klasszisának, mint a nyugati hatalmak ellentétes érdekeinek összhangzásba hozása.

A balkáni népek tömörülése és bekapcsolódása a Londonból irányított világpolitikai áramkörbe annál nagyobb veszedelmet jelentett a központi hatalmakra nézve, mivel maguk között sem voltak egységesek, nemhogy kifelé egységes frontot tudtak volna alkotni. Olaszország érzemileg már legalább tíz esztendő óta sokkal közelebb állott Franciaországhoz és Angliához, mint szövetséges társaihoz s az évek múlásával még jobban eltávolodott tőlük. Ausztria-Magyarország és Törökország közé az annexió vetette hosszú időre a bizalmatlanság árnyékát. Még a német birodalom és a monarchia között sem volt meg mindig az együttműködésnek az a zavartalan

harmóniája, melyet helyzetük veszélyeztetettsége megkívánt volna. Ez pedig annál nagyobb baj volt, mert diplomáciájuk alacsonyabb szintája, eszközeik korlátoltsága és egy egész sereg lélektani motivum közbeszövődése miatt már eleve le kellett mondaniok arról a reményről, hogy esetleg új barátok magukhoz láncolásával felfrissíthetik majd hanyatló erőiket. Egymagukban kellett megvívniok a harcot, mely az állami, gazdasági és kulturális élet minden megnyilvánulásán végigviharzott, mielőtt a fegyverekre került volna a sor.

Az egész korszak legszembetűnőbb jellemvonásai tehát a készülődés és szervezkedés. Két világnézet, két homlokegyenest ellenkező politikai irányzat áll egymással szemben: egyik a statusquo és a történeti jog címén a fennálló hatalmi viszonyokat akarja konzerválni, míg a másik a haladó kor követelései nevében el akar tüntetni mindent, ami akadályozza a hatalom és a jogok igazságos megosztását. Amazt a központi hatalmak: Ausztria-Magyarország, Németország, a török birodalom és bizonyos kérdésekben Olaszország, emezt az entente és balkáni függelékei képviselik. A két világnézet sűrű egymásutánban lezajló erőpróbái azt eredményezik, hogy a konzervativ elv megszemélyesítői mindjobban elszigetelődnek és háttérbe szorulnak a haladó principium diadalmas képviselőivel szemben. Mire bezárul a korszak, az egyesült és erejökben megújhodott balkáni népek, hátok mögött az entente ércfedezetével elég erőseknek érzik magukat, hogy megkiséreljék a Balkán-probléma végleges rendezését.

I.

A harcok és erőpróbák korához az ú. n. szandsák-vasút terve által felkavart vihar szolgáltatta a nyitányt. Aehrenthal külügyminiszter a magyar delegáció 1908 jan. 27. tartott ülésén említette először, hogy a Szalonikival való közvetlen összeköttetés érdekében egész Mitrovicáig ki szándékozik építtetni a szerajevo-uvaci vonalat. E terv magában véve nem tartalmazott semmi rendkívülit. Hiszen a berlini szerződés 25. pontja félre nem magyarázható határozottsággal elismerte a monarchia ama jogát, hogy a szandzsák területén katonai és kereskedelmi utakat építsen. Nem lehetett kétségbevonni azt sem, hogy Ausztria-Magyarországnak első rendű életérdeke a Szalonikival, illetve Égeitengerrel való közvetlen érintkezés, hacsak nem akar lemondani a levantei kereskedésben való részesedésről. A már meglevő belgrád-nisi összeköttetés Szerbia növekvő ellenállása miatt napról-napra bizonytalanabbá lett. A vámháború tanuságai eléggé megmutatták, mily kevéssé lehet rá számítani. Háborús bonyodalom esetére pedig teljesen le kellett róla mondani.

Aehrenthal vasútépítő szándéka tehát mind jogi, mind pedig kereskedelmi szempontból indokolt volt. Ennek ellenére nyilvánosságra jutása valóságos forradalmat idézett elő az európai diplomáciában és a sajtóban. Különösen az angol, francia és olasz lapok tüzeltek ellene. A *Matin* egyenesen békebontónak bélyegezte miatta külügyminiszterünket. A Buxton-testvé-

rek vezetése alatt álló londoni *Balkánkomité* szintén nem ismert mértéket haragjában. Utoljára annyira ment izgatásaiban, hogy Fritzmaurice aláIlamtitkár, sőt maga Grey kénytelenek voltak mérsékletre inteni. Még nagyobb volt a felzúdulás Pétervárott és a délszláv körökben. Iszvolszki orosz külügyminiszter hivatalos lapjában, a *Rossijában* az 1897-iki szerződés és a mürzstegi programm megszegésével vádolta Aehrenthalt s nyiltan pártfogásába vette azt a délszláv körökből kiinduló tervet, mely a duna-adriai vasútvonal kiépítésével akarta paralizálni az osztrák-magyar terveket. Eszerint az új vonal Radujevácból vagy Prahovából indult volna ki s Nisen át Kursumlijába, innét pedig az Ibar és a Moracsa völgyén át Antivariba vagy pedig a Koszovon és a Drina völgyén át San Giovanni di Meduába vezetett volna. Belgrádban már csak azért is lelkes visszhangra talált e tervezet, mert az osztrák-magyar érdekek megbénítása mellett dűlőre juttatta volna a tengerre kivezető szabad ösvény keresésének régóta vajudó kérdését is.

De hiábavaló volt minden izgatás és a technikailag s gazdaságilag kivihetetlen duna-adriai vonal kiépítésével való fenyegetés: nyugodtabb megfontolás után be kellett ismerni, hogy a szandzsák-vasút jogi alapja megingathatatlan. Főleg, amióta az egyetlen közvetlenül érdekelt hatalom, Törökország is megadta beleegyezését (febr. 4.), reménytelenné vált minden agitáció. A lapok egyideig még tüzeltek az építés ellen, de már inkább csak azért, hogy a visszavonulást fedezzék. Mire azonban a *Keleti Vasúttársaság* mér-

nökei hozzáláttak az előkészítő munkálatokhoz, Európa figyelme már másfelé terelődött.

A szandzsák-vasút ügye csupán bevezetése, mintegy előhangja volt annak a rendszeres munkának, mely az entente végleges kialakulása óta a monarchia balkáni állásának aláaknázására megindult. Hullámai még vadul háborogtak a hivatalos diplomácia és a felelőtlen sajtó alattomos izgatásaiban, amikor a macedóniai kérdés elmérgesedése még jobban élére állította az amúgy is feszült helyzetet. VII. Edward jan. 29. mondott trónbeszédében halaszthatatlanul sürgősnek jelezte a macedóniai reformot, amivel tudtára adta a világnak, hogy ezentúl közvetlen és cselekvő szerepet akar játszani a balkáni ügyek intézésében. Egy hónapra rá tényleg nyilvánosságra jutott a sugalmazására készült új macedóniai reformtervezet (márc. 3.), mely első izben proklamálta hivatalosan az angol keleti politika célkitűzésében beállott radikális változást. A tervezet olyan mélyreható újításokat követelt és olyan kevéssé számolt a szultán szuverénitásával, hogy még a törökgyülölő pétervári diplomácia is elfogadhatatlannak és keresztülvihetetlennek ítélte s azért márc. 26-iki körjegyzékében egy újabb és mérsékeltebb programmot ajánlott elfogadásra az érdekelt hatalmaknak. Ezt megelőzőleg azonban márc. 24-ről keltezett jegyzékében megszüntnek jelentette ki az Ausztria-Magyarországnak és Oroszországnak adott speciális megbízást a macedóniai ügyek rendezésére, vagyis egyoldalúan felmondotta a mürzstegi megállapodást, ami a monarchia szem-

pontjából egyet jelentett a diplomáciai háború megüzenésével.

Az orosz tervezet általában kedvező fogadtatásra talált. Ápr. 4. Anglia, ápr. 7. a központi hatalmak is elfogadták. Nem értettek ugyan egyet minden pontjával, de a béke megóvásáért meghozták az áldozatot. A balkáni államok is mind készeknek nyilatkoztak a javaslatban lefektetett alapelvek elfogadására. Látszólag tehát az a helyzet állott elő, hogy a macedón kérdést, melynek megoldását eddig Ausztria-Magyarország és Oroszország irányították, most egész Európa vette kezébe. Valójában azonban csak annyi változás történt, hogy az eddigi osztrák-magyar és orosz szövetkezés helyébe az angol és orosz érdekcsoport lépett. Különösen kitünt ez akkor, amikor a létrejött megállapodás részleteinek megbeszélésére és a jövő programmjának kidolgozására Edward király és a cár személyes találkozóra jöttek össze Revalba (jún. 9—10.).

A revali találkozó a világháború kitörését megelőző évtized történetének egyik legkiemelkedőbb eseménye, mely nemcsak a Balkán-probléma fejlődését befolyásolta döntő módon, hanem nagy mértékben kihatott a legtágabb értelemben vett világpolitika irányának eldöntésére is. Egyetemes történeti szempontból tekintve főjelentősége abban áll, hogy az angol-német versengés nyomán megindult titáni mérkőzés középpontjába a Balkánt emelte; speciális helyi jelentősége pedig főleg abban csúcsosodik ki, hogy újra napi rendre tűzte a török birodalom létkérdését.

A találkozónak jóformán csak a külső körülményeit ismerjük. Az uralkodók és a kiséretökben levő államférfiak, Iszvolszki külügyminiszter és Hardinge külügyi államtitkár között lefolyt bizalmas megbeszélésekből semmi sem szivárgott ki. De az a körülmény, hogy a tárgyalásokról kiadott hivatalos kommünikė mindenképen megnyugtatni iparkodott az európai közvéleményt, eleget mondott a sorok között olvasni tudóknak. Legalább annyit gyaníttatott, hogy Revalban nagy dolgok forogtak szóban. Egyebek közt szóba került, ha nem is végleges formában, Törökország felosztásának terve is. A kevéssel utóbb leleplezett Curzon-féle memorandum szerint azt tervezték, hogy ázsiai Törökországot Mekka székhellyel külön kalifátussá teszik, az európai tartományokat pedig szétdarabolják. Az osztozkodásnál természetesen Anglia és Oroszország kapta volna az oroszlánrészt; látszat kedvéért Ausztria-Magyarországnak is juttattak volna valamit a zsákmányból, Németországot ellenben teljesen ki akarták belőle rekeszteni. Bármiként áll a dolog, bizonyos, hogy a revali megbeszéléseket átlengő szellem döntő hatással volt a következő évek eseményeinek alakulására.

A revali királylátogatást diplomáciailag egy újabb macedoniai reformprogramm kidolgozásával okolták meg. A júliusban közzétett tervezet szerint Hilmi pasa egy 10—12,000 emberből álló nemzetközi sereget nyert volna a bandák megfékezésére. De mielőtt ennek a programmnak, valamint a találkozón megállapított egyéb távolabb eső céloknak megvalósítására gondolni

lehetett volna, a Monasztirban kitört ifjú-török forradalom váratlanul új helyzetet teremtett.

Az ifjú-török mozgalom, mely Törökországnak alkotmányos állammá való átalakítását írta zászlójára, még a *Tanzimât* korában kezdődött. Első nagy sikere a Midhat-féle alkotmány proklamálása volt. (1876 dec. 23.) Kisérlete azonban, mint ismeretes, kudarccal végződött. A török nép akkor még nem volt eléggé érett ilyen forradalmi újítás befogadására. Midhat pasának már másfél hónap mulva (1877 febr. 5.) távoznia kellett a nagyvezéri székből; a parlament pedig már a második ülésszak (1877 dec. 13.—1878 febr. 14.) berekesztése után csendesen elaludt, szinte észrevétlenül kimult.

De az ifjú-török eszmék túlélték a kudarcot. Abd ul Hamid erőszakos despotizmusa folyton élesztette az elégületlenséget és állandóan növelte azok számát, akik a nyugateurópai demokratikus elvek átültetésében, tehát az ifjú-török ideál megvalósításában látták hazájuk megmentésének eszközét. A mozgalom napról-napra erősödött. Különösen a hadsereg körében vert mély gyökereket. A szultán már a század végső éveiben kényszerítve érezte magát, hogy szigorúbb eszközöket alkalmazzon ellene. 1897 júniusában a hadi törvényszék útján egész sereg ifjú-török tisztet halálra vagy számüzetésre itéltett, de az elitéltek nagyrésze még idejekorán külföldre, Párisba, Genfbe és Kairóba menekült s még nagyobb elkeseredéssel agitált az otthoni rendszer ellen. 1899 novemberében, egy állítólagos összeesküvés ürügyén, ismét tömeges elfogásra, sőt kivégzésre került a sor. Félévvel később,

1900 júliusában egy csomó kadétot itéltek el ifjú-török érzelmek miatt; legnagyobb részöket lefokozták s mint közlegényeket különböző tartományokba küldötték.

De hiábavaló volt minden üldözés. Az ifjútörök eszmék terjedését erőszakkal megakadályozni, feltartóztatni nem lehetett. Erélyes és céltudatos emberek, mint Ahmed Riza bej, Ahmed Fazyl bej, Mehmed Dzseladeddin pasa, a szultán sógora Sabaheddin és Lutfullah fiaival, Ali Haydar Midhat bej, Izmail Kemal bej, Mehmed Fuad pasa a gombamódra elszaporodott komitékban és hirlapokban olyan nagyarányú és nagyhatású izgatást fejtettek ki mellettük, hogy lassanként részökre hódították a török társadalom minden haladó elemét. A külföld folytonos beavatkozásai és megalázó, a nemzeti önérzetet legmélyebben sértő követelései is nagy mértékben hozzájárultak a mozgalom sikeréhez. Innét magyarázható, hogy az ifjú-török törekvések épen Macedóniában, az évek óta folyamatban levő nemzetközi akció színhelyén találtak legtermékenyebb talajra s a macedoniai harmadik számú hadtest katonáiban legelszántabb védelmezőkre. A kitörés közvetlen előzményeit is jórészben külső eseményekben: a szandzsák-vasút tervében és a reváli találkozóban kell keresnünk. Ez a két esemény fényt gyújtott sok török hazafi lelkében, melynél pirulva ismerte fel hazája sülyedt állapotát s megértette, hogy ütött a cselekvés utolsó órája. Az önvédelem ösztöne is cselekvésre késztetett. 1908 nyarán Szalonikiben harmincnyolc ifjú-török tisztet bebörtönöztek s félő volt, hogy

az üldözést a többi kompromittált tisztre is kiterjesztik. Nem lehetett tehát tovább habozni. Niazi bej nyiltan a kormány ellen fordult s július elején több forradalmi felhivást tett közzé, a Monasztirban alakult «*Egység és haladás ligája*» pedig 13. egy memorandumot nyujtott át a konzuli testületnek, amelyben az 1876-iki alkotmány visszaállítását és az összes nem mohamedán nemzetiségekkel való békés együttműködést jelölte meg a mozgalom céljául.

Az első lépést gyors ütemben követték a többiek. Niazi a rendkívül erélyes és gyors elhatározású Enver bej segítségével a júl. 21-ikén tartott ferizovicsi gyűlésen biztosította a mohamedán albánok segítségét s már a következő napon Monasztirban termett és az egész ottani helyőrséget a maga részére vonta. Erre más helyőrségek is egymásután késznek nyilatkoztak az ifjú-török eszmék mellett való harcbaszállásra.

Abd ul Hamidot rendkívül meglepték a macedóniai események. Ha eleinte talán gondolt is erőszakos elfojtására, csakhamar be kellett látnia, hogy trónja veszélyeztetése nélkül nem dacolhat a mozgalommal. Azért gyors engedékenységre szánta el magát. Az ifjú-törökök ügyes taktikája, mellyel személyét kizárták a napi harcok elkeseredett vitáiból, nagy mértékben megkönnyítette elhatározását. Az újonnan kinevezett nagyvezér, Kücsük Szaid pasa tanácsára már júl. 23. proklamálta az 1876-iki alkotmány visszaállítását s egyúttal sajtószabadságot és amnesztiát igért. Ezzel a kijelentésével: «Az egész nemzet tagja az Egység és haladás ligájának én pedig elnöke vagyok neki;

dolgozzunk együtt a haza jövőjén és felvirágoztatásán» lefegyverzett minden bizalmatlanságot s valóságos extázisba ejtette még az ifjú-törököket is. Aug. 1. közzétett irádéjával, melyben az alkotmány megtartására kötelezte magát s a sejk-ül-iszlám, a hadügyi és tengerészeti miniszterek kivételével a nagyvezér számára tartotta fenn a kormány tagjainak kiszemelését, még jobban fokozta a személye iránt való lelkesedést.

A forradalom gyors és nem remélt sikere leírhatatlan lelkesedést keltett az egész birodalomban. Törökök, görögök, bulgárok, szerbek, albánok, örmények, arabok, keresztények és mohamedánok mind találkoztak egy testvéri ölelésben. Egy pillanatra megszüntek a faji és vallási ellentétek, elenyésztek a jelen és mult sérelmei: mindenki csak a kápráztatónak igérkező jövő igézetében gyönyörködött. Még a macedóniai *inferno* is elcsöndesedett egyidőre; a harcok zaját ünnepi csend váltotta fel. A különböző nemzetiségű bandák letették fegyvereiket, elhagyták hegyeiket s a városokba siettek a testvéresülés ünnepének élvezésére. Szaloniki utcáin százával hullámoztak a görög *antharték* és a bulgár *komitácsik*, akik néhány nappal előbb még egymás életére törtek. Mindenki úgy érezte, hogy júl. 23-ika új korszakot nyitott a török birodalomban. Az európai közvélemény szintén osztotta ezt a hitet. A forradalom tüneményes gyorsasága és sima lefolyása olyan elementáris nemzeti erők feleszméléséről tanuskodott, hogy vakmerőség lett volna kétségbevonni a mozgalom gyökeres átformáló- és újjáteremtőképessé-

gét. A lelkesedés és az általános testvéresülés forró napjaiban joggal hihette mindenki, hogy Törökország most már önmagában, európai beavatkozás nélkül is meg fogja tudni oldani mindazokat a problémákat, melyek az utolsó évtized akut diplomáciai válságainak kiindulópontjául szolgáltak.

II.

A törökországi fordulat újabb lökést adott a gyors egymásutánban lepergő események fejlődésének. Az ifjú-török forradalom a nemzetiségek és vallások egyenjogúságának folytonos hangoztatása dacára is erősen nacionalista jellegűnek bizonyult; programmja Törökország benső rendjének megszilárdítására és mélyen aláhanyatlott külső tekintélyének felemelésére irányult. Az események mélyebb megfigyelői előtt nem maradhattak rejtve azok a bonyodalmak, melyeket e programm Bosznia-Hercegovina és Keletrumélia rendezetlen közjogi helyzetére való alkalmazásának szükségképen maga után kellett vonnia. Az alkotmány kihirdetése az okkupált tartományok mohamedán lakóssága körében is élénk visszhangot ébresztett. Azok a lelkes jelenetek, melyek Konstantinápolyban, Szalonikiban, Monasztirban és más török városokban lejátszódtak, Szerajevoban és Mosztárban is utánzásra találtak. Ausztria-Magyarország és Bulgária tehát nem habozhattak sokáig. Sietniök kellett az új helyzet végső következményeinek levonásával, ha nem akartak időt és módot

nyujtani az ifjú-török rezsimnek komolyabb nehézségek támasztására. A két tartomány nemzetközi jogi helyzetének véglegesítése és a bulgár fejedelemség függetlenítése elodázhatatlanul sürgős feladattá lett.

Az *annexió* kérdése nem most merült fel először. Az orosz kormány már 1881. kijelentette, hogy a tengerszorosokra vonatkozó szerződés bizonyos pontjainak enyhítése fejében hajlandó hozzájárulni a két tartomány bekebelezéséhez. De Kálnoky külügyminiszter nem tudni, mi okból, nem vette igénybe ezt az ajánlkozást. Az annexió évről-évre késett. Közben a helyzet is alaposan megváltozott. A bulgár válság elmérgesedése hosszú évekre reménytelenné tett minden közeledést a duzzogó cári birodalomhoz. Csak a mürzstegi szerződés létrejötte után lehetett megint szóba hozni nála az ügyet. Az 1906-iki boszniai nagygyakorlatokkal kapcsolatban tényleg komolyan gondoltak az annexio végrehajtására. De az utolsó pillanatban újra elejtették a gondolatot. Gulochovszki ép oly kevéssé akarta magára vállalni a bekebelezéssel járó óriási felelősséget, mint korábban Kálnoky. Egyszerűen áthárította utódjára. Pedig a lakósság erjedő hangulata és a Spalajkovics vezetése alatt álló szerb propaganda ügyosztály céltudatos működése egyre sürgetőbbé tette a kérdés rendezését. Hanem a *vis inertiae*, mely Andrássy lemondása óta ráfeküdt az osztrák-magyar diplomáciára s csirájában elfojtott minden merészebb kezdeményezést, ezúttal is legyőzhetetlennek bizonyult. Aehrenthalnak kellett jönnie s a monasztiri forradalomnak bekövetkeznie,

hogy végre-valahára megoldásra jusson a sokat hányatott probléma.

Most már igazán nem lehetett tovább halogatni. A balkáni viszonyok gyökeres megváltozásán kívül a világpolitikai helyzet is sietésre ösztönzött. Mióta VII. Edward utolsó ischli útján (1908 aug. 13.) hiába próbálta eltántorítani vagy legalább a német flotta-programm mérséklésére rábírni Ferenc Józsefet, az *entente cordiale* politikája egyre élesebben mutatkozó monarchiaellenes szinezetet nyert. A cár és Falliéres francia köztársasági elnök összejövetele (aug. 27—28.) már az ischli visszautasítás és az ifjú-török forradalom jegyében ment végbe. A revali találkozó ezen újabb kiadása az előzőhöz hasonlóan majdnem kizárólag a keleti kérdéssel foglalkozott s olyan irányba igyekezett terelni az eseményeket, melytől Ausztria-Magyarország semmi jót sem várhatott. Aehrenthal külügyminiszternek magának kellett megragadni a kezdeményezést, ha nem akarta, hogy a lávaszerűen gördülő események túlszárnyalják. Először Olaszország értett szót. A berchtesgadeni (Salzburg) találkozón (szept. 3.) említette először Tittoni előtt annektáló szándékát. Az olasz külügyminiszter nem emelt kifogást a szándék ellen s *akkor* még valószínűleg nem gondolt rekompenzációra sem. Amit később annyira kiélezett s mindenáron a saját érdemének akart betudni, t. i. a szandzsák kiürítése és a Montenegróra vonatkozó ellenőrzési jog feladása valószínűleg már eredetileg is benne volt Aehrenthal gondolatában.

Olaszország beleegyezésének kinyerése után Oroszországra került a sor. Nagyobb nehézség

erről a részről sem merült föl. Hiszen Iszvolszki az entente-al való barátkozás megindulása és a szandzsák-vasút-válság lezajlása után sem vágta el a Bécsbe vezető összes szálakat. Egyik emlékiratában még 1908 áprilisában is a monarchiával való együttműködés szükségességét hangoztatta. Egy későbbi memorandumában pedig, melyet közvetlenül a revali találkozó előtt juttatott el Aehrenthalhoz, késznek nyilatkozott bizonyos balkáni kérdések, így többek között az annexió keresztülvitele fölött is eszmecserét kezdeni. Berchtold gróf pétervári osztrák-magyar nagykövet eszközlésére két hónappal később csakugyan találkozott egymással a két miniszter és behatóan megvitatta a Balkánon előállott új helyzetet és várható fejleményeit (szept. 15—16.). A buchlaui megbeszélések legfőbb tárgya a küszöbön álló annexió volt. Iszvolszki a memorandumban elfoglalt álláspontjával összhangzóan kijelentette, hogy a bekebelezés végrehajtását nem tekinti politikája ellen irányuló barátságtalan cselekedetnek; csupán azt kötötte ki, hogy lehetőleg minél tovább várjanak vele. Viszont Aerenthal is megigérte, hogy más hatalmak beleegyezése esetén nem fog nehézségeket gördíteni a *tengerszoros-egyezmény* olyan értelmű módosítása elé, hogy az orosz hadihajók egyenként áthaladhassanak a Boszporuszon és a Dardanellákon.

A többi szignatárius hatalom előzetes beleegyezésének megszerzését Bécsben nem tartották szükségesnek. Attól féltek, hogy a sok tárgyalás idő előtt kipattantja a dolgot s a kelleténél korábban értesült török kormány esetleg olyan

intézkedésekre ragadtatja majd magát, amelyek lehetetlenné teszik az annexió békés végrehajtását. Már így is kelleténél többet beszéltek róla. Különösen Ferdinánd bulgár király budapesti útja (szept.) adott alkalmat sokféle hiresztelésre. Minden percnyi késedelem komoly komplikációk lehetőségével fenyegetett. Aehrenthalnak tehát nem volt szabad tovább haboznia. Iszvolszki még javában járta a nyugateurópai udvarokat, amikor váratlanul megjelent az annexiós rendelet. Ferenc József okt. 5. a monarchia harmincéves kulturmunkájára és a magyar szent korona hagyományos jogaira való hivatkozással kiterjesztette felségjogait a két okkupált tartományra s ezzel egyidejűleg elrendelte a szandzsák katonai kiürítését. Ferdinánd fejedelem, valószínűleg előzetes megbeszélés alapján, ugyanazon a napon proklamálta Bulgária függetlenségét és már négy nappal utóbb (okt. 9.) Tirnovoban fejére tétette a királyi koronát.

Az annexió ténye voltaképen nem jelentett mást, mint a harminc év óta fennálló ideiglenes állapot véglegesítését, melyhez Európa még a berlini kongresszuson megadta szentesítését. Hiszen az előkészítő tárgyalások mind annexióról szólottak s Andrássy a szultán és a török megbizottak érthető érzékenységére való tekintettel csak később vetette fel az okkupáció és adminisztráció kifejezést. De mindenki tisztában volt vele, hogy a megszállás csak nevében és formájában ideiglenes; a török megbizottak kivételével nem hitte senki, hogy Bosznia-Hercegovina valaha még visszakerülhet Törökországhoz. Ausztria-Magyarország nem is titkolta soha,

hogy a nevében ideiglenes birtokbavételt véglegesnek tekinti. Becsületesen, ha nem is mindig elegendő hozzáértéssel végzett kulturmunkája és több száz milliót jelentő befektetései világosan mutatták, hogy nincs szándékában a véren szerzett és verítékes fáradozással megművelt tartományokat visszabocsátani. Európa tudta, látta ezt; tehát el kellett készülve lennie rá, hogy a monarchia előbb-utóbb *jogilag* is véglegesíteni fogja azt az állapotot, melyet a berlini kongresszus szellemének megfelelően és végzett munkája alapján *de facto* már eddig is véglegesnek tekintett. De nem így történt. Az annexió megnyugvás helyett a szenvedélyek olyan hatalmas óceánját korbácsolta fel, mely sokáig elnyeléssel fenyegette az európai, sőt a világbékét is.

Mint a szandzsák-vasút esetében, ez alkalommal is a sajtó indította meg a harcot. Az entente-lapok csak úgy ontották a fulmináns cikkeket a «szerződésszegő» monarchia és állítólagos felbujtója, a német birodalom ellen. A furcsa koncertben az angol sajtó játszotta a primet. A szigetállam hangadó lapjai az angol jellem sajátos képmutatásával és a puritán világszemléletből fakadt határtalan, szinte vallásos meggyőződésig emelkedő önteltségével ostorozták az erkölcsön és a nemzetközi jogon állítólag elkövetett sérelmet. Támadásaik élességénél csak hangjuk durvasága volt nagyobb. A *Daily Graphic* az útonállás példátlan esetének bélyegezte az annexiót, «melynek az európai történelem rabló korszakaiban is nehéz volna párját találni». A *Daily Telegraph* az erkölcsre mért ha-

lálos csapásról beszélt. Különösen kedvvel idézgették Gladstone ismeretes mondását: «A térképen nincs egyetlen hely, amelyikre rábökhetne az ember ujjával és elmondhatná róla: ime itt jót tett Ausztria». Rosszhiszeműségükben annyira mentek, hogy még a tudatos ferdítéstől sem riadtak vissza. Pl. a *Graphic* egy csoport masirozó bulgár katona képét ezzel az aláírással hozta: Osztrák katonaság Szófia utcáin. A megértőbb, tárgyilagosabb hangok hatás nélkül vesztek el a mesterségesen szított vásári lármában. Az *Inverstons Review* hiába írta: «Azt várni, hogy Ausztria sok évi buzgó kormányzatának, nagy pénzbefektetéseinek és szorgalmas fáradozásainak gyümölcseit bizonyos ellentétek elsimítására fel fogja áldozni, annyit jelent, mint olyan Don Quichotismust várni, aminőt még egyetlen nagyhatalom sem követett el, Anglia legkevésbbé», — a szenvedély elhomályosította a tiszta látást.

Ha lehet fokozásról szó, még erősebb visszhangja támad az annexiónak a Balkánon. A pánszláv és nagyszerb körök szinte önkívületi dühvel hördültek fel miatta. Bosznia és Hercegovina bekebelezése reménytelen messzeségbe tólta ki vágyaik teljesülését és nem várt mértékben megerősítette a gyűlölt monarchia balkáni állását. A csapás valóban súlyos volt. Az a nagy és elháríthatatlan akadály, mely eddig is útját állotta az életképes szerb nemzeti állam kiépítésének s elzárta a tengerhez az élet, a gazdaság és hatalom forrásához vezető ösvényt, örök időkre állandósulni látszott. A középkori szerb történelem számos mozgalmas fejezetének színhelye, a szerb irodalmi nyelv bölcsője, a szerb

népszellem legszebb vadrózsáinak termőföldje és közel két millió fajrokon lakóhelye a szabadulás minden reménye nélkül egy idegen szellemű és idegen célkitűzésű, ellenséges érzületű hatalom birtokába ment át. Ez a keserű tudat minden mértéket meghaladó gyűlölettel és elkeseredéssel töltötte el a nagyszerb eszme fanatikus rajongóit és egyre végletesebb irányba terelte a befolyásuk alatt álló szerb és montenegrói kormányt. A zajos utcai tüntetések rövidesen komoly háborús fenyegetéssé fajultak. A szkupstina okt. 9-iki ülésében kis szótöbbségen múlt (93—66), hogy a rögtöni hadüzenet mellett benyujtott indítvány határozattá nem emelkedett.

Nem kevésbbé veszedelmesen alakult a helyzet Törökországban. A soviniszta lázban égő ifjú-török kormányt szíven találta a két tartomány elszakítása, melyeket a reálitásokkal számolni nem tudó török közvélemény még mindig sajátjául tekintett. A nemzeti becsület és a birodalom tekintélyének megsértését látta az annexióban és a legélesebb formában tiltakozott ellene. Egy ideig úgy mutatta, mintha a fegyveres leszámolásra is készen állana. Valójában azonban nem ez, hanem csupán újabb engedmények kicsikarása volt a célja. Ki akarta aknázni a monarchia szorongatott helyzetét s azért angol biztatásra a leghatásosabb eszközhöz, a gazdasági bojkott fegyveréhez folyamodott. A *Tanin* már okt. 10. kiadta a jelszót: «Ne vásároljatok osztrák portékát». A felhivás lelkes visszhangra talált. Okt. 13. az Achmet szultán-mecset udvarán nagy népgyűlést tartottak, amelyen az összes nemzetiségek képviselői

kötelező igéretet tettek, hogy az osztrák cégeket bojkottálni fogják. Néhány nappal később a *hammálok* és *mahomádzsik* vagyis a teherhordó és kirakodó munkások kötelezték magukat, hogy osztrák hajók rakományához hozzá nem nyúlnak. A főváros példáját nyomban követte a vidék. Szalonikiben, Monasztirban, Üszkübben, Drinápolyban, Szkutariban, Szmirnában és egyéb városokban külön bojkottbizottságok alakultak, melyek a legnagyobb szigorral ügyeltek az osztrák árúk lehető teljes kirekesztésére. A hatóságok közönbösen szemlélték, sőt titokban még támogatták a mozgalmat; még az erőszakos rendzavarások és kihágások ellen sem tettek semmit. A bojkott rendkívül érzékeny, sok millió koronát jelentő kárt okozott Ausztria-Magyarország gazdasági életének, de nem lehetett rajta segíteni, mert a flottát az olasz «szövetséges» kétszínű, nem egyszer ellenséges magatartása miatt állandóan az Adrián kellett tartani.

Az annexió által teremtett helyzet tehát egyáltalában nem volt biztató. A nyugati hatalmak az erkölcsi felháborodás fenséges hangján lázítottak a monarchia ellen. Tittoni, a szövetséges Olaszország külügyminisztere a desioi találkozón (szept. 29.) állítólag azzal a kijelentéssel örvendeztette meg Iszvolszkit, hogy orosz hadüzenet esetén Olaszország is kész Ausztria-Magyarország ellen masirozni. Szerbia és Montenegró fegyverkezett, Törökország gazdasági harcra készült. Az orosz külügyminiszter is hamarosan elfelejtette a buchlaui igéreteit. Londonban és Párisban szerzett tapasztalatai különben sem

voltak alkalmasak arra, hogy növeljék lelkesedését Aehrenthal tervei iránt. Clemenceau francia miniszterelnök és Grey angol külügyi államtitkár a szemrehányások özönét zúdították rá egyoldalú egyezkedése és engedékenysége miatt s minden kétséget kizáró módon tudtára adták, hogy a tengerszorosok megnyitása, amit a buchlaui megegyezés az annexió ellenértékeként állított oda, szóba se jöhet. A reményeiben csalódott és magát kijátszottnak érzett miniszter osztrák-magyar kollegáját tette felelőssé a kudarcért, melyet pedig a saját tájékozatlansága és hiszékenysége idézett föl s bosszúból maga is a háborús uszítók közé állott s a háttérben élénken szította Szerbia harci kedvét. A monarchia csak Németországra számíthatott. A német sajtó egy része ugyan tartózkodás nélkül pálcát tört az annexió végrehajtásának nem túlságosan szerencsés formája fölött, de a közvélemény a maga egészében helyesléssel kisérte Bülow herceg «nibelungi hűségű» szövetségi politikáját.

A szilárd német támogatás jó hátfödözetet nyujtott Aerenthalnak, amelyre támaszkodva megkezdhette a válság leszerelését. Körültekintéssel és eréllyel fogott a munkához. Jól ismerte az entente-államok készületlenségét és a törekvéseiket elválasztó lappangó ellentéteket, azért nem ijedt meg lármájuktól és kardcsörtetésüktől. Első dolga a tervezett európai konferencia meghiúsítása volt. A konferencia gondolata valószínűleg Iszvolszki fejéből pattant ki, de Grey részéről is meleg felkaroltatásra talált. Az angol külügyi államtitkár már okt. 7. megengedhetetlennek mondotta, hogy egy állam a többi

érdekelt hatalom beleegyezése nélkül önkényesen megváltoztathassa a nemzetközi szerződéseket.

«Az a tény, — mondotta többek közt — hogy Ausztria-Magyarország kinyilvánította szándékát Bosznia-Hercegovina birtokbavételére, magában véve sem gyakorlati, sem anyagi szempontból nem jelent valami különös változást, de a mód, ahogyan ezt tette, a legenyhébben szólva szabályellenes és szokatlan.» Mivel Pichon, a Clemenceau-kabinet külügyminisztere szintén magáévá tette az európai areopág összehívásának eszméjét, a konferencia sorsa aránylag rövid idő alatt biztosítottnak látszott. Iszvolszki kevéssel hazatérése után hivatalosan is közölte Berchtold gróffal a gyűlés tervbevett programmpontjait (okt. 31.). Köztük szerepelt Bulgária függetlenségének és az annexió tényének formális elismerése mellett a Szerbiának és Montenegrónak adandó területi kárpótlás kérdése is.

Aehrenthal nem tartotta célirányosnak a határozott visszautasítást. Ehelyett olyan feltételekhez kötötte megjelenését, melyeknek szükségképen a konferencia meghiúsítását kellett eredményezniök. Így többek között azt követelte, hogy az annexió és a Törökországgal kötendő szerződés egyáltalában ne tétessék vita tárgyává (nov. 14.). Iszvolszkit természetesen nem elégítette ki ez a kitérő válasz. Ő mindenáron meg akarta alázni a monarchiát, azt akarta, hogy külügyeinek felelős vezetője magábaszállt bűnösként járuljon a nagyhatalmak itélőszéke elé s az egész világ előtt feleljen «bűneiért». Azért nov. 22-iki jegyzékében amellett kardos-

kodott, hogy a konferenciának teljes szabadságot kell biztosítani a változott helyzettel kapcsolatos ügyek egész komplexumának letárgyalására. De Aehrenthal állhatatos maradt. Dec. 8. kelt jegyzékében emlékeztette Iszvolszkit, hogy az annexió lehetősége már ismételten szóba került, sőt szerződéses megállapodások tárgyaként is szerepelt a két hatalom között. Ez hatott. A Buchlauban adott váltó beváltása elől nem lehetett kitérni. Iszvolszkinak, bármilyen nehezére esett, ki kellett mondania a *non possumus*-t, be kellett ismernie, hogy a vállalt kötelezettségek mellett nincs módjában megakadályozni. illetve érvényteleníteni az annexiót (dec. 25.), Ezzel a beismeréssel önmaga adta meg a kegyelemdöfést az európai konferencia eszméjének. Aehrenthal erről a részről már nyugodtan dolgozhatott tovább a veszély elhárításán.

Lassanként rendbejött a dolog Törökországgal is. A tárgyalások mindjárt az annexió végrehajtása után megindultak s egy ideig sikerrel is kecsegtettek, de utóbb az angol és orosz diplomácia áskálódása miatt megszakadtak (október 24.). Különösen Lowther angol nagykövet fejtett ki ebben az irányban nagy tevékenységet. A gőgös diplomata, aki félévvel előbb már csak a szultánnal és a nagyvezérrel volt hajlandó tárgyalni, most nem tartotta méltóságán alulinak. hogy az ifjú-török klubba is ellátogasson. Helyzetét rendkívül megkönnyítette az a körülmény, hogy a vezető ifjú-török politikusok mind telve voltak ábrándos angol szimpátiákkal s jóban-rosszban készek voltak a Londonból jövő intésekhez alkalmazkodni. Jó-

részt az ő befolyására vezethető vissza a bojkott-mozgalom elhatalmasodása és a monarchiával kezdett tárgyalások meghiusulása is. Csak december közepén sikerült megint fölvenni az elejtett fonalat. Kiamil pasa nagyvezér elvben már 1909 jan. 9. hozzájárult a kötendő béke alapelveihez, de csak utóda Husszein Hilmi pasa fogadta el őket véglegesen (febr. 26.). A szerződés értelmében Ausztria-Magyarország az annektált tartományokban levő török állami birtokok megváltása címén 54 millió koronát fizetett a portának, megengedte a vámnak 11%-ról 15-ra% emelését és megigérte, hogy nem emel kifogást az eddig élvezett kapitulációk megszüntetése ellen, ha más államok is lemondanak róluk.

Hasonlóan kedvező elintézést nyert a bulgár válság is. Ferdinánd király lépése nem kevésbbé bántotta az ifjú-török-rezsim önérzetét, mint Bosznia-Hercegovina annektálása, de gyöngesége érzetében nem mert fegyverhez nyúlni. Azért itt is inkább a békés alkudozás útjára terelte az ügyet. Az eddig fizetett adó és a keletruméliai vasút megváltása címén 125 millió frankot követelt az ifjú királyságtól. Bulgária azonban csak 82 milliót volt hajlandó fizetni. Az alkudozás hónapokig elhúzódott anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik fél valamit engedett, illetve igért volna. Végre az orosz diplomácia közbelépése juttatta dülőre a dolgot. Iszvolszki azt az ajánlatot tette Ferdinánd kormányának, hogy Oroszország hajlandó olcsó kamat ellenében 82 milliót kölcsönözni Bulgáriának s beleegyezik abba, hogy a

porta részéről követelt összeg kiegyenlítésére annyi évi részletet töröljenek az 1878-iki hadi kárpótlásból, amennyi a kívánt 125 millió tényleges értékének megfelel. Szófiában kapva-kaptak ez ajánlaton, Konstantinápolyban ellenben meglehetősen fanyarul fogadták. Az örökös pénzzavarral küzdő török urak jobban szerették volna készpénzt látni, de utóljára, más választás hiányában, belenyugodtak az adott körülmények között mégis csak kedvezőnek mondható megoldásba (márc. 16.). Egy hónappal később az orosz kormánnyal is elintézést nyert az ügy. Pétervárott lemondottak a hadikárpótlás következő negyvenévi részletéről s viszont a porta újólag lemondott Keletrumélia évi adójáról és Bulgária hozzájárulásáról a török államadósságok törlesztéséhez (ápr. 20.).

Csak Szerbiával nem lehetett bírni. A kis ország vezetőkörei a kormánnyal együtt hónapokon át a legképtelenebb hangulatok árján vergődtek. A szerb nép jövője ellen elkövetett égbekiáltó merényletnek érezték az annexiót és semmiképpen sem akartak beletörődni. Rendületlenül bíztak benne, hogy Oroszország és a nyugati hatalmak segítségével diadalra tudják juttatni igényeiket. Ezért ragaszkodtak olyan szívósan az európai konferencia eszméjéhez s igyekeztek mindenáron európai üggyé fújni fel a velük történt «igazságtalanságot». Milovanovics külügyminiszter sorra járta az európai fővárosokat s mindenütt segítségért és a «megsértett jogrend» helyreállításáért könyörgött. De csak általános kijelentéseket és udvarias biztatásokat nyert. Nem járt több eredménnyel György her-

ceg trónörökös és Pasics pétervári látogatása sem. A pánszláv körök kitörő lelkesedéssel fogadták őket, de a hivatalos tényezők óvakodtak kötelező igéretet tenni.

Ez a hűvösség kijózanítólag és mérséklőleg hatott a higgadtabb és belátóbb körökre. Látták, hogy Európa föltétlen támogatására nem számíthatnak, azért siettek szerényebbre vonni követeléseiket; az egész Bosznia-Hercegovina helyett már csupán egy részét kívánták. Így alakult ki a kompenzációs gondolat, mely egy tetemes, helyenként hatvan kilométert is elérő korridor kihasításával egyúttal a tengerre való kijutás és a két szerb állam egyesítésének régóta akut kérdését is dülőre akarta juttatni. A tervezet értelmében Szerbia 5786 négyzetkilométer területet kapott volna 203,997 lakóssal (53% ortodox, 42% mohamedán, 5% katholikus), Montenegró pedig 4773 négyzetkilométert, 113,120 lakóssal (53% ortodox, 40% mohamedán és 7% katholikus). Emellett azonban számos szószólója akadt annak a fantasztikus megoldásnak is, hogy a két tartományt újból török szuverénitás alá kell helyezni.

De az igények kényszerű lefokozása semmivel sem csökkentette az egyre fülsiketítőbbé váló harci lármát. A fegyverkezés egész nyiltan folyt úgy, hogy feleletül a monarchiának is részleges mozgósítást kellett elrendelnie. Milovanovics külügyminiszter Novakovics hozzáintézett interpellációjára ilyen hangon merészelt válaszolni: «Amit harminc évvel ezelőtt a berlini kongresszuson érv gyanánt hoztak fel az okkupáció mellett, hogy t. i. ilymódon meg-

akadályozzák Oroszország előrenyomulását s Ausztria-Magyarország kulturája előtt megnyitják a Balkánt, az most keserű iróniának tetszik. Mert mindama szabadságot, amit 1812-től 1876-ig kiküzdöttek a balkáni népek, Oroszország segítségével vívták ki, míg Ausztria-Magyarországnak a Balkánon tett első lépése abban állott, hogy rabszolgaságba hajtotta két szerb tartomány népét. A Balkán-államokat egyedül Ausztria-Magyarország részéről fenyegeti veszély s az egyensúlyt csupán Ausztria-Magyarország ellenében kell védelmezni. Ausztria-Magyarország elől el kell zárni az Égei-tengerhez vezető utat. Ausztria-Magyarországnak, mint Balkán-államnak el kell tűnnie.» (1909. jan. 2.) Még világosabban beszélt Protics Sztoján, az ó-radikálisok vezére: «Közöttünk és Ausztria-Magyarország között csak akkor lehet béke és jószomszédság, ha Ausztria-Magyarország feladja nagyhatalmi állását és rászánja magát arra, hogy keleti Svájcnak rendezkedjék be.»

Ebben a túlfűtött, szenvedélyektől izzó hangulatban született meg a jan. 3-iki szkupstinai határozat, mely Szerbia és Montenegró biztonságára való hivatkozással nem kevesebbet kívánt, mint az annexió érvénytelenítését s a két tartománynak a szultán fennhatósága és a nagyhatalmak ellenőrzése alá való visszahelyezését. Amellett változatlanul fenntartotta a szárazföldi korridorra emelt követelést is. Zsivkovics hadügyminiszter azzal akart nagyobb nyomatékot kölcsönözni ez alaptalan követelésnek, hogy harminchárom és félmillió dinárt

kért a nemzetgyűléstől felszerelési célokra. (febr. 5.)

Lassanként annyira elmérgesedett a helyzet, hogy utóljára maguk az entente-hatalmak is szükségesnek látták mérséklőleg közbelépni. Kezdték kényelmetlennek érezni az örökös izgatást és az európai béke állandó veszélyeztetését. A nagyszerb álmok megvalósításáért egyiköknek sem volt kedve harcba szállani, ahhoz pedig, hogy a saját külön céljaikat elérjék, még nem találták elég erősnek és harmonikusnak az entente-cordiale-t. Azért óvakodtak idő előtt túlfeszíteni a húrokat. Angliát főleg a tengerszorosok sorsa aggasztotta. Nem akart asszisztálni Oroszországnak a Boszporusz és a Dardanellák megnyitásának kierőszakolásában, azért inkább elállott az európai konferencia szorgalmazásától. Franciaországban elsősorban gazdasági tekintetek idézték elő a békés áramlat felülkerekedését; a francia tőkepénzesek nem akarták kockára tenni Oroszországban és a Balkánon gyümölcsöző milliárdjaikat. Rendkívül kedvező hatással volt az 1909 febr. 9. kötött előnyös Marokkó-egyezmény is, mely egyidőre élét vette a Németországgal szemben fennforgó ellentéteknek. A rekompenzációról álmodozó Olaszországot az 1908. dec. 29-iki borzalmas nemzeti szerencsétlenség, a messinai földrengés akadályozta a Desioban tett igéretek beváltásában. A még mindig forradalmi lázban égő Oroszország meg annál kevésbbé gondolhatott háborúra, mivel Iszvolszki minden ingadozása ellenére is be akarta váltani Buchlauban tett igéretét.

Az entente-hatalmak ingadozásával szemben Ausztria-Magyarország és Németország rendületlenül összetartottak. Bülow herceg ismételten és nagy nyomatékkal hangsúlyozta a birodalom teljes érdekszolidaritását a szövetséges monarchiával (1908 dec. 17., 1909 márc. 14.). A török válság elsimítása különben is jelentékenyen megkönnyítette a szövetségesek helyzetét. Az osztrák-magyar diplomácia most már erélyesebb hangot üthetett meg a különböző oldalról jövő beavatkozási kisérletekkel szemben. «Semmi szín alatt sem engedjük meg, — mondotta Wekerle miniszterelnök a magyar képviselőházban — hogy egy harmadik beleártsa magát ügyeinkbe.» Az entente-nak nem volt más választása, mint a tisztességes visszavonulás előkészítése.

A hangulatváltozás első szimptomája a párisi sajtó hangjának megváltozása volt. A *Temps*, a *République Française* és az *Éclair* keményhangú cikkekben ostorozták Szerbia «tűrhetetlen» okvetetlenkedéseit és kényszerzubbonyt sürgettek a belgrádi és cetinjei «őrültek» megfékezésére. Lassanként az angol sajtóban is felülkerekedett a mérsékelt irányzat. A *Saturday Review* panaszosan említette, hogy Angliának sohasem lett volna szabad olyan liliputi ország kedvéért, aminő Szerbia, kockára tenni Ausztria-Magyarország nagymultú és értékes barátságát.

Ilyen előkészítés után következett be Szergejev belgrádi orosz követ lépése, aki Iszvolszki megbízásából azt a határozott tanácsot adta a szerb kormánynak, hogy mondjon le területi követeléseiről s bízza az ügyet a hatalmak döntésére (márc. 2.). Az angol, francia és olasz

követek kormányaik megbízásából még ugyanaznap ismételték ezt a tanácsot. A magára maradt Szerbiának nem volt más választása. Márc. 3. kelt körlevelében tényleg kijelentette, hogy lemond minden politikai és gazdasági természetű követeléséről és mindenben aláveti magát a nagyhatalmak itéletének. Március 10. megismételte ebbeli készségét. De Aehrenthal márc. 6-iki felszólítására, hogy ugyanezt jelentse ki Bécsben is és egyben lépjen vele közvetlen érintkezésbe a még mindig függőben levő kereskedelmi szerződés végleges megkötésére, csak vonakodva és kitérően válaszolt (márc. 15.). A helyzet még mindig tisztázatlan és feszült volt. A válság kiújulása és elmérgesedése még mindig nem tartozott a lehetetlenségek közé. Ekkor váratlanul döntő fordulat állott be. Iszvolszki márc. 25. kelt jegyzékében — valószínűleg Pourtalés gróf német nagykövet nyomására — minden fenntartás nélkül elismerte az annexiót; ugyanaznap György herceg trónörökös, a szerb háborús párt feje lemondott örökösödési jogáról.

Ez a két esemény nagyon megkönnyítette Aehrenthal feladatát. Pétervár kapitulációja után London, Páris és Róma ellenállása is elvesztette értelmét. Tehát csak Szerbiával kellett még rendezni az ügyeket. Miután Aehrenthal és Cartwright, a tárgyalások vezetésével megbízott bécsi angol nagykövet hosszas és éles viták után megegyeztek annak a formulának szövegében, mellyel Péter király kormányának ki kellett jelentenie a barátságos viszony helyreállítására való készséget (márc. 27.), az öt nagyhatalom

együttes demarsot tett Belgrádban (márc. 29.). A lépés sikerrel járt. Simics bécsi szerb követ, kormánya megbízásából, március 31. kijelentette, hogy Szerbia a Boszniában végbement változások miatt nem szenvedett rövidséget, kész a korábbi barátságos érintkezést fölvenni s ennek dokumentálására hadseregét a békelétszámra redukálni. Most már csak a kérdés formai részét kellett elintézni. Az is hamarosan megtörtént. Ápr. 7. a berlini, 11. a római, 17. a londoni és végül 19. a párisi és pétervári kormányok változtatás nélkül hozzájárultak a febr. 26-iki osztrák-magyar—török szerződéshez. Ápr. 5. a török parlament, öt nappal rá a szenátus is elfogadta az egyezséget, mire újabb öt nap mulva megtörtént a kikötött harmadfélmillió török font átutalása. Végre máj. 26. hatályon kívül helyezték a berlini aktának Montenegró függetlenségét korlátozó paragrafusát.

Ezzel be is zárultak az annexiós válság aktái. A győzelem kétségtelenül a központi hatalmak részén volt. A benső egységet nélkülöző és készületlen entente-blokknak le kellett szerelnie anélkül, hogy komoly kisérletet mert volna tenni akarata keresztülerőszakolására. A központiak diadala azonban semmiképen sem jelentette a béke megszilárdulását és a biztosság érzetének visszatértét. Sőt ellenkezőleg, új ellenségeskedések, új gyűlölet forrásait fakasztotta fel, melyekből bőségesen patakzottak elő az európai béke épületét elmosással fenyegető vadvizek. Az annexió ténye, bármily indokoltnak és méltányosnak látszott a formai jog szemüvegén át, mély érzelmi reszonanciákat

váltott ki a közvetlenül érdekelt délszláv konglomeratumból és a vele rokonszenvező nyugati államok közvéleményéből, melyek a hadiállapot megszünése után is megmaradtak. Csak a külső válság simult el, a lelkek válsága változatlanul tovább tartott. Szerbia csak fogcsikorgatva, a keserű kényszerűségnek engedve tette le kezéből a felemelt fegyvert. A nagy nyugati demokráciák és a velük egy gyékényen áruló orosz abszolutizmus hasonlóan megvetéssel és gyűlölettel tekintettek a régi eszközökkel és régi módszerekkel operáló központi hatalmakra és még lázasabban készülődtek veszélyeseknek ismert terveik meghiúsítására. A béke visszatérte tehát csupán ideiglenes fegyvernyugvást jelentett és még veszélyesebb összerobbanások közeledését sejttette.

III.

Az ifjú-török forradalom tüneményesen gyors sikerét kísérő lelkes öröm nem tartott sokáig. Az általános föllélekzést lassanként a bírálat, a kiábrándulás, majd a mult visszaidézésére irányuló törekvés váltotta fel. Ennek okát a minden forradalmat nyomon követő ellenforradalmi tendenciákon kívül jórészben magában az ifjú-török-rezsimben kell keresnünk. Az *Egység és haladás ligája* ugyanis túlságosan mohón és kellő megértés nélkül vetette magát programmja megvalósítására. Teljes, nyugati értelemben vett egységet akart teremteni egy olyan' birodalomban, mely összetételénél és történeti fejlődésénél fogva hijával volt minden egyesítő momen-

tumnak. Az oszmán jelleg erőszakolásával és a török nyelv használati körének kitágításával nemcsak a keresztény alattvalók, hanem a nem-török mohamedánok, főleg az arabok és albánok körében is elégületlenséget támasztott. Azzal pedig, hogy *egyszerre*, minden átmenet nélkül akarta megvalósítani a nyugati kultura összes vívmányait, köztük olyanokat is, melyek a legélesebb ellentétben állanak az alapjában véve konzervativ keleti ember lényével, sajátos lelki összetételével és gondolkodásmódjával, még az oszmán-törökök nagyrészét is magára haragította. Különösen nagy elégedetlenséget keltett a vallási tekintetek háttérbe szorítása. Az ifjú-törökök túlnyomó része éveket, sőt évtizedeket töltött idegenben, Svájcban, Franciaországban, Németországban és Angliában; ez alatt a hosszú idő alatt érzületben és meggyőződésben egészen eltávolodott az iszlám gondolatvilágától, érzelmi légkörétől. Szabadgondolkodóvá és hitetlenné vált. Igen sok volt köztük a szabadkőmíves. Külsőleg mohamedánoknak mutatták ugyan magukat, de tüntetőleg semmibe se vették a seriat (vallástörvény) szigorú követeléseit s ezzel lépten-nyomon kihívták a fanatikusan vallásos tömegek megbotránkozását.

Voltak más bajok is. Az ifjú-törökök a hivatalos kormány háta mögé húzódva, valóságos mellékkormányt alkottak, minduntalan beleszóltak a kül-, és belpolitika irányításába s habozás nélkül félretólták mindenkit, aki az övéktől eltérő elvek szerint mert cselekedni. Nagyon könnyelműen bántak az ellenforradalmár jelző-

vel; bármely pillanatban készek voltak megbélyegezni vele akárkit, aki elég vakmerő volt szembefordulni velök. Így mikor a *Fédakiarani Millet* («a nemzet áldozatai») nevű klub a kormányzat bűneinek leleplezésére és kipellengérezésére *Hukuk-Umumié* címen lapot indított, az Egység és haladás emberei menten rásütötték az ellenforradalmárság vádját és Samy pasa rendőrminiszter közreműködésével mintegy negyvenet letartóztattak tagjai közül (1909. jan. 12.). Természetes, hogy ez a névtelen diktatura még olyan emberekben is rossz vért szült, akik egyébként nem állottak messze a diadalmas forradalom eszméitől. A bizonytalanság és az ismeretlen jövőtől való rettegés lassanként egy táborba gyűjtötte mindazokat, akik bármilyen okból visszakívánták a multat, vagy legalább szabadulni vágytak az ifjú-török kormányzati rendszertől. Addig emlegették az ellenforradalmat, míg csakugyan megjelent.

A mozgalom élére az ulemák (vallástanítók) és szofták állottak, akiknek sikerült a konstantinápolyi helyőrség túlnyomó részét pártjokra vonni. Valószínűleg Abd ul Hamid is tudott a készülő puccsról, bár direkt részességét beigazolni nem lehet. A forradalom ápr. 12. és 13. közötti éjszaka tört ki. A megbízhatónak tartott szaloniki-i vadászezred negyedik zászlóalja több tiszt legyilkolása után önhatalmúlag elhagyta kaszárnyáját és az Aja-Szófia előtti térre vonult. Útközben más csapatok is csatlakoztak hozzája. A tömeg nőttön-nőtt. Bár számottevő ellenállással nem találkozott, dühének mégis sok ember, főleg tiszt esett áldoza-

tául. Az Aja-Szófia térre érve, a sokaság fenyegetve követelte az ifjú-török komité feloszlatását és a seriat megtartását. A szultánnak éppen kapóra jött ez az új jelszó. Már ápr. 15. rendeletet intézett az összes tartományok kormányzóihoz, amelyben lelkökre kötötte a seriat pontos megtartásának ellenőrzését és védelmét. Egyszersmind mélyreható személyi változásokat eszközölt. Husszein Hilmi helyett Tevfik pasát nevezte ki nagyvezérnek, a lemondásra kényszerített Ahmed Riza képviselőházi elnök helyét pedig az albán Izmail Kemal pasával töltötte be (ápr. 14.).

Néhány napig úgy látszott, mintha az ellenforradalom győzelme teljes volna. A szultán, aki csupán kényszerűségből azonosította magát az ifjú-török követelésekkel, most elérkezettnek vélte a pillanatot a kierőszakolt engedmények visszavonására. Az alig párhónapos alkotmányt ismét a megsemmisítés veszedelme fenyegette, mint egy emberöltővel azelőtt. Ez a kilátás végre egyesülésre bírta a versengő politikai pártokat. *Oszmán unio* néven egyetlen hatalmas pártba tömöröltek a veszélyeztetett alkotmány megvédésére. Még a reakciós szellemű *Mohamedán unio* is kijelentette, hogy az alkotmányos rendszer nem ellenkezik a seriattal és késznek nyilatkozott minden erejével védelmére sietni. De az ifjú-törökök nem érték be ennyivel. A szaloniki-i komité alkotmányellenesnek nyilvánította Husszein Hilmi kormányának elmozdítását s azonnali visszahelyezését követelte. Mivel ez nem történt meg, Husszein Husszni, Niazi bej és a Berlinből hazasiető Enver bej

vezetése alatt az egész szaloniki-i helyőrség a főváros ellen indult. Útközben egyesült a drinápolyi hadtesttel és számos macedóniai bandával úgy, hogy a fővezérré választott Mahmud Sefket pasa Csataldzsánál már 27,000 emberrel rendelkezett. A fölkelő had ápr. 23. az ellenforradalom kitörésének tizedik napján már Pera előtt állott. A következő nap benyomult a városba és véres harcok után hatalmába kerítette a forradalmárok támaszpontjául szolgáló kaszárnyákat és a hadiiskolát. Az ellenforradalom leveretett.

Az ellenforradalom balsikere Abd ul Hamid sorsát is megpecsételte. Szaid pasa elnöklete alatt még ápr. 23. egy *ad hoc* nemzetgyűlés ült össze San-Stefanóban, mely 26. egyértelműleg a szultán letétele mellett döntött. A határozatot menten tudatták az uralkodóval, aki bűnössége és tehetetlensége tudatában mindössze azt az egyet kérte ellenségeitől, hogy kegyelmezzenek életének. Másnap a sejk-ül-iszlám igenlő felelete alapján ünnepélyesen is megtörtént a trónfosztás. A megüresedett fejedelmi székbe a letett szultán öccse, Resád effendi ült, V. Mohammed néven.

A győzelmet nyomon követte a véres megtorlás. Az ifjú-törökök okultak a forradalomból. Nem akarták még egyszer kockáztatni sikereiket. Azért véres kegyetlenséggel letiportak mindenkit, akitől bármi tekintetben okuk volt rettegni. Májusban és júniusban egymást érték a kivégzések és száműzések. Az áldozatok jobbára katonák voltak, de voltak köztük hivatalnokok, sőt magánemberek is. A fölkelésben

részes közkatonákat ezerszámra küldték Macedóniába és Albániába utakat csinálni. A katonai diktaturával felruházott Mahmud Sefket egész 1911 márciusáig kiterjesztette az ostromállapotot, ami eléggé mutatja, mily kevéssé érezte magát biztonságban az ifjú-török rendszer.

Csak a kormányzat berendezése nem változott. A komité emberei továbbra is vonakodtak felelősséggel járó állást vállalni. Beérték az ellenőrzés és sugalmazás könnyebb és hálásabb szerepével. Dzsavid bej volt az egyetlen kivétel, aki a komité kifejezett beleegyezésével elvállalta az újra kinevezett Husszein Hilmi pasa által felajánlott pénzügyminiszteri tárcát. De ha a nyilvánosság elől visszahuzódott is az Egység és haladás ligája, a háttérben és a parlamentben annál lázasabb munkát fejtett ki eszményei valóra váltására. A parlamentben különben is ő rendelkezett többséggel és így nem került nagy fáradságába keresztülvinni, amit az egységes és minden izében modernizált török birodalom kiépítésére szükségesnek tartott. Egymásután jelentek meg a fontosabbnál-fontosabb törvények, melyek demokratikus irányban iparkodtak kitágítani az 1876- illetve 1908-iki alkotmány korlátait. Az 1909. aug. 18-iki törvény teljes egyesülési szabadságot biztosított, de viszont eltiltott minden nemzetiségi alapon történő csoportosulást s ezzel nagy elkeseredést idézett föl a nem-török alattvalók táborában. Az aug. 7-iki törvény a honvédelemnek vetett új alapokat azzal, hogy az egyenlőség nevében a nem-mohamedán vallású alattvalókra is kiterjesztette a katonáskodás kötelezettségét. Ezen

alapvető fontosságú határozatokkal egyidejűleg egész sereg más törvény látott napvilágot, melyek a közigazgatást, igazságszolgáltatást és a pénzügyeket voltak hivatva modernizálni.

De hiábavaló volt minden igyekezet; a nemzet zöme csak nem tudott megbarátkozni a komité uralmával. Idegenszerűnek és nemzetietlennek érezte akkor is, amikor Hakki pasa nagyvezér alatt maguk az ifjú-törökök vették kezökbe a kormányt (1910 jan.). Különösen a hadsereg és a tisztikar egy része idegenkedett tőle. Mahmud Sefket pasa hadügyminiszter 1910 februárjában kibocsátott rendelete, mely megtiltotta a tisztek politizálását, csak olajat öntött a tűzre. A régi rendszer visszaálmodói hamar egymásra találtak és tömörülni kezdtek. Ali Kemal csendőrtiszt vezetése alatt messze elágazó szövetség jött létre, mely egyelőre a seriat védelmének ürügye alatt akart akcióba lépni a gyűlölt új rezsim ellen. A kormány azonban még idejekorán neszét vette a készülődésnek és erélyes fellépésével elhárította a komolyabb veszedelmet. Az elfogatások és bebörtönzések megint napirendre kerültek. Mintha csak az egy évvel előbb lezajlott rémuralom napjai tértek volna vissza. Csupán egyetlen napon több, mint hatvan letartóztatás történt (1910. júl.).

Ilyen eszközökkel aztán sikerült másodízben is elfojtani az ellenforradalmat. De az ifjú-törökök öröme ezúttal sem volt tartós és zavartalan. Alig félévvel az új fölkelési kisérlet meghiúsítása után megint újabb ellenséggel kellett megküzdeniök, mely veszedelmesebb volt min-

den eddiginél: a benső meghasonlással és széthúzással. A komité mérsékeltebb tagjai ugyanis kezdték megsokalni a Dzsavid bej pénzügyminiszter vezetése alatt álló balszárny túlzó radikalizmusát és előbb csak halkan, majd egyre hangosabban követelni kezdték a mult hagyományainak, nevezetesen a vallási szempontoknak és a szultán-khalifa jogainak az eddiginél fokozottabb méltánylását. A diszszidens tábor oly rohamosan növekedett, hogy már-már nyilt szakadástól lehetett tartani. Ezt megelőzendő, 1911. ápr. 22. közös gyűlésre jött össze a két árnyalat s ezen tüzetes revizió alá vonta a forradalom első mámorában körvonalozott programmot. Az új pártprogramm majdnem mindenben a disszidensek álláspontjára helyezkedett; az egység mellett elismerte az egyes nemzetiségek faji törekvéseinek jogosultságát s a nyugati kultura vívmányainak meghonosítása mellett nyomatékosan hangsúlyozta a régi tradiciók tiszteletben tartásának szükségességét.

A pártegység tehát megmaradt, de a komité egyeduralma megrendült. Nov. 1. kénytelen volt kijelenteni, hogy ezentúl nem avatkozik bele a kormányzat dolgaiba, hanem tisztán kulturális és társadalmi kérdésekkel foglalkozik. De hatalma mégis szerfölött nagy volt. Ezért Kiamil pasa volt nagyvezér, aki nem tudta elfelejteni, hogy annak idején az ifjú-törökök buktatták meg, dec. 20. átnyujtott memorandumában a komité teljes feloszlatását ajánlotta a szultánnak. V. Mohammed nem fogadta meg a tanácsot; a komité helyett az országgyűlést oszlatta fel, mivel vonakodott megsza-

vazni az alkotmány 35. paragrafusának olyan értelmű módosítását, hogy a szultánnak a szenátus hozzájárulása nélkül is joga legyen a képviselőházat feloszlatni, vagy elnapolni (1912. jan. 17.).

Az új választások azonban, nagy meglepetésre, az ifjú-törökök győzelmével végződtek, akik ilymódon megint többséghez jutottak és a kamarában zavartalanul folytatták eddigi játékaikat. Csak a tisztikarral nem boldogultak. A tisztek külön ligába tömörültek s az alkotmány fenntartása mellett hangosan követelték az ifjú-török kabinet elmozdítását, az erőszakos eszközökkel választott kamara feloszlatását, új választások kiírását, a hadsereg kirekesztését a politikából, stb. A kormány tehetetlensége miatt annyira elfajultak a viszonyok, hogy Monasztirban formális tiszti lázadás tört ki (1912 jún.). A rendszer benső gyengeségét nem lehetett többé palástolni. Mahmud Sefket hadügyminiszter (júl. 14.), majd az egész Szaid-kormány lemondott s a szultán rögtön el is fogadta lemondását. A Tevfik, illetve Ahmed Muktár pasa elnöklete alatt kinevezett új kabinetben majdnem kizárólag ifjú-törökellenes politikusok foglaltak helyet. Így hadügyminiszterré Názim pasa lett, a külügyminiszteri széket pedig az agg, több mint nyolcvanéves Kiamil pasa foglalta el (júl. 21.).

Az új kormány nem tudott mit kezdeni az ifjú-török többségű kamarával, mely először bizalmat szavazott neki, de menten ellene fordult, mihelyt a törvényhozási időszakot lejártnak jelentette ki. Erre nem lehetett más vá-

laszt adni, mint az országgyűlést feloszlatni és új választásokat rendelni el, ami azonnal meg is történt (aug. 15.). A választások most már az ifjú-törökök megsemmisítő vereségével végződtek. A komité egy időre elvesztette minden hatalmát. Számos tagját, akik tüntetni akartak a tiszti liga ellen, elfogták s hosszabb-rövidebb fogságra itélték.

IV.

Az ifjú-török rezsimnek a politikai villongások állandósításán kívül volt egy másik sajnálatos következménye is: a nemzetiségi ellentétek és fölkelések élesztése. A diadalmas júliusi forradalom hősei annakidején a legmesszebbmenő jogokat és szabadságokat igértek a nemzetiségeknek. De később megfeledkeztek igéreteikről. A nyugatról hozott eszmék és intézmények szolgai másolása közben szem elől tévesztették a hazájuk különleges történeti fejlődésével és sajátos néprajzi összetételével megvont korlátokat. A nyugati nagy demokráciák mintájára egységes, minden pontján azonos rétegzésű államot és társadalmat akartak teremteni. Ez okból más népek és nyelvek rovására meg nem érdemelt előnyökben részesítették az uralkodó török elemet és nyelvet. De ezzel új erőforrások nyitása helyett csak azt érték el, hogy még jobban felszították az amúgy is paroxizmusig fokozódott nacionalista hevületet és úgyszólván állandósították a nyilt lázadásokban kirobbanó nemzetiségi mozgalmakat. Az abszolutizmus idejében csak egy Macedónia

volt, most az egész birodalom Macedónia lett. A nemzetiségi mozgolódások legveszedelmesebb tűzfészke Ázsiában Arábia, Európában Albánia volt.

Az albánok kezdettől fogva kiváltságos helyet foglaltak el a török birodalom népei között. Nem voltak függetlenek, de számos olyan joggal bírtak, mely a függetlenség illuzióját keltette bennök. Kiváltságos állásukra mindig büszkék és féltékenyek voltak s bármely pillanatban készen állottak a függetlenségüket veszélyeztető támadások fegyveres visszaverésére. Valahányszor a konstantinápolyi kormány a rendezett államélet legminimálisabb követelményeinek teljesítését, a rendes adózást és katonaállítást kívánta tőlük, ők mindannyiszor felkeléssel válaszoltak neki. Ezért az ország története alig is áll másból, mint a kisebb-nagyobb harcok és fölkelések történetéből.

A dolgok ilyen állása mellett egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy az albánok és ifjú-törökök nem férnek meg békésen egymással. Az albánok minél messzebbmenő autonómiára törekedtek, az ifjú-törököknek ellenben minél tökéletesebben keresztülvitt egység és központosítás volt az ideáljuk; az albánoknak a nemzeti jelleg lehető kidomborítása, az ifjú-törököknek a nemzeti különbségek mérséklése és letompítása volt a jelszavuk. Természetes, hogy ilyen ellentétes törekvések és célkitüzések mellett előbb-utóbb kenyértörésre kellett jutnia a dolognak. A harc egy politikailag alárendelt jelentőségű momentumból, az albán írás kérdéséből indult ki.

Az ifjú-törökök ugyanis abban a reményben, hogy ilymódon könnyebben ki tudják majd forgatni az albánokat nemzetiségökből, Albániában is kötelezővé akarták tenni az arab-török írás használatát. Ez a terv heves ellenzésre talált. Különösen a katholikus törzsek zúdultak fel ellene, mert attól féltek, hogy a papjaiktól s a városokban működő osztrák és olasz iskolákban elsajátított latin betűs írás feláldozásával útját vágják majd a nyugati nemzetekhez való közeledésnek. De nem kellett az arab-török írás a görög-latin kevert abc-vel író mohamedán törzseknek sem, mert nemzetiségök veszélyeztetését látták benne. Az 1908. nov. 13. tartott monasztiri albán kongresszus csaknem egyhangúlag a török írás ellen döntött. A komité ama kisérlete, hogy nemzeti és vallási kötelességnek tüntesse fel a török abc használatát, alig lendített valamit az ügyön. A mohamedán albánok többsége továbbra is megmaradt a katholikusnak kikiáltott latin abc mellett. A konstantinápolyi kormány ösztönzésére összeült dibrai gyűlés (1909. júl. 26.) is mindössze csak annyi engedményt tett, hogy a községek tetszésére bízta az írás megválasztását, de viszont erélyesen követelte az albán nemzeti iskolák állami segélyezését és a délalbániai görögkeleti hitközségek kiszakítását a görög egyházból és külön nemzeti egyházzá szervezését. Amikor pedig a kormány erőszakkal próbálta bevezetni az arab-török abc-t, a Koricában összegyülekezett több ezer albán hangosan tiltakozott ez ellen s tiltakozása nyomatékosítására a kormányzósági palota előtt el-

égette a hatóságoktól szétosztott török abc-s könyveket (1910. ápr. 4.).

Az írás kérdése mellett a katonáskodás és adózás ügye szolgáltatott okot legtöbb összeütközésre. Az albánok e tekintetben is meg akarták őrizni régi jogaikat és kiváltságaikat, amelyek pedig semmiképpen sem illettek bele az ifjú-törököktől szorgalmazott modern kormányzati rendszerbe. Emiatt Ljuma vidékén már 1909 tavaszán veszedelmes lázadás támadt, mely egész Gyakováig elgyűrűzött s jóformán az egész nyárra munkát adott Dzsavid pasa seregének. A következő tavasszal megint kiújult a harc. Ezúttal a szerb határ mentén lakó mohamedán törzsek kezdték. A mozgalom csakhamar olyan hatalmas arányokat öltött, hogy a konstantinápolyi kormánynak egész hadsereget kellett ellene mozgósítania. Sefket Torgut pasa nem kevesebb, mint harmincnyolc zászlóaljjal kezdte meg az előrenyomulást, de így is hónapokig kellett küzdenie, míg Issza Boletint (Boljetinác) a legmerészebb bandavezért a harc feladására tudta kényszeríteni.

De a fegyverrel kikényszerített béke megint csak ideiglenes fegyvernyugvást eredményezett. 1911 tavaszán már újra harcban, lángban állott egész Északalbánia. A helyzet annál veszedelmesebb volt, mivel tartani lehetett tőle, hogy a malisszoroktól ösztökélt Montenegró is beleavatkozik a harcba. *Ezt* a veszélyt a hatalmak közbelépése elhárította ugyan, de ugyanakkor a katholikus mirditák beavatkozása délen egészen Középalbánia alsó határáig kiterjesztette a harcteret. A véres kegyetlenséggel és elkese-

redéssel folyó harcnak utoljára a nagyhatalmak vetettek véget. Oroszország még máj. 23. felszólította a portát, hogy Montenegróval szemben a leghatározottabban jelentse ki békés szándékát. Néhány nappal később Aehrenthal lapja, a *Fremdenblatt* világos célzásokat tett rá, hogy Ausztria-Magyarország, mint a katholikus albánok protektora szívesen látná, ha Törökország véget vetne a céltalan vérontásnak. Pallavicini konstantinápolyi nagykövet élőszóval is megismételte ezt az óhajtást (jún. 7.).

A benső nehézségekkel küzdő török kormány szívesen fogadta a tanácsot s menten elhatározta, hogy a szultán tervbe vett macedóniai útját Albániára is kiterjeszti. Úgy is történt. V. Mohammed jún. 11. már Üszkübben, 15. pedig Pristinában volt, ahol az albán lakosság lelkes fogadtatásban részesítette. Másnap Murád szultán síremléke közelében sok ezer albán jelenlétében *szelamlikot* és nagyszabású csapatszemlét tartottak. Utána a kiengesztelés és békeszerzés tényei következtek. A szultán általános amnesztiát adott a fölkelések részeseinek s csupán azt követelte tőlük, hogy vérbosszú helyett érjék be pénzbeli kárpótlással, egyben azonnal kiutaltatott tízezer török fontot az utóbbi harcokban elhamvasztott templomok és lakóházak helyreállítására, egy másik szintén tekintélyes összeget pedig a vérbosszú megváltására. A kormány sem akart nagylelkűség dolgában mögötte maradni a szultánnak. Mindjárt a rigómezei szelamlik után megnyitotta a börtönöket s egyszerre 107 mohamedán és 134 keresztény albán fogolynak adta vissza a szabadságát; néhány

héttel később pedig jelentékeny adóleszállítást eszközölt, megengedte új albán nemzeti iskolák nyitását és a latin betűs-írás használatát, mérsékelte a fegyverek beszolgáltatására vonatkozó rendeletet, megigérte, hogy a hivatalok betöltésénél különös tekintettel lesz az albán elemre s a katonai szolgálati kötelezettséget a lehetőséghez képest mérsékelni fogja, végül a gyűlölt Sefket Torgut pasát visszahívta.

A mérséklet politikája egyelőre eredménnyel is járt. A malisszorok, miután Montenegró támogatására úgy sem számíthattak, újra alávetették magukat a török hatóságoknak. Montenegróból és a hegyekből ezerszámra tértek vissza a menekültek. A mirditák szintén felhagytak a harccal. Csak Délalbániában kellett még egyideig küzdeni egyes bandákkal. De az aug 12. és 13. szenvedett érzékeny vereségek után ezek is meghódoltak. Valonában nem kevesebb, mint tizenöt főnök jelentette hódolatát. Albánia pacifikálása teljesnek és véglegesnek látszott. És mégsem volt az. A nyugtalan albán vér nem tudott megpihenni. Kívülről, főleg Montenegróból és Olaszországból jövő izgatások hatása alatt már a következő tavasszal megint nyugtalanságok, majd fölkelések támadtak.

A zavargások kitörésére a Konstantinápolyból kiküldött reformbizottság működése szolgáltatta a közvetlen okot. Az ipeki, gyakovai, istoki, guszinjei és dibrai kerületek lakosai ugyanis mindenáron meg akarták akadályozni a bizottság sürgetésére megkezdett csendőrkaszárnyák és iskolák felépítését. Ebből véres összeütközések támadtak köztük és a csendőrök

közt, melyek mindegyre nagyobb arányúakká váltak. Mivel a Hasszán bej vezetése alatt álló fölkelők meg az ellenök küldött katonaság létszáma is napról-napra emelkedett, május végén már újból lángban állott egész Északalbánia. A monasztiri ifjú-törökellenes katonai forradalom, melyet jórészben szintén albán tisztek vezettek, még jobban komplikálta a helyzetet. A fölkelők a helyi sérelmek orvoslásán felül most már messzemenő politikai követeléseket is támasztottak. Így többek közt követelték az ifjú-török kabinet haladéktalan elbocsátását és a kamara feloszlatását. Némi habozás után a mirditák is csatlakoztak e programmhoz, ami nem csekély mértékben növelte a fölkelők erejét és merészségét. Július elején már Pristinát fenyegették, 17. pedig menekülésre kényszerítették a gyakovai kajmakámot. A törökök tehetetlenül állottak az eseményekkel szemben, mert a hadsereg fegyelmének megingása megbénította erejöket. A gyakovai helyőrség vonakodott harcba szállani a lázadókkal, a tisztek meg valósággal fraternizáltak velök. Ugyanez történt Prizrenben. Emiatt egyik kudarc a másik után érte a török hadsereget. A Bardovca mellett vívott harcban 520 embere, kevéssel utóbb Gyakovánál pedig négy tisztje, kétszáz közembere és egész tüzérségi felszerelése a fölkelők kezébe került.

A kormány tehetetlensége érzetében megint engedékenységre szánta el magát. A Konstantinápolyban időző albán képviselők sürgetésére egy nagyobbrészt albán származású tisztviselőkből összeállított bizottságot küldött ki a pana-

szok megvizsgálására és a békés kiegyenlítés feltételeinek megbeszélésére. A bizottság júl. 28. érkezett Pristinába, ahol a Hasszán bej és Issza Boletin vezetése alatt összegyült sok ezer fölkelő lelkes örömmel fogadta. Mivel közben a gyülölt Hakki-kormány megbukott, az ifjú-török többségű parlament pedig feloszlattatott, a fölkelő vezérek szívesen belementek a béketárgyalások megkezdésébe. Csak az volt a baj, hogy nagyon sokat és sokfélét követeltek. Így többek közt követelték: felsőbb iskolák állítását, albánul értő hivatalnokok alkalmazását, új adótörvények alkotását, a katonai operációk következtében elpusztult lakóházak felépítését, az eddig elszedett fegyverek visszaszolgáltatását, a földmívelés fejlesztését, új utak és vasutak építését stb. Bármily túlzott volt a követelések egyike-másika, a bizottság még sem utasította el őket. Komolyan akarta és kereste a békét s egy ideig úgy látszott, hogy sikerül is tető alá hozni. Csak egy pontra, a fegyverek kiszolgáltatására nézve nem tudtak megegyezni. Az albánok azonnal és feltétlenül kívánták fegyvereik kiadását, a bizottság ellenben csak a határmenti falvak lakosainak s az őröknek és pásztoroknak akarta kiszolgáltatni őket. Míg efölött vitatkoztak, a felfegyverzett albán bandák, számszerint mintegy 12—15,000 ember benyomultak Üszkübbe. Erre a kormány is csapatokat küldött ellenök, de egyszersmind amnesztia igéretével békés hazatérésre igyekezett rábirni őket. Egyes törzsek, bár vonakodva eleget is tettek felhívásának, míg mások Hasszán bej sürgetése dacára sem akartak hazatérni. A porta jobb és

hatékonyabb eszköz hiányában megint csak az igérgetés eszközéhez folyamodott. Megigérte, hogy a sűrűbben lakott szandzsákokban középiskolákat, Üszkübben, Szkutariban, Monasztirban és Janinában felsőbb iskolákat állít, a megépítendő útvonalak kiválasztását az albánok tetszésére bízza s a Hakki-kabinet és Szaid pasa ellen benyujtott panaszt a kamara elé terjeszti. Csak két kívánság teljesítésébe nem akart beleegyezni: a katonai szolgálat teljesítésének területi korlátozásába és az összes lakosság felfegyverzésébe. Ezen a ponton aztán megint hajótörést szenvedett a békekisérlet. Issza Boletin csapatai Mitrovica, a malisszorok pedig Szkutari és Durazzo környékén újra megkezdték az ellenségeskedést.

Valamivel több sikerrel járt a délalbániai törzsek lecsendesítésére irányzott törekvés. Itt különben nem is annyira politikai nehézségek — bár ilyenek sem hiányoztak — mint inkább nemzeti és vallási ellentétek okoztak fejtörést a kormánynak. A görög püspökök és előkelőségek keresztény tisztviselők kinevezését sürgették a keresztény többségű kerületek számára, ami ellen a mohamedánok hevesen tiltakoztak, mivel a keresztény a legtöbb esetben egyet jelentett a göröggel. A kormány úgy igyekezett megoldani a dilemmát, hogy lehetőleg albánt nevezett ki minden állásra. Ezzel el is érte célját. A janinai vilajetben álló bandák Izmail Kemal bej tapintatos közvetítésével egymásután feloszlottak és hazatértek.

Északalbániában ellenben még mindig tisztázatlan volt a helyzet. Tuzi és Decsics mellett

véres összeütközésre került a sor a fölkelők és a kormányhoz hű csapatok között. Amellett a fölkelők önmagokban is meghasonlottak. Egyesek Albánia teljes autonomiája mellett törtek lándzsát, mások ellenben, mint pl. a gyakovai, ipeki és prizreni ulemák határozottan ellenezték a különválást. Csak egyben értettek egyet: az ifjú-török rezsim gyülöletében. Innét magyarázható, hogy számos főnök Kiamil pasának, mint az ifjú-törökök legnagyobb ellenségének rögtöni kinevezését követelte a nagyvezérségre. A porta ismét a régi eszközökhöz folyamodott. Október első napjaiban újabb békeküldöttséget menesztett Szkutariba. De már késön volt. Mielőtt a bizottság valami érdemlegest végezhetett volna, kitört a Balkán-háború. A montenegrói hadüzenet (okt. 8.) végre kinyitotta az albánok szemét. A külső ellenséggel szemben megszűntek a belső viszályok s az albánok megint ott küzdöttek a török csapatok oldalán. Legalább a mohamedánok többsége. A katholikusok ellenben sokáig ingadozó magatartást tanusítottak s egy ideig hajlandóbbak voltak az orthodox montenegróiaknál keresni üdvüket.

A három évig tartó albán háború kiszámíthatatlanul sokat ártott Törökországnak. Nemcsak azért, mert nagy erőket kötött le és óriási összegeket emésztett föl, hanem azért is, mert megfosztotta a török hadsereget legjobb és legmegbízhatóbb elemétől. Albánia minden makacssága dacára egyik legkitünőbb katonai anyagot szolgáltató tartománya volt a birodalomnak. Talán még nagyobb baj volt, hogy a lázadókkal folytatott harcok erősen kikezdték a had-

sereg szellemét s a politizálással kezet fogva megőrölték hajdan híres fegyelmét.

V.

Kréta szigete az 1898. évi rendezés dacára is megoldatlan problémája maradt a török diplomáciának. Az annexió szelleme nem szűnt meg tovább kisérteni. György herceg, főbiztos már 1901 elején arra kérte a védő hatalmakat, hogy haladéktalanul rendeljék el a szigetnek az anyaországhoz való csatolását. De kérése nem talált meghallgattatásra. Néhány évvel később (1904.) megismételte kisérletét. Sorra járta az európai fővárosokat, hogy személyes megjelenésével fokozza érveinek meggyőző erejét. De vállalkozása ezúttal sem járt sikerrel. A saját ügyeikkel elfoglalt hatalmak óvakodtak szükségtelen bonyodalmakat fölidézni. Ez a kétszeres kudarc annyira elkedvetlenítette a herceget, hogy 1906 szeptemberében lemondott a főbiztosságról. A helyébe lépett Zaïmisz pedig iparkodott mindenben a védőhatalmak intencióihoz alkalmazkodni. Így az ifjú-török forradalomig eltelt két esztendő minden zavaró incidens nélkül mult el.

A boszniai annexió és a bulgár függetlenség proklamálása azonban, mint előre látható volt, megint felkavarta a helyzetet. A krétaiak menten követték a monarchia és Bulgária példáját és még okt. 6. kikiáltották Görögországhoz való csatlakozásukat. Ez az elhamarkodott *fait accompli* nagyon kényelmetlen helyzetbe hozta a védőhatalmakat. Nem akarták, hogy Törökország egyszerre három tartományát veszítse

el, de a fölkelőket sem akarták végképpen elidegeníteni magoktól. Azért kitérő választ adtak. Hajlandóknak nyilatkoztak az annexió kérdésének megvizsgálására, de csak abban az esetben, ha a szigeten rend lesz és a mohamedán lakosság személy- és vagyonbiztossága garantáltatik. Valójában azonban maradt minden a régiben. Sőt a hatalmak annyira szilárdnak hitték a békét, hogy 1909 nyarán (júl. 24—27.) egy-egy hadihajó kivételével valamennyi csapatukat visszavonták.

A krétaiak csak erre vártak. Mihelyt a megszálló csapatok kitették lábukat, a kaneai vár ormára azonnal föltűzték a görög zászlót, ami egyértelmű volt a Görögországhoz való csatlakozás proklamálásával (júl. 27.). A porta hevesen tiltakozott ez ellen s egyben felszólította az athéni kormányt, jelentse ki, hogy helyteleníti és visszautasítja az elszakadási kisérletet (aug. 5.). A benső nehézségekkel küzdő Rhalli-kabinet azonnal eleget is tett a felszólításnak s a hatalmakkal egyetértőleg kijelentette, hogy a krétai kérdés végleges rendezésére egyedül a négy védőhatalom illetékes. Ilyen előzmények után a krétai forradalmi kormánynak nagyon nehéz volt fenntartani álláspontját. Egy ideig ugyan próbált dacolni a hatalmak fenyegetéseivel, de nemsokára újabb hadihajók érkeztek megfelelő számú csapatokkal, melyek azután eltávolították a sokat vitatott zászlót (aug. 18.) s visszaállították a *status quo ante*-t.

De a szigetlakók csak nem tudtak belenyugodni a török uralomba. Fáradhatatlanul dolgoztak tovább; az annexió sürgetésére meg-

ragadtak minden alkalmat, felhasználtak minden eszközt. Görög törvényeket fogadtak el, görög mintára szabott intézményeket létesítettek, sőt az 1910. máj. 9. megnyilt nemzetgyűlés tagjai György görög király nevében tették le az esküt, ami természetszerűleg megint új összetűzésre vezetett a mohamedán elemmel és a védő hatalmak újabb közbelépését tette szükségessé. Az ifjú-török komitét annyira elkeserítette ez az állandó kellemetlenkedés, hogy 1910 nyarán kényszerítve látta magát az annexiós válság idején kitünően bevált bojkott fegyverének igénybevételére. A Konstantinápolyban szervezett bojkottbizottság nemcsak a görög eredetű árúcikkeket helyezte bojkott alá, hanem általában minden árúcikket, mely görög hajókon érkezett a török kikötőkbe. Ezzel azonban túllőtt a célon s a görögön felül a nemzetközi kereskedelemnek is érzékeny károkat okozott, mert a nyugati nagy hajók rendesen apró görög bárkák közvetítésével rakták ki árúikat vagy vették fel a számukra hozzá nem férhető kis kikötőkben felhalmozott portékákat. Emiatt a portánál akkreditált nagykövetek már jún. végén lépéseket tettek a bojkott megszüntetésére és a kikötőkben elhatalmasodott idegenellenes hangulat megfékezésére. A kormány júl. 1. kibocsátott köriratában tényleg a bojkott abbanhagyását ajánlotta, de egyelőre minden siker nélkül. Nem sokkal több eredménnyel járt az aug. 10. tett második diplomáciai lépés sem, mely főleg a kirakodó munkások erőszakoskodása ellen irányult. Bár most már Mahmud Sefket és Talaat pasák is a megszüntetés mel-

lett foglaltak állást, a bojkottbizottság azzal válaszolt a hatalmak ismételt felhívására, hogy a török honosságú görögökre is kiterjesztette a bojkottot. Újabb és erélyesebb közbelépésre volt szükség, hogy a mind veszélyesebbé és kártékonyabbá váló mozgalmat leszereljék.

Magát a krétai kérdést egyáltalában nem befolyásolta a bojkott. A nemzetgyűlés nov. megnyilt ülésszaka szakasztott olyan jeleneteket és határozatokat produkált és a törökök részéről ugyanolyan ellenhatást váltott ki, mint a tavaszi. Közben letelt Zaïmisz főbiztosságának ideje (1911. aug.) s a porta nyomatékosan kérte a védőhatalmakat, hogy nyujtsanak neki módot jogainak hatékonyabb érvényesítésére. A hatalmak annyiban méltányolták is kérését, hogy nem neveztek ki újabb főbiztost, de egyebekben változatlanul meghagyták a statusquot. Gyakorlati kivitelében azonban ez a rendszabály is a krétaiak malmára hajtotta a vizet. Mert a nemzetközi ellenőrzés alatt álló főbiztosság megszüntetése még jobban kitágította a már eddig is csaknem teljesen független nemzeti kormány hatalmi körét s így végelemzésben az autonomiát erősítette.

1911 októberében megint új lépésre szánta el magát a kaneai nemzetgyűlés. Kimondotta, hogy a krétai képviselők ezentúl az athéni parlament tagjainak tekintik magokat és megjelennek ülésein. Görögország tiltakozása csak ideigóráig odázta el a radikális határozat végrehajtását. Mikor 1912 tavaszán a régi alkotmányos kormány megbukott és helyette egy új forradalmi nemzetgyűlés ragadta magához a hatal-

mat, ennek első dolga volt, hogy huszonöt képviselőt választatott az athéni törvényhozó testületbe, akik menten hajóra is szálltak, hogy megkezdjék törvényhozó működésüket. A védő hatalmak azonban még mindig nem látták elérkezettnek az annexió végrehajtásának idejét, azért erőszakhoz nyúltak. Az Athénbe igyekvő képviselők elutazását mindenképen akadályozták s amikor néhányuknak mégis sikerült kijátszani éberségöket, Athénben elfogatták és egy angol hadihajón mindaddig fogolyként őrizték őket, amíg a görög kamara ülésszaka be nem zárult.

Végre a Balkánháború kitörése meghozta a régi hő vágyak teljesedését. A görög kormány már okt. 14., tehát még a hadüzenet megküldése előtt hozzájárulását adta a két törvényhozás egyesítéséhez s egyszersmind Dragumis személyében görög kormányzót állított a sziget élére. A konstantinápolyi kormány azonnal (okt. 15.) tiltakozott ez ellen a hatalmi túlkapás ellen, de a meginduló hadműveletek csakhamar tizedrangúvá sülyesztették az egész kérdést. A krétaiak forró vágya betelt. Amiért évtizedeken át nem mindig kifogástalan eszközökkel, de tiszteletet és elismerést érdemlő kitartással küzdöttek, ím elérték. Hazájuk megszabadult a gyűlölt oszmán fennhatóságtól s egyszer és mindenkorra egyesült az anyaországgal.

Aránylag sokkal kevesebb baj volt az abd-ul-hamidi diplomácia másik keresztjével, Macedóniával. Az ifjú-török forradalom szép jelszavai a nemzetközi ellenőrzést gyakorló nagyhatalmak és a benszülött bandavezérek körében egyaránt

vérmes reményeket ébresztettek. Az orosz kormány már 1908 júl. 25. kelt jegyzékében kifejezte abbeli szándékát, hogy az új rezsimnek időt és szabad teret akar engedni programmja megvalósítására. Ugyanerre az álláspontra helyezkedett a Ballplatz is (aug. 20.). Sőt még a különböző nemzetiségű bandavezérek is komolyan vették az igéreteket. A bulgár Szandanszki bandája mindjárt a forradalom kitörése után letette a fegyvert (júl. 30.). Példáját gyors egymásutánban követték mások. A komitácsik Szalonikibe, Monasztirba, Üszkübbe és más városokba özönlöttek és lelkesen tüntettek a diadalmas ifjú-török forradalmárok mellett; ünnepelték a szabadság hajnalhasadását és a bő fantáziával kiszinezett vallási és nemzeti egyenjogúság paradicsomi állapotának beköszöntését. Az új kormány első kijelentései és intézkedései, melyek alapos reményt nyujtottak a szép igéretek beváltására, csak fokozták ezt a lelkesedést. Husszein Husszni és Mahmud Sefket pasák seregében, mely a reakciós konstantinápolyi ellenforradalom leverésére indult, a török csapatokon kívül számos bulgár banda is résztvett.

De a kiábrándulás nem sokáig váratott magára. Az új kormányzati rendszer centralizáló és uniformizáló törekvései napról-napra apasztották az első hetek mámoros hangulatában nagyranőtt reményeket. Lassanként kiderült, hogy az ifjú-török rezsim liberális jellege dacára épp oly kevéssé gondol a teljes egyenjogúsítás keresztülvitelére, mint a régi poshadt, abszolutista rendszer. Emiatt Macedóniában újabb nyug-

talanság, hullámzás támadt. A bandák megint mozgolódni kezdtek. Mivel azonban mozgalmuk egyelőre nem öltött nagyobb arányokat, a nagyhatalmak pedig únták már az örökös gyámkodást, újabb európai beavatkozásra nem került sor. Sőt lassanként a régi reformszervek is odahagyták működésük színhelyét. Az idegen csendőrtiszteket 1909 januárjától kezdődőleg fokozatosan visszavonták. Néhány hónappal később ugyanez történt a nemzetközi pénzügyi bizottsággal, de a hatalmak kikötötték, hogy a fölemelt vám bizonyos százaléka a három macedóniai vilajetet illeti. Végül az osztrák-magyar és orosz külügyi kormányok is visszahívták polgári ügyvivőiket úgy, hogy a forradalom első évfordulója már a gyámkodás alól teljesen felszabadultnak találta Törökországot.

A nemzetközi ellenőrzés megszüntetése azonban itt is ugyanolyan következményekkel járt, mint Kréta szigetén. A mozgalmak elülről kezdődtek és napról-napra jobban elhatalmasodtak. Különösen a bulgár bandavezérek próbálkoztak minduntalan a lakosság forradalmosításával. Így 1910 nyarán is a határhegyekben tartózkodó menekültek támogatásával többen betörtek török területre, de minden különösebb siker nélkül, mert a lakósság — jobbára bulgárok — nem igen akart bizonytalan kimenetelű kalandba bocsátkozni. Annál szomorúbb eredménnyel zárult a következő év nyarán kezdett harc, melyben főleg bulgár és görög bandák vettek részt. Isztipben bulgár agitátorok bombát dobtak az egyik mecsetre, mely majdnem teljesen megsemmisült. Erre a felindult mohamedánok az

odavaló keresztény lakosokra vetették magokat s közülök mintegy százat megöltek vagy megsebesítettek. Ez az oktalanul előidézett vérengzés érthető okokból nagy megbotránkozást keltett nemcsak Bulgáriában, hanem Európaszerte. A közvélemény nyomása alatt a parlament is kénytelen volt vele foglalkozni és külön bizottságot küldeni ki a tényállás kiderítésére. A bizottság tényleg megállapította, hogy a török hatóságok könnyű szerrel meg tudták volna akadályozni a mészárlást.

Az 1912. év nyarán Kocsánában ismétlődtek meg az isztipi események (aug. 2.). Bombáktól és pokolgépektől nem kevesebb mint negyvenöt ember vesztette életét, legalább háromszor anynyian pedig többé-kevésbbé súlyosan megsebesültek. Az emiatt támadt vérengzés még újabb húsz áldozatot kívánt. Az áldozatok többnyire bulgárok voltak. A felingerelt törökök dühe ezúttal sem ismert mértéket. Miután a mészárlást megelégelték, a házaknak estek neki és nagy dúlást vittek végbe bennök. Egy hónappal később (szept. 10.) Doiranban idézett elő hasonló véres jelenetet a bulgár komité által előkészített bombamerénylet, mely ismét 13 ember életébe és 80-nak testi épségébe került. A vizsgálat mind a két esetben megindult ugyan, de az igazi bűnösöket vagy nem tudta vagy nem akarta kideríteni.

A sok merényletnek az lett a következménye, hogy még jobban megrontotta a keresztény és mohamedán elemnek egymáshoz való viszonyát. A kölcsönös gyűlölet lángja oly magasra csapott fel, hogy a katasztrofális kitörés bekövet-

kezte már csak idő kérdése volt. Az októberi hadüzenetek teljesen kész aknákat találtak, melyeket csak fel kellett robbantani.

VI.

De bármily jelentősek voltak az annexiós válságot követő években Konstantinápolyban, Albániában, Macedóniában és a török birodalom egyéb részeiben végbement változások, a jövő fejlődés irányát determináló erők mégsem bennök, hanem a félsziget északi részén lezajlott eseményekben lüktettek. Itt mentek végbe azok a nagyfontosságú diplomáciai lépések, melyek az újkori Balkántörténet leghatalmasabb lendítő kerekének, a *Balkán-szövetségnek* összekalapálására vezettek.

A balkáni népek egyesítésének, egyetlen nagy szövetségbe tömörítésének gondolata nem a XX. sz. merült föl először. Időleges fölvillanásaival már a középkorban is ismételten találkozunk. Az újkorban meg úgyszólván állandóan napirenden tartotta a török elleni védekezés parancsoló szükségessége. A XIX. sz. a szerb Garasanin Illés pendítette meg először. A Karagyorgyevicsek e befolyásos politikusa egész részletes programmot dolgozott ki arra az esetre, ha a török birodalom közelinek vélt összeomlása tényleg bekövetkeznék. Nem kevesebbet akart, mint kissé modernizált formában új életre támasztani Dusán István nagyszerb birodalmát. Minden módon bebizonyítani igyekezett, hogy csak a központi fekvésű Szerbia hegemoniája alatt létrejött erőteljes balkáni konfederáció

tudja megakadályozni, hogy a török örökségre áhítozó Ausztria magába ne olvassza a nyugati délszlávokat s az orosz politika föl ne szívja a bulgárokat és rá ne tegye kezét Konstantinápolyra.

Garasanin eszméinek gyakorlati keresztülvitelére Obrenovics Mihály vállalkozott, aki londoni tartózkodása idején a dunai konfederációról révedező Kossuthot is meg tudta nyerni terveinek s aki mint fejedelem egész odaadással vetette magát a nagyszerb programm megvalósítására. A miniszterelnökké kinevezett Garasanin közvetítésével azonnal érintkezésbe lépett a Bukarestben székelő bulgár nemzeti propaganda-bizottsággal s az 1868. jan. 26. kötött szerződéssel megvetette a két nemzet szoros együttműködésének alapját. A néhány hónappal később létrejött bukaresti reunioban még szorosabbra vonta a viszonyt; meghatalmazottjai a legkisebb részletekre nézve is megegyeztek a bulgárokkal. Így megállapították, hogy az új alakulás neve *délszláv birodalom* lesz s hogy a két nép között úgy jogok, mint a képviseletben és kormányzatban való részvétel tekintetében a viszonosság elve lesz az irányadó. Ugyanakkor megegyezett Nikita montenegroi fejedelemmel, aki megigérte, hogy lemond javára fejedelmi trónjáról s csak azt kötötte ki, hogy Mihály gyermektelen halála esetére őt illesse az egyesített Szerbia és Montenegró koronája. De még messzebbre is elnyúltak a nagyratörő fejedelem tervei és összeköttetései. Strossmayer djakovoi püspök közvetítésével a horvátokat igyekezett megnyerni; majd Károly román fejedelemmel

lépett érintkezésbe s formális szerződést kötött vele a hatalmi szférák elkülönzése érdekében. (1868 jan. 20.) Már Görögországgal is kereste a kapcsolatot, amikor a topcsideri véres merénylet váratlanul véget vetett életének és magasan szárnyaló terveinek.

Mihály fejedelem halála hosszú időre eltemette a balkáni szövetség eszméjét. A leendő szövetségesek közé a bizalmatlanság felhője ereszkedett s messze eltávolította őket egymástól. A görögöket főleg a krétai fölkelés idején szerzett tapasztalatok s a szlávok részéről tapasztalt közöny keserítették el. Montenegrót és Szerbiát a Hercegovina, Bulgáriát és Szerbiát pedig a Macedónia birtokára emelt igények összeegyeztethetetlen ellentétessége állította szembe egymással. Később a boszniai fölkelés, majd az orosz-török háború és a berlini szerződés keserű tapasztalatai még mélyebbre vágták az amúgy is áthághatatlannak tetsző űrt. A szerb politika merőben új ösvényekre tévedt. Milán király az Oroszországhoz való közeledés helyett Ausztria-Magyarország barátságának ápolásában kereste hazájának üdvét. Danyilevszkij, Kamarovszki és más pánszláv apostolok hiába bizonyítgatták a pánszláv szinezetű balkáni szövetség szükségességét, a belgrádi udvar rendületlenül kitartott ausztrofil érzelmei mellett. A szövetség eszméje megszünt a gyakorlati politika feladatai közt szerepelni. Legfeljebb az irodalomban élt tovább, mint egyes utopista hajlamú politikusok és publicisták megbeszéléseinek állandó témája. Főleg román, francia, olasz és oláh publicisták foglalkoztak vele szívesen. Viktor Emanuel olasz

trónörökös és Elena montenegrói hercegnő házassága óta valóságos enthuziazmussal beszéltek a *latin tervről*, mely olasz ellenőrzés alá akarta helyezni a megteremtendő szövetséget. A Parisból és Londonból jövő inspirációk ellenben inkább az általános humanitárius és pacifista szempontokat domborították ki a hatalmi törekvések helyett. A *Ligue internationale de la Paix et de la Liberté* 1869 óta ismételten megvitatta a szövetség megteremtésének lehetőségeit és módjait, 1895. pedig segített létrehozni a *Ligue pour la Conféderation balkanique*-ot, mely a görög Argyriades elnöklete alatt kezdte meg működését.

Mindez azonban merő tervezgetés, utopia volt. A való élet mindenben az ellenkezőjét mutatta neki. A szövetségben egyesítendő népek hideg közönnyel, sokszor gyűlölettel és rosszul leplezett irigységgel tekintettek egymásra. Csak a nacionalista eszme új életre kelése és az orosz-japán háború nyomán bekövetkezett világpolitikai fordulat, mely ismét elsőrangú történeti színtérré avatta a Balkánt, kezdte velök újra éreztetni egymásra-utaltságukat a közös eszmények követésében és a közös célok kiküzdésében. A szerb-bulgár vámuniós törekvések már ebből a fölismerésből sarjadtak ki. De az ellentétek még sokkal nagyobbak voltak és a mult keserű emlékei még sokkal jobban sajogtak, semhogy mindjárt az első lépés sikerre vezethetett volna. Az ifjú-török forradalomnak, az annexiós viharnak, az albániai és macedóniai helyzet tarthatatlanná válásának, a délszláv kérdés elmérgesedésének és még egy csomó

politikai változásnak kellett közbejönnie, hogy a szövetség eszméjét tetté érlelje.

A szövetség létrejöttének közelebbi körülményei még földerítésre várnak. Csak annyit tudunk, hogy előkészítésében Oroszország játszotta a főszerepet. Iszvolszki 1908. dec. 25., tehát az annexiós válság legforróbb napjaiban pendítette meg először a gondolatot egyik dumai beszédében, de megvalósításához csak a vihar lecsendesülése után foghatott. 1909 őszén Hartwig Nikolát, a pétervári külügyi hivatal balkáni osztályának vezetőjét küldötte Belgrádba követül, aki bámulatos emberismeretével és démoni egyéniségének ellenállhatatlan varázsával hamarosan magához ragadta a balkáni politika öszszes szálainak irányítását. Belgrádi működésének első nagy eredménye a régi szerb-bulgár antagonizmus megszüntetése volt. Ferdinánd király 1909. nov. 25. megjelent Karagyorgyevics Péter udvarában s ezzel hivatalos formában is megindította a szerb-bulgár közeledést. Európa csak az egymást érő fejedelmi és diplomáciai látogatásokból sejthette, hogy a balkáni boszorkánykonyhában nagy események tervét főzik, de biztosat csak akkor tudott meg, amikor már teljes vértezetben előtte állott az orosz, illetve entente-politika legújabb remeke, a kész szövetség.

A balkáni szövetség már első csirájában a szláv népek ellenségének minősített monarchia ellen irányult s az eredeti számítások szerint, az előcsatározó szerepét lett volna hivatva betölteni a központi blokk ellen indítandó offenzivában. Ennek megfelelően eleinte Törökorszá-

got is bele akarták vonni. Ferdinánd (1910. márc. 21—28.) és Péter királyok (1910. ápr. 3—8.) gyors egymásutánban tett konstantinápolyi látogatásai is erre engednek következtetni. Az első lépések — úgy látszik — sikerrel is kecsegtettek. Az annexió lázas szenvedélyekkel telített atmoszférája és a nyugati demokrácia eszméiért való kritikátlan lelkesedés némi közeledést idézett elő az ifjú-törökök és a szerbek, illetve a mögöttük álló ententehatalmak között. De a török politikusok hamar feleszméltek; megsejtették a hímes angol és orosz barátság mögött lappangó veszedelmes terveket és még idejekorán kivonták magokat a monarchia ellen irányuló összeesküvésből.

Különösen az orosz diplomácia mohósága ejtette őket gondolkodóba. Közvetlenül azután, hogy az olasz kormány bejelentette a Dardanellák blokád alá helyezésére vonatkozó szándékát (1911 nov. 23.), Csarikov nagykövet egyszerre csak arról kezdett példázgatni előttük, hogy Törökország szempontjából is mennyire hasznos és kívánatos dolog volna a tengerszorosok megnyitása az orosz hadihajók előtt. A nagyvezér és a külügyminiszter határozottan visszautasító feleletet adtak s azt hitték, hogy ezzel végleg el is van intézve az ügy. De csalódtak. Dec. 4. egy jegyzéket kaptak, mely a pétervári külügyi kormány nevében hivatalosan is felhívta őket a szorosok megnyitására az orosz és elzárására más nemzetiségű hadihajók előtt. Konstantinápolyban bombaként hatott e jegyzék. Nagy volt miatta a felindulás. A félhivatalos *Jeni Gazetta* a leghatározottabb el-

utasítást követte. A diplomácia magatartása azonban nagyon ingadozó volt. A londoni és parisi kormányok se hideg, se meleg feleletet adtak s végelemzésben a porta tetszésére bízták a kényes kérdés eldöntését. Az osztrák-magyar és a német nagykövetek ellenben a statusquo feltétlen fenntartása mellett törtek lándzsát. A dec. 8-iki minisztertanács tényleg ilyen értelemben is döntött. Kijelentette, hogy a tengerszorosokat illető összes jogok a török nép és a szultán kizárólagos jogai, melyekből a birodalom területi integritásának megvédelmezésére való tekintetből egy tapodtat sem engedhetnek. Oroszország a kudarc után mérsékelni igyekezett ugyan elhamarkodott lépésének kellemetlen utóhatásait: a *Novoje Vremja* dec. 6. számában Csarikov magánkezdeményezésének, Szaszonov pedig a *Temps* levelezőjével folytatott beszélgetésében tisztán akadémikus jellegű eszmecserének akarta feltüntetni az ügyet, de már későn volt. A török államférfiak gyanút fogtak s óvakodtak meggondolatlanul lekötelezni magokat.

A porta visszavonulása, a célok és eszközök tökéletes revizióljára kényszerítette a tervezett szövetség szószólóit. Egy erős és hármasszövetségbarát érzületű Törökország örökös fenyegetést jelentett volna a monarchia ellen készülődő szövetségesek hátában. Sikert csak új stratégiától: a teendők sorrendjének megfordításától lehetett remélni. Előbb Törökországot kellett összezúzni s csak azután keríteni a sort a hasonló végre szánt Ausztria-Magyarországra. Ennek a felismerésnek megfelelően a szövet-

séget előkészítő titkos tárgyalásokban mindjobban előtérbe lépett a törökellenes tendencia. Az albániai és macedóniai nemzetiségek köréből, mintegy varázsütésre, egyszerre eltünt minden visszavonás és valamennyi egyesült a török birodalom megdöntésére irányzott aknamunkában.

Ez a célkitüzésben, illetve a teendők sorrendjének megállapításában észlelhető ingadozás nagyon hosszúra nyújtotta a szövetségi tárgyalásokat. Évek multak el anélkül, hogy a folytonos tapogatózások és próbálgatások valamelyes konkrét eredményre vezettek volna. Az első komoly lépést Venizelos görög miniszterelnök tette, aki 1911 április hó folyamán Korfun és Bécsen át egy szigorúan bizalmas jegyzéket intézett Gesov bulgár miniszterelnökhöz s egy törökellenes entente létrehozását ajánlotta neki. Ferdinánd király, aki természetesen azonnal értesült Venizelos ajánlatáról, nem nagyon sietett eleget tenni a felhívásnak. A krétai kérdés újabb fejleményei komoly komplikációk lehetőségével fenyegettek s Bulgáriának nem volt mit várnia egy esetleges görög-török háborúba való beavatkozástól. Előbb meg kellett tehát várni, mire fejlődik a dolog. De azért szemmelláthatólag ért a kérdés. Görögország és Bulgária viszonya napról-napra javult. Augusztusban a nagy szobranje az alkotmány erre vonatkozó pontjának módosításával felhatalmazást adott Ferdinánd királynak, hogy az állam nevében titkos szerződéseket köthessen. A görög-bulgár szövetség ügye tehát a legjobb útra tért a teljes megvalósulás felé.

Ugyancsak a konkrét megvalósulás stádiumába lépett a bulgár-szerb megegyezés régóta vajudó ügye is. A Nyugat-Európából visszatérő Gesov bulgár és Milovanovics szerb ·miniszterelnök 1911. okt. 11. hosszabb eszmecserét folytattak egymással és rövidesen megegyeztek az összes főbb pontokra nézve. Spalajkovics szófiai szerb követ nemsokára rá formális tárgyalásokat kezdett, melyek már néhány hónap mulva teljes eredményre, a bulgár-szerb szövetségi szerződés aláírására vezettek (1912. febr. 29.). A szerződés szövegében leglényegesebb a bulgár és szerb érdekszférák pontos elkülönítése. Eszerint a Sar-dagtól északra eső területek Szerbiát, a Rhodope hegységtől és a Sztruma folyótól keletre fekvők ellenben Bulgáriát illetik. A közbeeső vidékek hovátartozása felett való döntést a cár számára tartották fenn, aki április végén készségesen el is vállalta a bírói szerepet. Ehhez a tisztán politikai jellegű megállapodáshoz valamivel később (ápr. 29.) egy részletes katonai konvenciót is csatoltak, amely pontosan megjelölte, hogy mindegyik fél mennyi embert és milyen harctéren köteles fegyverbe állítani. Bulgária 200,000, Szerbia pedig 150,000 harcos kiállítására vállalt kötelezettséget.

A bulgár-szerb szövetség tető alá hozatala siettette a bulgár-görög tárgyalások befejezését is. Gesov miniszterelnök és Panas szófiai görög követ 1912. máj. 16. írták alá a szövetségi szerződést, melynek éle épúgy Törökország ellen irányult, mint a bulgár-szerb szövetségé. A hozzácsatolt deklarációban részletesen körvonalozták

mind a két fél katonai kötelezettségeit az összes elképzelhető eshetőségekkel szemben.

A szövetség teljességéhez most már csak Montenegró megnyerésére volt szükség. Ez pedig könnyen ment. Nikita még a tripoliszi háború kitörése előtt, tehát 1911 nyarán szóvá tette a balkáni keresztény államok szövetségbe vonásának szükségességét. Most meg, hogy eszméje jórészben valósággá lett, a legnagyobb örömmel adta hozzájárulását az ententehoz. Csatlakozásának pontos dátumát és közelebbi körülményeit azonban megbízható adatok hiányában nem tudjuk pontosan megjelölni. Csak annyit tudunk, hogy a szerb-montenegrói szerződés csak közvetlenül a háború kitörése előtt, 1912 szeptemberében és Svájcban került aláírásra.

5. Katasztrófa.

1912—1914.

A négy balkáni király entente-protektorátus alatt létrejött szövetsége döntő fordulat elé juttatta a Balkán-problémát. Azok a feszítő erők, melyeknek eddig csupán elszigetelt vagy csak részben koncentrált megnyilvánulásaival találkoztunk, most végre mind egymásra leltek s frigyesültek, hogy szétvessék a megúnt és régen elavult kereteket s egy új, több szabadságot és korlátlanabb érvényesülést igérő élet alapjait vessék meg. Ami gyűlölet, elkeseredés és szabadulni vágyás a tehetetlen és elnyomó török uralom alól félszázad alatt felgyülemlett, az most mind egyesült s lebirhatatlan erővel robbant ki. A hatás váratlan és meglepő volt. A török hadsereg, mely egy emberöltővel előbb még a félelmetes orosz birodalomnak is kemény munkát adott, mindjárt az első összecsapásoknál megrokkant, összetört s fejvesztetten özönlött a főváros felé. A fegyelem meglazítása és a sok politizálás kegyetlenül megbosszulta magát. A demoralizált és szellemökben megoszlott csapatok képtelenek voltak ellenállni a nacionalizmus deliriumában vonagló és kiméletet nem ismerő bosszúvágytól űzött keresztény hadaknak. A bulgárok, szerbek, montenegróiak és

görögök minden oldalról diadalmasan törtek előre.

Európa egy ideig megdermedten szemlélte a váratlan kitörést. Nem mert ellene tenni semmit, mert félnie kellett, hogy reá is átharapódzik a veszedelem. Hiszen a Balkánon végig zúgó zivatar csak lokális megnyilvánulása volt azon elementáris erővel ható ellentétek összecsapásának, amelyek két ellenséges táborra osztották Európát, sőt az egész kulturvilágot. A Balkánégés magasra felcsapó lángjai óriási hátteret világítottak be és mindenütt élénken parázsló szikrákat láttattak. Európa egy óriási puskaporos hordó volt és minden pillanatban rettegni kellett, hogy a váratlanul kitört vulkán egy szikrájától tüzet fog és lángba borul.

Ilyen körülmények között érthető, hogy mindegyik nagyhatalom fázott a felelősségtől. Magában egyik sem mert tenni semmit, hanem csak a többinek társaságában. Ez pedig majdnem annyit jelentett, hogy semmit sem tettek, mert a fennálló óriási ellentétek mellett szinte lehetetlen volt valamire nézve közös elhatározásra jutniok. Ezért inkább passziv szemlélői, mint irányítói voltak az őrült iramban vágtató események zuhatagának. Hetek, sőt hónapok multak el anélkül, hogy magok között meg tudtak volna egyezni s akaratukat rá tudták volna kényszeríteni a megalomaniába esett balkáni államocskákra. A montenegrói hadüzenettől a bukaresti békéig eltelt háromnegyed esztendő politikája alig áll másból, mint örökös huzavonából és a harcoló felek háta megett álló hatalmi csoportoknak egymás ellen irányzott

intrikáiból. Talán ennek kell betudnunk azt is, hogy a háború óriási áldozatai dacára egyáltalában nem hozta meg a döntést. A meglevő ellentéteket nem oldotta fel, sőt ellenkezőleg még tűrhetetlenebbekké tette őket, békeszerzés helyett újabb viszályok magvát hintette el, megnyugtatás helyett újabb feszültségek érzetét keltette fel.

Egyetemes történeti szempontból tehát a Balkán-háború nem érte el célját. A Balkán-problémát továbbra is megoldatlanul hagyta. De speciális balkáni szempontból mégis nevezetes forduló pontot jelent, mert kétségbevonhatatlanul beigazolta, hogy a Balkán-probléma valójában európai probléma, melynek megoldása az európai, helyesebben a világpolitika tágas keretében s nem a Balkán szűkös határai között keresendő. Jelentősége épen abban áll, hogy ami eddig csupán az öntudat küszöbe alatt lappangó homályos sejtés volt, azt most egyszerre a tisztánlátás nappali világosságába emelte. A Balkán-probléma mint ilyen megszünt létezni, illetve szerves alkotó részévé vált az egyetemes világpolitikának. A bukaresti békét követő hónapok diplomáciai kuruzslásai, melyek a béke megóvására irányuló lázas buzgalmat mímeltek, még jobban kiemelték és tudatosabbá tették ezt a felismerést.

I.

Bár a Balkán-szövetség kifejezetten törökellenes tendenciával jött létre, az európai diplomácia mégis sokáig közömbösen szemlélte

harckeverő működését. Csupán Berchtold gróf, az 1912 febr. 17. elhalt Aehrenthal örökébe lépett osztrák-magyar külügyminiszter tett valamit a fenyegető veszedelem elhárítására. Aug. 13. kelt körjegyzékével egyöntető fellépésre akarta rábirni a szignatárius hatalmakat. De felhivása olyan gyenge visszhangot ébresztett és annyi meg nem értésre talált, hogy két héttel később kénytelen volt megismételni és egyben kimutatni, hogy a balkáni államok jogos igényeinek megrövidítése ép úgy távol áll tőle, mint a török birodalom gyámság alá helyezése. (aug. 20.) A hatalmak elvileg készeknek is nyilatkoztak az eszmecsere megkezdésére, de olyan sokáig húzták-halasztották a dolgot, hogy közben reménytelenül rosszra fordult a helyzet. A pétervári kormány, melynek kitünő értesülései voltak a Balkánon készülő eseményekről, szeptember elején Bécsbe küldött *aide-memoire*jában már kikerülhetetlennek jelezte az összeütközést, ha a porta azonnal gyökeres reformokat nem eszközöl Macedóniában. De már ez is késő volt. Gabriel Efendi külügyminiszter joggal hangoztatta a reformokat sürgető Pallavicini osztrák-magyar nagykövet előtt, hogy a szövetségesek csak ürügyet keresnek, hogy beleköthessenek Törökországba. (szept. 23.) Tényleg így állott a dolog. Belgrád, Cetinje, Szófia és Athén utcái egész szeptember hónap folyamán törökellenes tüntetésektől és hadüzenetet sürgető kiáltásoktól voltak hangosak. A szövetséges államok közvéleménye már annyira beleélte magát a háború gondolatába, hogy visszavonulásra, az előre tett lépések visszacsinálására gondolni sem

lehetett többé. A szept. 30-iki intés, melyet az osztrák-magyar diplomáciai megbizottak egyidejűleg intéztek a portához s a belgrádi, szófiai, cetinjei és athéni kormányokhoz, már csak azért sem járhatott eredménnyel, mivel a szövetséges királyok épen ezen a napon rendelték el egész haderejök mozgósítását. Most már csak előre lehetett haladni, a visszalépés egyet jelentett volna a benső anarchia szándékos felidézésével.

A veszedelem közvetlen közelségének tudata végre együttes fellépésre indította a hatalmakat. Több napig tartó tanácskozás után Poincaré francia miniszterelnök indítványára felhatalmazták Ausztria-Magyarországot és Oroszországot, hogy hozzák tudomására a Balkán-államoknak, hogy a nagyhatalmak élénken helytelenítik a béke mindennemű megzavarását és el vannak tökélve, hogy háború esetén sem engedik megcsonkítani Törökország területét. (okt. 5.) Ez volt a híres *statusquo-jegyzék*, melytől olyan sokat reméltek s amelyen utóbb olyan könnyű szívvel túltették magokat. A jegyzéket a megbeszélések értelmében az osztrák-magyar és orosz diplomáciai megbizottak nyujtották át a szövetséges kormányok fejeinek. (okt. 8.) Ezzel egyidejűleg Konstantinápolyban Pallavicini nagykövet egy újabb reformra ösztönző jegyzéket nyujtott át a portának, mely már előbb bejelentette készségét az 1880-iki szabadelvű vilajettörvény életbe léptetésére. De már ez is későn volt. Nikita király azzal fogadta a statusquo-jegyzéket átnyujtó diplomatákat, hogy másfél órával előbb megüzente a háborút. Az öreg és ravasz fejedelem dacolt egész Európával, mert

nagyon jól tudta, hogy a hatalmak csak addig fenyegetőznek a török statusquo megóvásával, amíg a befejezett tények más állásfoglalásra nem kényszerítik őket.

A lavina tehát megindult. De akkor még senki sem sejtette veszélyességét. Miklós király szinpadias hadbavonulása egyelőre nem talált utánzásra. A bulgár, szerb és görög kormányok még haboztak. Nem mintha nem lettek volna eltökélve a háborúra, hanem időt akartak nyerni és ürügyet találni hadbalépésük indokolására. Okt. 13-iki közös jegyzékükben olyan messzemenő követeléseket támasztottak a portával szemben, hogy teljesítésük egyértelmű lett volna a török szuverénitás teljes feladásával s mikor a porta kereken elutasította őket azonnal visszarendelték konstantinápolyi képviselőiket. A diplomáciai szakítást rövidesen követte a formális hadüzenet. (okt. 17—18.) A szövetséges hatalmak reformköveteléseik elutasításával, néhány görög hajó lefoglalásával, a Szalonikiből szállított szerb munició elvételével és a macedoniai vérengzésekkel okolták meg fegyverrekelésöket.

A balkáni háború mindjárt megindulásakor nagy meglepetésekkel szolgált. Kitünt, hogy a török hadsereg szellemét sokkal jobban megrontotta a korrupció és a politizálás, mint barátai hitték. Régi fegyelme és támadó kedve egészen eltünt. Az általános hadkötelezettség bevezetése is kedvezőtlenül befolyásolta szellemét. A keresztény katonák nem szivesen szállottak harcba hitsorsosaikkal.Ehhez járult a tisztikar fegyelmezetlensége és tudatlansága s a török hadviselés és kormányzat évszázados rák-

fenéje, a szervezetlenség, ami főleg az élelmezés és betegápolás hiányosságában nyilvánult meg. Nagy baj volt az is, hogy túlságosan hosszú vonalat kellett tartani. A Fekete-tengertől az Adriáig terjedő északi s az Égei-tengertől az Ión-tengerig nyúló déli vonalon kívül a partok védelméről is gondoskodni kellett. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a szétforgácsolt csapatok mindenütt kudarcot vallottak a kitünően fölszerelt, mesterien vezetett és számbelileg is többségben levő szövetséges seregekkel szemben. A hadi szerencse mindjárt az első összeütközéseknél a keresztényekhez pártolt. Különösen a Szavov tábornok vezetése alatt álló bulgár fősereg művelt csodákat. A kirkilisszei (okt. 23—24.), lüleburgaszi (okt. 29.—nov. 2.) és csorlui fényes győzelmek után (nov. 5—6.) már három héttel a hadüzenet után a Konstantinápolyt fedező csataldzsai vonalon állott.

Hasonló szerencse kisérte a szerb és montenegrói csapatok fegyverét. A Daniló herceg trónörökös, Martinovics hadügyminiszter és Vukotics tábornok vezetése alatt álló montenegróiak első rohamra elfoglalták Tuzit (okt. 14.), Beranét (okt. 10.), Bielopoljét (okt. 12.), Guszinjét, Plavát (okt. 20.), majd a szerbekkel való összeköttetés megteremtése után Plevljét (okt. 28.), Ipeket (okt. 31.), Gyakovát (nov. 5.), a tengerparton pedig San Giovanni di Meduát (nov. 10.) és Alessiot. (nov. 18.) A szerbek Pristina, Novibazár (okt. 24.) és a Rigómező megszállása után Macedóniára és Északalbániára vetették magokat. A demoralizált török seregek sehol

sem tudták hosszabb időre feltartóztatni őket. Kumanovo (okt. 24.), Üszküb (okt. 26.) Monasztir (nov. 18.), Ochrida (nov. 23.) és végül Durazzo (nov. 28.) egymás után nyitották meg előttük kapuikat. Kevesebb erőkifejtéssel, de nem kisebb szerencsével harcoltak a görögök, akik flottájukkal is beavatkoztak a küzdelembe. A Konstantin herceg trónörökös vezetése alatt álló szárazföldi sereg főleg Epiruszban és Macedónia déli részében hódított. Legjelentékenyebb sikere Elassona (okt. 19.), Prevesa (nov. 2.), Janitza (nov. 5.) és Szaloniki megszállása volt (nov. 8.) Ezen utóbbi sikerének azonban nem örülhetett sokáig, mert már a következő napon megérkezett az Ivanov tábornok által vezérelt nyugati bulgár hadsereg és szintén jogot formált a városhoz.

Törökország veresége teljes volt. A novibazári szandzsák, Albánia északi és déli szegélye, Macedonia és Thrácia túlnyomó része ellenséges kézre került; Albánia meg nem szállott része pedig elszakadt. Nov. 28. Durazzóban, Valonában és számos más városban proklamálták a független albán államot s mindjárt ideiglenes kormányt is alakítottak számára a három felekezet képviselőiből Izmail Kemal bej elnöklete alatt. A szétszórt török seregek roncsai fejvesztetten menekültek. Drinápolyt erősen szorongatták az ostromló bulgár hadak. A csataldzsai táborban kolera pusztított, a fővárosban csüggedés és fejetlenség lett úrrá. A szövetséges seregek ellenben még mindig rendületlenül folytatták előnyomulásukat. Nemcsak a fegyveres ellenség ellen harcoltak. Valóságos keresztes had-

járatot folytattak a szó legrosszabb értelmében. A mohamedán elemet egészen ki akarták irtani. A bulgár komitácsik még a gyermekeknek sem kegyelmeztek. De a reguláris csapatok, sőt akárhány esetben a tisztek sem voltak különbek. A *Times* dec. 2-iki száma többek között ilyen tudósítást hozott balkáni levelezője tollából: «Egész Macedonia ártatlan vértől párolog, Kavalában, Seresben, Dedeagacsban az összes mohamedánokat agyonverték; Hiszszárban sem maradt egy sem közülök életben».

II.

A háború kitörése és tragikus fordulata a törökbarát központi hatalmakat lepte meg legjobban. Bécsben és Berlinben egyaránt félreismerték az erőviszonyokat. A szövetségesek katonai erejét túlságosan lebecsülték, a török hadsereg ellenálló képességét ellenben kelleténél magasabbra értékelték. Kiderlen-Wächter, a különben jószemű német külügyi államtitkár még a háború kitörése után is biztosra vette, hogy a törökök könnyű szerrel lebirják, ha ugyan egészen meg nem semmisítik ellenségeiket. A sok csalódás dacára még mindig készpénznek vették a diplomáciai jelszavakat. Komolyan hitték, hogy az *európai koncert* ezúttal zavartalan harmóniában fog működni a balkáni statusquo és a világbéke megóvásán. A hivatalos *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* még okt. 13., tehát a háború közvetlen küszöbén is azt írta, hogy a hatalmak közös elhatározása a területi statusquo fenntartására a legjobb kezességet nyújtja arra

nézve, hogy komoly komplikációk nem fogják zavarni az ügy békés rendezését. Bécsben és Berlinben az utolsó pillanatig optimisztikusan itélték meg a helyzetet. Annál keservesebb volt csalódásuk, amikor tapasztalniok kellett, hogy minden számításuk hamis volt. A háború kitört, a győzelmek mind a lebecsült szövetségesek részén voltak, a hatalmi csoportok ellentétessége élesebben ütközött ki, mint bármikor valaha s a statusquo megóvásának délibábja szertefoszlott. Ennyi csalódás után nem csoda, hogy a bécsi és berlini diplomácia egy kissé nehezen találta bele magát az új helyzetbe.

De a sok csalódás mellett egy kis örömet is hozott a központi hatalmaknak a háború kitörése: visszavezette hozzájuk a hármasszövetség tékozló fiúját, Olaszországot. San Giuliano olasz külügyminiszter mindjárt a hadműveletek megindulása után találkozót adott Berchtold grófnak és Jagow római német nagykövetnek és alaposan megvitatta velök a helyzetet. (szept. 21.) A san rossorei királyi vadászkastélyban lefolyt megbeszélések teljes sikerrel jártak, mert beigazolódott, hogy Olaszország érdekei Albániát és a szerb kérdést illetőleg azonosak a monarchia érdekeivel. A tárgyalások során abban állapodtak meg, hogy amennyiben a statusquo fenntartása tényleg kivihetetlennek bizonyulna, Albánia számára autonomiát fognak követelni. A szerb korridor-igények tekintetében is szövetségesei álláspontjára helyezkedett San Giuliano: megigérte, hogy minden erejével támogatni fogja Berchtold grófot Szerbia távoltartásában az Adriától.

A san rossorei megegyezés nagyon fontos lépést jelentett a válság megoldása felé. Olaszország magára eszmélése megkimélte Ausztria-Magyarországot és Németországot a nyomasztó túlsúly elleni kilátástalan küzdelemtől. A háborús veszedelmet nem szüntette meg, de legalább reményt nyujtott a békés kibontakozásra és amellett az elcsüggedt központi hatalmaknak visszaadta önbizalmukat. Ausztria-Magyarország és Németország készek voltak áldozatokat is hozni a béke fenntartásáért, de csak becsületük és méltóságuk megóvása mellett. Berchtold okt. 30-iki jegyzékében a Poincarétól sürgetett *absolu désinteressement-formulával* szemben négy pontban foglalta össze a monarchia követeléseit: 1. Albánia függetlensége; 2. a szerb korridor-igények feltétlen elutasítása; 3. Románia jogos kivánságainak kielégítése és 4. a monarchia gazdasági érdekeinek megóvása az egész Balkánon, főleg az Égei tengerre kivezető vasúti összeköttetés biztosítása. Néhány nappal később (nov. 5.) mondott delegációs expozéjában még precizebb kifejezést adott szándékainak. «Mi készek vagyunk — mondotta — a legmesszebbmenő módon számolni a Balkánállamok győzelmeivel teremtett új helyzettel s keresni az alapot egy tartósan barátságos jogviszony kiépítéséhez. De másrészt jogunk van megkövetetni, hogy a monarchia *jogos érdekei* a dolgok új rendezése következtében rövidséget ne szenvedjenek».

Az osztrák-magyar külügyminiszter jegyzéke és delegációs beszéde sok tekintetben tisztázta a helyzetet. A német diplomácia azonnal kije-

lentette, hogy minden részletében magáévá teszi az osztrák-magyar programmot. Némi vonakodás után ugyanezt tette az olasz kormány is, mivel belátta, hogy albániai érdekeit csak a monarchiával vállvetve védheti meg. A hármasszövetség külső egysége tehát biztosítva volt. Az entente és balkáni függelékei ellenben ezúttal is híjával voltak a szükséges egyetértésnek. Albánia függetlenségének elismeréséhez elvileg még Oroszország is hozzájárult, legfeljebb a mértékre nézve voltak eltérések. A tetszetős korridor-gondolat még a nyugati hatalmakat is megejtette s ha Durazzot nem is, legalább San Giovanni di Meduát hajlandók lettek volna e célra átengedni Szerbiának.

De a szerbeket és montenegróiakat távolról sem elégítette ki ez az engedmény. Ők egyáltalában tudni sem akartak az autonóm Albániáról vagy legalább szerették volna minél szűkebb határok közé szorítani. És most is az történt, ami az annexiós válság idején: az ententehatalmak jobb meggyőződésük ellenére elnézték, sőt bátorították a minden józan mérsékletről megfeledkezett Szerbia okvetetlenkedéseit. Ebben bízva a kis állam a durva sértések és kihivások özönét zúdította halálosan gyűlölt szomszédjára. Berchtold jegyzéke és delegációs beszéde dacára tovább haladt a megkezdett úton. Hallatlanra vette a nov. 8. átnyujtott újabb jegyzéket is, mely értésére adta, hogy Ausztria-Magyarország semmi szin alatt nem fogja megengedni Albánia területének megcsonkítását. Pasics miniszterelnök azzal tért ki a jegyzéket átnyujtó Ugron követ érvei elől, hogy Szerbiára

nézve életkérdés az adriai kikötő birtoka, melyről semmilyen körülmények között le nem mondhat. San Giovani di Medua, Alessio és Durazzo gyors egymásutánban következő megszállása meggyőzően mutatta, hogy e kijelentés nem Pasics magánvéleményét, hanem a szerb kormány és közvélemény hivatalos programmját juttatta kifejezésre. Nem kis mértékben növelte a kölcsönös idegességet az a körülmény, hogy a szerb hatóságok minden nemzetközi jogszokás ellenére erőszakkal megakadályozták a megszállott területen működő osztrák-magyar konzulok hivatali funkciójának teljesítését. (Prochaska-affér) A monarchia már nov. közepén hadserege egy részének mozgósítására volt kénytelen elszánni magát.

Az osztrák-magyar mozgosítás megint elhomályosította a helyzetet. Oroszország erősen dolgozott a kulisszák mögött. A nyugati hatalmak is szilárdan összetartottak. Grey angol külügyi államtitkár és Cambon londoni francia nagykövet épen e napokban váltottak egymással jegyzéket, melyben egy angol-francia katonai konvenció kötésének lehetőségét vették szemügyre (nov. 22—23.) Szerbia állhatatosan ragaszkodott követeléseihez. De a monarchia is hajthatatlan maradt. A mult tapasztalatai után s az orosz és szerb politika lélektanának ismerete alapján tudni sem akart engedményekről, meghátrálásról. Bécsben és Budapesten egymást érték a nagyfontosságú diplomáciai és katonai tanácskozások. Nap-nap után újabb és újabb nyugtalanító jelenségek merültek föl, melyek komoly események közeledtét sejttették. Schemua tábor-

nok vezérkari főnök váratlan berlini utazása (nov. 23.) Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd trónörökös springei találkozója (nov. 23—24.), Conrad báró volt vezérkari főnök szokatlan bukaresti missziója és Avarescu tábornok román vezérkari főnökkel folytatott megbeszélései, újabb korosztályok behivása és a lókivitel eltiltása (nov. 30.) mind olyan események voltak, melyek az ügyetlenül szerkesztett hivatalos és félhivatalos magyarázatok dacára is nagyon élénken foglalkoztatták a közvéleményt. Sok izgalmat okozott a Prochaska-ügy is; a misztikus félhomály, amelybe a gyéren érkező tudósítások öltöztették, heteken át izgatta az emberek fantáziáját. Képtelenebbnél-képtelenebb hiresztelések keltek szárnyra, melyek a szerb csapatok véres kegyetlenkedéseiről és flagráns nemzetközi jogsértéseiről szóltak. Nem csoda, hogy ennyi és ilyen erős benyomások hatása alatt a közvélemény kezdett idegessé válni. Különösen Bécsben és általában osztrák körökben volt izzó a hangulat. A Radetzky-induló és más hazafias és harcias darabok állandó programm-számok lettek a nyilvános hangversenyeken és mindannyiszor lelkes tapsvihart váltottak ki a jelenlevő közönségből. Minden jel oda mutatott, hogy a krizis kitörésre fog vezetni.

December elejére azonban mégis enyhült valamit az általános feszültség. A hármasszövetség tagjainak szilárd összetartása, Anglia és Oroszország pillanatnyi elhidegülése a perzsiai bonyodalmak miatt s mindenekfelett a balkáni szövetségesek kimerülése lehetővé tette a hatékonyabb diplomáciai közvetítést. A letiport Tö-

rökország már nov. 4. a nagyhatalmak közbelépeséért könyörgött; de csak azt a választ kapta, hogy a hatalmak előbb meg akarnak győződni róla, hogy mindegyik fél valóban óhajtja-e a közvetítést. Tényleg azonban csak tíz nap mulva intéztek ez iránt kérdést a szövetségesekhez (nov. 14.) Törökországnak pedig minden perc drága volt; nem várhatta meg e rákpolitika végét. Azért nov. 13. egyenesen a diadalittas bulgárokhoz fordult, de egyelőre szintén sikertelenül. Ferdinánd király kormányát és vezérkarát csak a csataldzsai állásoknál folyó véres és veszteségekkel teljes harcok és a föllépő kolera hajlították a béke felé. A fegyverszüneti tárgyalások nov. 25. indultak meg. Eleinte nagyon vontatottan haladtak, mert a győzelmükben elbizakodott szövetségesek teljességgel elfogadhatatlan feltételeket szabtak. Így egyebek között követelték az összes ostromolt váraknak, sőt magának a Csataldzsa-vonalnak átadását. De az öreg és ravasz Kiamil pasa szivóssága kifogott rajtuk. Addig taktikázott az osztrák-magyar-szerb és a bulgár-román ellentéttel meg a szövetségesek közt észlelhető elhidegüléssel, míg végre sikerült neki elfogadható feltételeket kicsikarnia. A dec. 3. aláírt fegyverszüneti szerződés értelmében a csapatoknak a szerződés aláírásakor elfoglalt állásaikban kellett maradniok, az ostromolt várakat nem volt szabad kívülről élelmezni s tíz napon belül Londonban meg kellett kezdeni a béketárgyalásokat. Görögország nem járult hozzá a szerződéshez, mivel nem akarta megengedni, hogy Törökország a tengeren át kiegészítse megfogyatkozott kész-

leteit és Kisázsiából erősítéseket vonjon magához.

A béketárgyalások dec. 13. helyett 16. kezdődtek, de már megindulásukkor kevés jóval biztattak. A szövetségesek túlságosan magasra csigázták követeléseiket. A dec. 23. tartott ülésen a következő három feltételhez kötötték a békét: 1. a Rodostó-Malatra-fokvonaltól nyugatra eső összes területek átengedése, 2. az Égei-tenger szigeteinek átadása és 3. a Kréta-szigetére támasztható mindennemű igény feladása. Ezzel szemben a török biztosok nemcsak hogy Drinápolyról és az Égei-szigetekről nem akartak lemondani, hanem még Szalonikit, sőt Macedóniát is meg akarták tartani a szultán névleges fenhatósága alatt. Természetes, hogy ilyen merev ellentétek mellett szó sem lehetett megértésről, közeledésről. A béke ügye már az új év első napjaiban zátonyra jutott. A szövetségesek kénytelenek voltak ismét az erősebb jogához fordulni. Jan. 3. háromnapos ultimátumot szabtak a porta elé Drinápoly, a szigetek és Kréta átadására. De a porta most sem tudta rászánni magát a fájdalmas áldozatra. Jan. 6. kitérő választ adott az ultimátumra. Hivatkozott azokra a történeti és vallási emlékekre, melyek minden hivő szemében szent várossá avatják Drinápolyt és azokra a stratégiai szempontokra, melyek a Dardanellák és a kisázsiai partok védelme szempontjából nélkülözhetetlenné teszik az Égei-szigetek birtokát. A szövetségesek azonban elégtelennek minősítették e választ és a konferencia rögtöni megszakításával fenyegetőztek. A háború kiújulása elkerül-

hetetlennek látszott. Ismét a hatalmaknak kellett közbelépniök, hogy legalább ideig-óráig elodázzák a veszedelmet.

Pallavicini nagykövet, mint a konstantinápolyi diplomáciai kar doyenje jan. 17. valamennyi nagyhatalom nevében egy kollektiv jegyzéket nyujtott át Kiamil pasa nagyvezérnek, mely barátságos hangon ugyan, de határozottan a szövetségesek követeléseinek teljesítését ajánlotta. A török fővárosban óriási csalódást keltett a jegyzék. Hiszen szó sem volt többé benne statusquoról, melyet pedig negyedfél hónappal előbb valamennyi nagyhatalom kötelező alapelvként hangoztatott. Ellenben annál több szó esett Drinápoly és a szigetek átadásáról. A porta helyzete valóban kétségbeejtő volt. Kifelé tökéletesen magára volt hagyatva; még barátai is ellenségeivel tartottak. Bent leküzdhetetlen nehézségek tornyosultak eléje. Anyagi eszközei teljesen kimerültek. Még annyi pénze sem volt, hogy a katonák zsoldját ki tudta volna fizetni. Ilyen körülmények között egy pillanatig sem gondolhatott ellenszegülésre. A hatalmak «jóindulatú» tanácsát teljesíteni kellett. De mivel Kiamil pasa és minisztertársai nem akarták érte viselni a felelősséget, jan. 22. a *notable*-ok (szenátorok, magasrangú polgári és katonai méltóságok és ulemák) gyűlése elé terjesztettek. A gyűlés, mint előre látható volt, az engedékenység mellett döntött. De mielőtt e határozat gyakorlati kivitelre kerülhetett volna, egy váratlan esemény közbejötte egészen új helyzetet teremtett.

Az ifjú-török párt bukása óta állandóan leste

az alkalmat elvesztett hatalma és népszerűsége visszaszerzésére. De első kisérlete, a novemberi puccs balul ütött ki. Annál mohóbban sietett tehát most kiaknázni azt az elkeseredést, melyet Drinápoly átengedésének híre a legszélesebb körökben keltett. A harc folytatását sürgető szoftákkal és ulemákkal versenyezve izgatott a kormány ellen és gyanusította szándékait. A notable-ok gyűlését követő napon, jan. 23. pedig nagy tüntető felvonulást rendezett a porta ellen. A feltüzelt tüntetők megrohanták a nagyvezéri palotát, Názim pasa hadügyminisztert és két adjutánsát lelőtték. az agg Kiamil pasát kabinetjével egyetemben lemondásra kényszerítették s helyébe Mahmud Sefket pasát nevezték ki nagyvezérnek, hadügyminiszternek pedig Izzet pasát.

Ez a váratlanul jött forradalom egyelőre tárgytalanná tette a már főbb vonásaiban megállapított jegyzék elküldését. A diadalmas ifjútöröknek először önmagokkal kellett tisztába jönniök s csak azután gondolhattak a hatalmakkal való érintkezés fölvételére. De a türelmöket vesztett szövetségesek nem akartak tovább várni. Jan. 29. megszüntnek jelentették ki a konferenciát, 30. pedig felmondották a fegyverszünetet. Csak most, a fegyverszünet felmondása után érkezett meg az új török kormány válasza, mely meglepően engesztelékeny hangjával és messzemenő engedményeivel kiválóan alkalmas lett volna a további tárgyalások alapjának megvetésére. De már késő volt. A szövetségesek kimondották a döntő szót. Febr. 3. megmozdultak a két hónapig pihenő csapatok,

megszólaltak a fegyverek s újra megkezdődött a Balkán-háború összes borzalmaival együtt.

III.

A békekonferenciánál valamivel eredményesebben működött a vele egyidejűleg összeült nagyköveti gyűlés, mely Albánia és a szerb Adria-igények kérdésében volt hivatva dönteni. A gyűlés eszméje még a háború kezdetén merült föl. Poincaré francia miniszterelnök, aki minduntalan újabb *formulákkal* akarta áthidalni a hatalmakat elválasztó ellentéteket, valójában pedig bilincseket szeretett volna rakni a központi hatalmak kezeire, okt. 15-iki jegyzékében ajánlotta először a nagyhatalmak areopágjának összeülését. Anglia és Oroszország azonnal kaptak az ajánlaton, a központi hatalmak ellenben meglehetősen hűvösen fogadták. Különösen az annexiós tapasztalatokra még élénken emlékező osztrák-magyar diplomácia húzódozott tőle. Emiatt egyelőre nem is lett belőle semmi. Poincaré visszavonta indítványát s új formulájában már csupán a hatalmak közvetítő akciójának megindítására és a *désinteressement absolu* elvének kimondására helyezte a súlyt.

November végső napjaiban az angol külügyi államtitkár melegítette föl újra Poincaré tervét, de sokkal enyhébb formában: nem konferenciáról, hanem csupán «barátságos véleménycseréről» beszélt, melynek a Balkán-krizissel kapcsolatos függő kérdések megvitatása volna a célja. De Berchtold még ily formában is fázott a konferenciától. Csak miután határozott igére-

tet kapott arra nézve, hogy a megbeszélések nem birnak kötelező erővel, adta meg elvi hozzájárulását a gyűlés összehívásához. (dec. 5.) Beleegyezését két feltételhez kötötte: 1. hogy a konferencia elismeri Albánia autonom jellegét, 2. hogy a szerb Adria igényeket csupán egy gazdasági rendeltetésü *debouché* nyitásának lehetősége szempontjából fogják vizsgálni. Eleinte volt egy harmadik kikötése is: Románia meghivása, de később elállott ennek sürgetésétől. Grey szivesen megadta a kivánt biztosítékokat, mire viszont Berchtold is utasította Mensdorff nagykövetet a monarchia nevében való megjelenésre. (dec. 15.) Ennyi viszontagság után végre összeülhetett a konferencia és Grey elnöklete alatt megkezdhette nagyfontosságú tanácskozásait. (dec. 17.)

A konferencia első ülései gyors és könnyű sikert igértek. Berchtold szilárdsága és az olasz diplomácia kivételesen odaadó támogatása nem maradt hatás nélkül az ellenlábas hatalmi csoportra. Az entente ez alkalommal kevésbbé dédelgette a jogosulatlan szerb igényeket. Elállott az Adriai-tengerhez vezető szerb földsáv követelésétől s megelégedett a Berchtoldtól ajánlott *debouché* kilátásba helyezésével. Az albán kérdés tárgyalása is biztatóan indult. Az elvi rész egyáltalában nem okozott nehézséget. Hiszen Albánia függetlenségének gondolatába már a legközvetlenebbül érintett Szerbia és Montenegró is beletörődtek. Annál több nehézséget okozott az új állam határainak megvonása. Ausztria-Magyarország és vele Olaszország életképes Albániát óhajtottak s azért az összes albánoklakta te-

rületet neki akarták itélni. Szerbia, Montenegro és Görögország, valamint a hátuk mögött álló orosz diplomácia ellenben csak holmi törpe s a fejlődés minden feltételétől megfosztott államot kivántak belőle alkotni, amelyiknek rovására bármely pillanatban kielégíthetik hódító ösztöneiket. Berchtold Ipeket, Prizrent, Gyakovát és Szkutarit is Albániának szánta, Saszonov külügyminiszter ellenben Szerbiának, illetve Montenegrónak szerette volna juttatni e helyeket. Különösen Szkutari birtokának tulajdonított nagy jelentőséget. Hivatkozott a véráldozatokra, melyeket a montenegróiak már eddig is hoztak a város bírásáért és a káros következményekre, melyek a kudarcból a Nyegus-dinasztiára háramlanának. Berchtold viszont a néprajzi, vallási és földrajzi viszonyokra s a történelem tanuságaira hivatkozott, melyek mind Albánia mellett szólottak. Ezen azután rendkívül hosszadalmas, bár hangjában előkelően udvarias, de érzelmi hátterében annál tüzesebb szenvedélytől fűtött jegyzékváltás indult meg.

Hogy nagyobb legyen a hangzavar, a közvetlenül érdekelt felek is minduntalan beleszóltak a vitába és mindenáron a magok részére iparkodták hajlítani a konferencia véleményét. Az új év első napjaiban a valonai ideiglenes albán kormány terjesztett elő egy terjedelmes memorandumot, melyben Ipeken, Mitrovicán és Pristinán kívül Üszküböt és Monasztirt is magának követelte. Egy héttel rá viszont Szerbia intézett jegyzéket az elnöki tisztet betöltő Grey államtitkárhoz s iparkodott elhitetni a konferenciával, hogy kész mindenben alávetni magát

Európa akaratának abban a tudatban, hogy a hatalmak úgyis tekintettel lesznek emberfeletti áldozataira. (jan. 9.) De hogy milyen kevéssé komolyan gondolta ezt, mutatta az az egyöntetűség, mellyel az egész szerb sajtó a monarchiát támadta és az érvek tarka sokasága, mellyel bebizonyítani igyekezett, hogy a vitás területek birtoka elengedhetetlen életfeltétele a fejlődésre képes szerb állam megteremtésének. Szomszédai példáján felbuzdulva jan. 18. Montenegró is benyujtotta a maga memorandumát, melyben súlyos pénz- és véráldozataira, dicső multjára és «civilizáló» szerepére való tekintettel magának igényelte egész Északalbániát s hősies pózzal kijelentette, hogy inkább eltűnik a föld színéről, semhogy lemondjon Szkutari, Ipek és Gyakova bekebelezéséről.

Ilyen körülmények között nagyon nehéz volt a sokfelé elágazó véleményeket összeegyeztetni. Berchtold kezdettől fogva tisztában volt vele, hogy egész terjedelmében nem tudja keresztülvinni programmját s kész volt engedni belőle, de nem olyan terjedelemben, mint ellenfelei kívánták. Albánia életképességének biztosítása mindennél fontosabb szempont volt előtte. Ezzel szemben ellenfelei, különösen Benckendorff orosz nagykövet minduntalan Szerbia véráldozataival és a Nyegus-dinasztia kényes helyzetével hozakodtak előre. Fokról-fokra annyira kiéleződött a helyzet és az európai közvélemény idegessége oly magasra hágott, hogy már szinte tűrhetetlennek látszott. Az általános feszültség kirobbanása bármelyik percben bekövetkezhetett. Különösen a monarchia sinylette meg ezt a bizony-

talan állapotot. Gazdasági élete rendkívül sokat szenvedett miatta. Bukások, üzemkorlátozások és munkáselbocsátások napi renden voltak. A hónapokig tartó hadi készültség, a tartalék és póttartalék tetemes részének fegyverben tartása még nyomasztóbbá tette a helyzetet és tömérdek kiadásaival még jobban összezilálta a monarchiának amúgy sem rózsás pénzügyi viszonyait.

Ezek a szomorú tapasztalatok arra indították Ferenc Józsefet, hogy a megszokott diplomáciai eszközökön felül személyes presztizsét is latba vesse a béke érdekében. Február első napjaiban herceg Hohenlohe Gottfried útján egy sajátkezű levelet küldött Miklós cárnak, melyben appellált az orosz uralkodó szívére és ismert békeszeretetére. De az eredmény nem felelt meg a várakozásnak. A hercegi levélvivőt Pétervárott nagy kitüntetéssel fogadták ugyan, de egyelőre semmit sem tettek az eseményeknek más mederbe terelésére. A viták változatlan hévvel folytak tovább és csak Berchtold mérsékletén s Grey és Lichnovsky német nagykövet ügyes közvetítésén mulott, hogy a két ellentétes álláspont ütközése végzetessé nem vált. Baj volt az is, hogy a konferenciának az albán kérdés mellett a mind jobban kiélesedő bulgár-román visszállyal és a háborús felek között való közvetítéssel is foglalkoznia kellett. Oroszország és Franciaország kapva-kaptak ezeken a másodrendű feladatokon, hogy húzzák-halasszák a határok megállapítását s ily módon alkalmat adjanak Montenegrónak a hónapok óta ostromolt Szkutari elfoglalására. Remélték,

hogy a *fait accompli*-elv, mint annyiszor, ezúttal is be fog válni. Berchtold pedig épen ennek a bekövetkeztét akarta megakadályozni. Azért szinte naponként megsürgette a határok kérdésének haladéktalan letárgyalását. Az ügy érdekében kész volt újabb engedményeket is tenni, úgy hogy utóljára már csupán Gyakova város, a Bojana balpartja és a Szkutari-tó hovátartozása körül forgott a vita. Ezen engedmények és a Pétervárra küldött levél lassan érő hatása eredményének tekinthető a március 12-iki nevezetes fordulat, mely a határokon álló osztrák-magyar és orosz csapatok egyidejű leszerelésére vezetett.

Az orosz és osztrák-magyar háború kiküszöbölése nagy megkönnyebbülést jelentett a monarchiára nézve, de nem jelentette egyúttal minden veszedelem elmultát. Sőt ellenkezőleg délen napról-napra kritikusabbá érett a helyzet. A főbajszerző Nikita volt, aki mindenáron hatalmába akarta keríteni Szkutarit. Csapatai mindjárt a háború kitörése után ostrom alá is vették a várost, de hónapokon át nem tudtak vele boldogulni. A Hasszan Riza pasa, majd Esszad pasa vezetése alatt álló török csapatok ügyesen és vitézül védekeztek. Mivel a hosszú ostrom alatt a város és a polgári lakosság is sokat szenvedett, Szaszonov fölvetette a konferencián Szkutari polgári kiürítésének gondolatát. (febr. 28.) Miklós király azonban csupán az idegeneknek és a diplomáciai testület tagjainak volt hajlandó szabad utat engedni; ezeknek sem annyira emberiességből, mint inkább azért, hogy megszabaduljon a kellemetlen ta-

núktól. Egyebekben nyugodtan folytatta tovább a város lövetését, melynek folyamán többek közt az osztrák-magyar árvaház és egy kolostor is elpusztult, az osztrák-magyar konzulátus pedig megsérült. Berchtold erre újra megsürgette a konferencia határozatának végrehajtását, de megint csak kitérő választ kapott. Egyes közbejött incidensek, mint a katholikus albánok üldözése, Palics atyja meggyilkolása (márc. 7.) és az Ungaro-Croata Skodra nevű gőzösével elkövetett felháborító erőszakoskodás még tűrhetetlenebbé tették a helyzetet. De Berchtold tűrtőztette magát. Megelégedett azzal, hogy márc. 22-iki jegyzékében kényszereszközök igénybevételét helyezte kilátásba arra az esetre, ha Nikita azonnal meg nem szünteti a város bombázását, szabad elvonulást nem enged a polgári lakosságnak vagy pedig az esetleg bekövetkezhető bevonulásnál nem fékezi eléggé katonái indulatát. Minthogy újabban szerb csapatok is részt vettek az ostromban, Belgrádba is hasonló figyelmeztetést küldött a külügyminiszter. Egy harmadik jegyzékben pedig tudtára adta a hatalmaknak, hogy a monarchia azért kénytelen ilyen erélyesen föllépni, mivel Cetinjében azt hiszik, hogy Montenegró ellen senki se mer kényszereszközökhöz nyúlni.

De bármily határozott volt Berchthold jegyzékének hangja, Nikita rendíthetetlen maradt. Márc. 25-iki feleletében mindössze annyit igért, hogy a polgári lakósság eltávolításának megkönnyebbítésére lépéseket fog tenni Esszad pasánál; a lövetés beszüntetéséről ellenben mélységesen hallgatott. De még ezt a csekély

engedményt sem az osztrák-magyar külügyi kormány fenyegetésére, hanem csupán Oroszország és Olaszország barátságos figyelmeztetésére tette. Hasonlóan eredménytelen maradt a hatalmak együttes lépése is, melyet Albánia kiürítése, a katholikusok és mohamedánok üldözésének megszüntetése, Szkutari ostromának abbahagyása és a lakósság szabad elvonulásának megengedése érdekében tettek (márc. 28.). Nikita példátlan vakmerőséggel visszautasította a hatalmak követeléseit (ápr. 1.). Hatalmas pártfogóiban bizakodva szembeszállott egész Európával s rendületlenül folytatta tovább Szkutari ostromát.

Ez már mégis több volt annál, amennyit szó nélkül lehetett hagyni. Legalább a látszat megmentésére tenni kellett valamit. Érezte ezt Grey is, aki pedig ugyancsak nem volt szigorú Miklós király tetteinek megitélésében. Ő vetette fel először az eszmét, hogy Montenegrót flottatüntetéssel kellene rászorítani a követelések teljesitésére (márc. 27.). Az eszme némi vonakodás után általános elfogadásra talált és már ápr. 5-én megjelent a hat osztrák-magyar, két olasz és egy-egy német, angol és francia hadihajóból álló nemzetközi flotta Antivari kikötője előtt. De ennek a rendszabálynak sem lett meg a kívánt foganatja. Nikita ahelyett, hogy megijedt volna, még ő tiltakozott a hajóhad élén álló Bourney altengernagy előtt a semlegesség megsértése miatt. A blokád utólagos kiterjesztése a Spizza és a Drin torkolata közé eső partvidékre (ápr. 10.) majd Durazzóig (ápr. 25.) már csak azért sem járhatott ered-

ménnyel, mert tengeri kereskedelem hiányában nem volt mit megbénítania. Az egyetlen hatásos eszköz igénybevételére, szárazföldi csapatok partraszállítására pedig gondolni sem lehetett, mert azonnal felborult volna a hatalmak nagynehezen összekalapált egyetértése.

Dávid és Goliáth viadala tehát megint Dávid győzelmével végződött. Európa tanácstalanul és tehetetlenül állott a kicsiny Montenegróval szemben. Nikita a nemzetközi flotta jelenléte dacára zavartalanul folytatta tovább Szkutari bombázását s nagy emfázissal hirdette, hogy élve nem tér vissza országába, ha nem tudja megvenni a várost. Becsvágya is kitartásra ösztönözte. Ha a görögök el tudták foglalni Janinát (márc. 6.), a bulgárok Drinápolyt (márc. 26.), neki is bírnia kellett Szkutarit. Bátorsága annyira megnőtt, hogy még a «szent» Oroszországgal is szembe mert fordulni. Hivatalos lapja, a *Glas Crnagorca* ápr. 13-iki számában éles támadást intéztetett Szaszanov személye és politikája ellen. Tehette, mert tudta, hogy az angol külügyi államtitkár és a francia miniszterelnök nem ok nélkül húzzák-halasztják ily sokáig a válság elsimítását. Minden jel arra mutat, hogy Londonban és a Szajna partján várva-várták az alkalmat az «európai békét fenyegető veszedelem» felfedezésére és a beavatkozásra. Máskülönben lehetetlen megérteni, miért engedték ennyire lesülyedni a nagyhatalmak areopagjának tekintélyét. Hiszen csak egy szavukba, egy erélyesebb intésükbe került volna s Nikita azonnal kapitulált volna. De ők vár-

tak s engedték fejlődni az eseményeket tetszésök szerint. Nem vették komolyan Berchtold ápr. 22-iki táviratát sem, melyben erélyesebb rendszabályokat sürgetett és a monarchia külön fellépésével fenyegetődzött arra az esetre, ha a konferencia még most sem tudná rászánni magát a határozott cselekvésre. Folytatták tovább az elnézés és kímélet politikáját. Pedig már a tizenkettedik óra is mulóban volt. Szkutari ápr. 23-án éjjel két órakor kapitulált. Most már okvetlenül tenni kellett valamit, ha nem akarták végleg lejáratni a konferencia tekintélyét. De egyelőre ismét csak a Ballplatzon érezték át egész mélységében és tragikus komolyságában ennek szükségességét. A monarchia közvéleményére igen mély benyomást tett Szkutari eleste. Nagy volt miatta az elkeseredés. És joggal. Hiszen Ausztria-Magyarország külpolitikája az utóbbi félesztendőben majdnem kizárólag e város sorsa, illetve az általa szimbolizált albán kérdés körül forgott. Miatta szakította ki sok ezer polgárát a békés családi körből és megszokott foglalkozásából, miatta viselte az állandó hadikészültség sokmilliós költségét s tűrte gazdasági életének megbénítását. És ime most Európa tehetetlensége és a londoni konferencia vezetőjének határtalan elnézése mégis az ellenség kezére juttatta a várost. Hiábavaló volt minden áldozat, hiábavaló a legvérlázítóbb sértések és kihívások türelmes elviselése, Szkutari Nikitáé lett és az egész albán probléma felborulással fenyegetett. Hónapok megfeszített munkája, nehéz harcok árán

kiverekedett eredmények forogtak kockán. Nem csoda, hogy a vereség nyomasztó érzése nagyon ráfeküdt a köztudatra.

Berchtholdot egyénileg is nagyon bántotta a kudarc. Az átadás napján kelt jegyzékében erős szavakkal bélyegezte meg Nikita eljárását s azon reményének adott kifejezést, hogy a hatalmak most már nem fognak sokat késlekedni a hathatósabb eszközök igénybevételével. Sőt kijelentette, hogy a konferencia habozása esetére a monarchia erkölcsi kötelességének fogja tekinteni, hogy egymagában is érvényt szerezzen Európa akaratának. Más szavakkal ez anynyit jelentett, hogy Berchthold el volt tökélve, hogy a többi nagyhatalom nélkül, sőt esetleg azok ellenére is keresztülviszi a kilátásba helyezett fenyítő eljárást. Jagow német külügyi államtitkár ügyes közvetítése azonban még idejekorán élét vette a kijelentésnek s újra Grey kezébe játszotta az akció vezetését. De az angol külügyi államtitkár még mindig nem emelkedett a helyzet magaslatára. Még mindig a régi és hitelöket vesztett fegyverekkel akart operálni. Amikor a montenegrói kormány a hatalmak együttesen tett (ápr. 27. és 28.) lépésének visszautasítása után elég vakmerő volt, hogy területi és pénzbeli engedményekhez kösse Szkutari kiürítését, Grey nemcsak a konferencia elé terjesztette ezt a hallatlanul vakmerő kívánságot, hanem az egyesült nagyhatalmak nevében még gazdasági támogatást is igért Nikitának. Természetss, hogy *ilyen* eszközökkel nem lehetett célt érni. Nikita annyira elbizakodott, hogy a hatalmak együttes előter-

jesztésére adott válaszában nyilvánvaló jogsértéssel és a semlegesség megtörésével vádolta a Londonban tanácskozó areopágot (ápr. 30.). Ugyanekkor fia, Danilo trónörökös egy bombasztokkal megtömött proklamációban Montenegró fővárosának jelentette ki Szkutarit. Általában minden jel arra mutatott, hogy a crnagorcok tartósan szándékoznak berendezkedni a városban.

Berchtholdot végképpen kihozta sodrából ez a méltatlan játék. Látta, hogy Greytől és a konferenciától semmi jót nem remélhet. Azért elhatározta, hogy maga fogja rákényszeríteni Nikitát Szkutari kiürítésére. Az uralkodóval és a vezérkari főnökkel folytatott beható megbeszélések után katonai akcióra határozta el magát. Máj. 1-én Cetinjében híre kelt, hogy az osztrák-magyar csapatok támadása küszöbön áll. Ez hatott. A minisztertanács az első benyomások hatása alatt a legvégsőbb ellenállásra szánta ugyan el magát, de Danilo herceg már a következő napon tudatta a német követség útján, hogy a harcias kabinet visszalépett, a helyébe kinevezett új kormány pedig a kiürítés föltétlen végrehajtása mellett döntött. Május 4-én hivatalosan is jelentette a kabinet ebbeli készségét. De Nikita most is következetes maradt önmagához. Hősies pózzal kijelentette, hogy mivel «a saját és népe méltósága tiltja, hogy külön nyomásnak engedjen, a nagyhatalmak kezébe teszi le Szkutari sorsát.»

A montenegrói csapatok önkéntes kivonulása nagy veszedelemtől mentette meg Európát. A monarchia hadbalépése ugyanis nemcsak a

londoni konferenciát robbantotta volna szét, hanem minden valószínűség szerint megbontotta volna a hármasszövetség egységét is s ezzel siettette volna a világháború kitörését. San Giuliano mihelyt a tervezett katonai akcióról értesült, azonnal kijelentette, hogy Montenegró ideiglenes megszállását az adriai egyensúly megzavarásának fogja tekinteni és a hármasszövetségi szerződés VII. pontjában biztosított jogánál fogva Durazzó és Valona megszállását fogja ellenértékül követelni. Berchthold azonban *a limine* elutasította e követelést. A berlini külügyi kormánnyal egyetértve kijelentette, hogy az esetleges ideiglenes megszállás csupán a hatalmak határozatának végrehajtását jelenti és semmiféle hódító szándékkal összekötve nincs, tehát nem is szolgálhat jogcímül a szövetségi szerződésben pontosan körvonalozott rekompenzációs igények bejelentésére. Néhány napra nagyon kritikussá vált a helyzet. A san-rossorei találkozón megpecsételt jó egyetértés és az érdekek azonosságára épített szövetségi viszony szétesséssel fenyegetett: Tittoni, akihez San Giuliano tanácsért fordult s aki mint párisi nagykövet minden fenntartás nélkül átevezett az entente-politika vizeire, ellenállásra tüzelt s nyiltan kimondotta, hogy amelyik napon Ausztria-Magyarország bármilyen tekintetben megzavarja az adriai egyensúlyt, a hármasszövetség megszűnik létezni. Szerencsére Nikita önkéntes leszerelése elhárította a viszály elmérgesedését, mert különben a jelentéktelen incidensnek induló szkutari-kérdés minden valószínűség szerint már 1913 tavaszán

beletaszította volna az emberiséget a világháború mérhetetlen szenvedéseibe.

Szkutari feladása nagymértékben megkönnyítette a határ kérdésének rendezését. A május 9-én kötött egyezmény értelmében 14-én délután három órakor egy nemzetközi tengerészosztag vonult be a városba, hogy ideiglenesen gondoskodjék a rend fenntartásáról. Két nappal rá bevonták a vár ormáról a montenegrói lobogót s az intervencióban részes öt nagyhatalom lobogóját tűzték helyébe.

IV.

Mire a Szkutari-válság elsimult, a harctereken is elült a fegyverek zaja. A hadiszerencse ezúttal is a szövetségeseknek kedvezett. Janina (márc. 6.) és Drinápoly eleste (márc. 26.) és Szamosz-szigetének megszállása (márc. 15.) megfölebbezhetetlenül az ő javokra billentette a mérleget. Kitünt, hogy az ifjú-török rezsim époly kevéssé képes elhárítani a veszedelmet, mint Kiamil pasa kormánya. A mult bűneit, évtizedek és századok mulasztásait ő sem tudta helyrehozni, sőt a pártoskodás szellemének újabb felidézésével határozottan ártott a védelem egységének és elszántságának. Különösen a csataldzsai fronton harcoló csapatoknál élesedtek ki az ellentétek. Ilyen körülmények között Mahmud Sefket pasa kormánya sem tehetett egyebet, mint hogy a békét kereste. Még áldozatok árán is. Tehát ugyanarra az ösvényre tért, amely miatt az előző kormányt oly szenvedelmesen támadta.

De a tárgyalások nagyon nehezen indultak, mert a szövetségesek semmit sem akartak engedni lehetetlenül magasra csigázott követeléseikből. Márc. 13-án a londoni békeértekezleten formulázott pontokat még megtoldották a hadi kárpótlás elvi megigérésének és a török fennhatóság alatt maradó keresztények gazdasági és nemzetiségi viszonyai rendezésének követelésével. Szerencsére a nagyhatalmak ez alkalommal óvatosabbak voltak s bátorítás helyett mérsékelni igyekeztek a szövetségesek igényeit. A Londonban tanácskozó nagykövetek a Rodosto—Malatra-fok helyett az Enos—Midia-vonalat hozták javaslatba, a szigetek és a pénzügyi kárpótlás kérdését pedig nemzetközi úton akarták elintézni (márc. 15.). Ezen aztán nagy vita indult meg a szövetségesek és a konferencia között, mely hetekig eltartott. Jegyzék jegyzéket ért; a szövetségesek minduntalan újabb és újabb nehézségekkel és kifogásokkal állottak elő. Ki tudja, meddig zuhogott volna még a jegyzékáradat, ha utóljára a hosszútűrésű angol külügyi államtitkár is el nem veszti türelmét. Máj. 27-ikén kereken tudtára adta a békedelegátusoknak, hogy Anglia erkölcsi támogatására csak azok az államok számíthatnak, amelyek haladéktalanul aláírják a békeszerződést. Ez hatott. Három nap múlva valamennyi hadviselő fél képviselője aláírta az előzetes békét (máj. 30.). A békeszerződés alapjául nagyjában a márc. 15-iki jegyzékben körvonalozott elvek szolgáltak. Vagyis Törökország lemondott az Enosz—Midia-vonaltól nyugatra

eső összes birtokairól, köztük Drinápolyról is, Krétát átengedte Görögországnak, az Égei-szigetek sorsa és a háborúval kapcsolatos gazdasági kérdések fölött való döntést pedig a nagyhatalmakra bízta.

De a békeszerződés aláírása távolról sem jelentette a béke visszatérését. Az okmányon még jóformán meg sem száradt a tinta s már is új harcok zaja verte fel a félsziget csendjét. A háború új háborút szült. A zsákmányon megosztozni nem tudó szövetségesek a közös ellenség leverése után egymás ellen fordították fegyvereiket. Szerbia és Görögország Bulgária rovására Macedóniából akarták kárpótolni magokat a remélt albániai területek elvesztéseért. Emiatt a pillanatnyi érdekek vékony szálaival összetákolt szövetség már a török háború folyamán lazulni kezdett. A mélyebben látó diplomaták már a háború második hónapjában elkerülhetetlennek mondották a görög és bulgár összeütközést. A szalonikihez hasonló incidensek gyakori ismétlődése és a sikerek arányában növekvő hódításvágy még mélyebbre vágták a szakadékot. Ugyanez volt a helyzet Szerbiában. A szerbek épúgy kijátszottaknak és megcsalottaknak érezték magokat, mint a görögök. A közös gyűlölet és zsákmányvágy azután hamar egyesítette a két szövetségest — a harmadik ellen. A belgrádi és athéni kormányok már március közepén megegyeztek egymással Macedónia új felosztására nézve s egyáltalában nem titkolták abbeli szándékukat, hogy szükség esetén fegyverrel fogják rákény-

szeríteni Bulgáriát akaratuk elfogadására. Belgrádban már április közepén nyiltan a bulgár-görög háború kikerülhetetlenségéről beszéltek.

Hogy teljes legyen a felfordulás, Románia is nyiltan Bulgária ellen fordult. Károly király kormánya még a háború kezdetén kijelentette igényét Dobrudzsa egy részére. Az osztrák-magyar diplomácia jogosnak találta szövetségese e követelését s minden követ megmozdított, hogy békés úton szerezzen neki érvényt. Föladata nem volt könnyű. Románia, legalább a hivatalos Románia eleddig hű és megbízható szövetségestársnak bizonyult; tehát kerülni kellett minden mozzanatot, ami elkedvetlenítheté vagy szövetségi hűségében megingathatná. De viszont a szerb veszedelemre való tekintettel az is fontos érdeke volt a monarchiának, hogy Bulgáriát minél előbb visszatérítse magához. Tehát vele szemben is a legnagyobb kíméletet kellett tanusítania. Ezért helyezett Berchthold olyan nagy súlyt a kérdés sima és békés elintézésére. Nov. 2-iki jegyzékében a tráciai fényes győzelmekre való hivatkozással iparkodott meggyőzni a szófiai kormányt a területi kárpótlás nyújtásának szükségességéről és méltányosságáról. De hasztalan. Nem vezetett eredményre a Budapesten időző Danevvel folytatott szóbeli tárgyalás sem. A bulgár államférfi mereven elzárkózott a kompenzációs gondolat elől. Különösen a várak okoztak nagy nehézséget. Gesov miniszterelnök kijelentette, hogy nincsen olyan kormány, amelyik Szilisztria átengedéseért vállalni merészelné a felelősséget a szobranje előtt.

A román közvélemény nagy elégületlenséggel szemlélte Bulgária makacs állhatatosságát s mindig erélyesebb és erélyesebb fellépésre tüzelte a kormányt. Maiorescu külügyminiszter éppen a néphangulatra való hivatkozással már jan. 8-án kijelentette Fürstenberg herceg osztrák-magyar és Sebeko orosz követ előtt, hogy a király komolyan foglalkozik a Tutrakán—Balcsik-vonal katonai megszállásának gondolatával. És amikor a két követ megjegyezte, hogy ez a lépés egyet jelentene a háborúval, a román államférfi csak annyit mondott, hogy Románia méltósága tiltja a huza-vona további folytatását. Berchtold csak úgy tudta megakadályozni e veszedelmes szándék keresztülvitelét, hogy kilátásba helyezte, hogy a konferencia a tervezett konstantinápolyi démarssal egyidejűleg Szófiában is lépéseket tesz a kompenzáció érdekében. De az igéret csak igéret maradt. Oroszország vonakodása útját vágta az egyöntetű eljárásnak. A hármasszövetség követeinek együttesen tett lépése pedig csak azt eredményezte, hogy a bulgár kormány ismét hajlandónak nyilatkozott a tárgyalások elejtett fonalának felvételére. Valamivel több sikere volt Sebeko különakciójának, aki a Gesov-kormány megbízásából közölte a bulgár részről várható engedmények maximumát s ezzel megtette az első pozitiv lépést a megegyezés felé. Maiorescu készséggel elismerte az orosz követ ajánlatában mutatkozó haladást, de mindjárt hozzátette azt is, hogy a bulgár maximum még a minimális követeléseknek is alatta marad. Valóban a két álláspontot nagy űr választotta

el egymástól. A román közvélemény csökönyös makacssággal ragaszkodott a Tutrakán—Balcsik-vonal követeléséhez, míg Szófiában csupán némi határkiigazításra gondoltak. Ilyen ellentétes kiindulások mellett majdnem teljesen ki volt zárva a békés megegyezés lehetősége. Pedig nemcsak Szófiában és Bukarestben, hanem Londonban is serényen folyt a békéltetés műve. Miután Danevnek és Misunak a békekonferenciával kapcsolatban folytatott tárgyalásai eredménytelenek maradtak, a nagyköveti reunio vette kezébe az ügyet. Február közepén Bukarestben is meg Szófiában is felajánlotta közvetítő szolgálatát. Miután az ajánlat mindkét helyen kedvező fogadtatásban részesült, határozatba ment, hogy a londonival párhuzamosan Pétervárott egy második nagyköveti konferenciát hívnak össze tisztán a bulgár-román válság rendezése céljából.

Az elhatározást tett követte. Márc. 31. Szaszanov megnyitotta az új konferenciát. A tárgyalások aránylag gyorsan folytak. Már ápr. 26-án alá is írták az egyhangú határozat alapján hozott protokollumot, melynek értelmében Bulgária köteles Szilisztriát egy három kilométeres földszalaggal egyetemben átengedni s megigérni, hogy az új román—bulgár határ mentén várakat nem épít és hogy a fennhatósága alá jutó kucó-oláhoknak autonomiát engedélyez; Romániának viszont kötelessége az átadandó vidékekről távozni szándékozó bulgárokat megfelelő kárpótlásban részesíteni. A román kamara tárgyalásai révén egyes részletei azonban már előbb kiszivárogtak és óriási

visszatetszést szültek a román közvéleményben, mely már teljesen beleélte magát a Tutrakán—Balcsik-vonalmegszerzésének gondolatába. Berchtold még máj. 28-án, tehát a pétervári protokollum nyilvánosságra jutása előtt éppen a fenyegető néphangulatra való tekintettel a tárgyalások haladéktalan megújítását ajánlotta a szófiai kormánynak. De hiába.

Amikor tehát a békeokmány aláírása véget vetett Törökország és a szövetségesek háborújának, már az egész félszigeten érőben volt az új háború vetése. Bulgária makacssága és a rovására nagyobbodni kívánó szomszédok mohósága nem engedett más megoldást, mint a fegyveres elintézést. A helyzet nagyjából ugyanaz volt, mint az előző háborúban: három egy ellen. De mégis volt egy óriási különbség: a háborúban legtöbbet szenvedett és vérzett Bulgáriának a maga meggyengült erejével egy egészen érintetlen és túlnyomó erejű sereggel is fel kellett vennie a harcot.

De mielőtt a fegyverek élére került volna a döntés, még egy mód kínálkozott a békés kiegyezés megkísértésére. A szerb—bulgár szövetségi szerződés a cár számára tartotta fenn a vitás kérdések elintézését. Azért az előzetes béke megkötése után a belgrádi és a szófiai kormány is Pétervár felé fordult bizalmával és reményével. De a cár jún. 8-iki távirata mind a két fővárosban nagy lehangoltságot keltett, mert a rögtöni leszereléstől tette függővé a döntést. Ezen aztán hosszabb vita indult meg a két kormány között, mely még jobban elmérgesítette a helyzetet. Szerbia késznek nyilat-

kozott a leszerelésre, ha Bulgária is ugyanezt teszi. Bulgária ellenben csak az esetben akarta a leszerelést végrehajtani, ha a vitás macedóniai területet *kondominiumnak* nyilvánítják és közösen szállják meg. Egyébként kereken visszautasította a szerb kormány reviziós ajánlatát. Danev, aki az időközben visszalépett Gesov helyett átvette a kormány vezetését, megfoghatatlan rövidlátással rendületlenül bízott a cár jóindulatában. Szentül hitte, hogy a várvavárt bűvös ige Bulgária javára fog elhangzani. Ezért makacsul visszautasított minden engedményt. Berchtold mérsékletre intő szavai épp úgy hatástalanok maradtak, mint Venizelos görög miniszterelnök és Maiorescu egyre sürgetőbbé váló követelései. Danev és kabinetje hajthatatlan maradt. Pedig a szembenálló görög—szerb és bulgár csapatok már formális harcban állottak egymással. De Szófiában még mindig bíztak. Annál nagyobb volt a csalódás, keservesebb a kiábrándulás. Oroszország magasabb politikai érdekekből, főleg a monarchia sakkbantartása kedvéért Szerbia mellett foglalt állást. Jún. 26-án a mozgósítás azonnali elrendelését és Dobrudzsa rögtöni megszállását tanácsolta Bukarestben, hogy ilymódon kényszerítse rá Bulgáriát a vitás macedóniai területek kiürítésére. Ugyanaznap Szavov tábornok parancsot kapott a támadás megkezdésére. Jún. 29. a Vardar-völgyében és Previstánál megtörténtek az első nagyobb méretű összeütközések. Bulgária, Szerbia és Görögország formális hadüzenet nélkül harcba keveredtek egymással.

Danev még most is bízott. Ahelyett, hogy

Berchtold tanácsát követve azonnal megegyezett volna Romániával, minden erejével a nyugati és déli szomszéd ellen fordult. Talán azt hitte, hogy Szavov el tud bánni a szerbekkel és görögökkel, még mielőtt a román seregnek ideje lenne beavatkozni. A hazárdjáték azonban rettenetesen megboszulta magát. A halálosan fáradt bulgár hadsereg minden hősiessége dacára sem tudta feltartóztatni a túlnyomó számú ellenséget. A görögök és szerbek, akiket Montenegró is támogatott, véres harcok közepett ugyan, de diadalmasan haladtak előre. Alig két héttel a hadműveletek megkezdése után a görögök már Dramában, a szerbek pedig Viddin előtt állottak. Most már a románokat sem lehetett többé visszatartóztatni. Júl. 3-án megkezdődött a mozgósítás. Egy héttel rá az első román csapatok bevonultak Szilisztriába. A csekély számú bulgár csapatok fokozatosan visszahúzódtak úgy, hogy a románok minden harc nélkül megszállhatták a Tutrakán—Balcsik-vonalat, sőt azontúl egészen Ruszcsukig és Várnáig folytathatták előrenyomulásukat.

De a román beavatkozással még nem telt be Bulgária szerencsétlenségének mértéke. A szerbek és görögök sikerein a porig alázott Törökország is vérszemet kapott; ő is részesedni akart a könnyű zsákmányban. Nem tekintette többé kötelezőnek magára nézve a londoni előzetes békét, mivel a Balkán-szövetség, amelyikkel megkötötte, felbomlott. Enver bej a hatalmasan megerősített csataldzsai sereggel hamarosan megszállotta az Enosz—Midia-vona-

lat, majd azon innen elfoglalta Lüle-Burgaszt, júl. 22-én pedig Drinápolyt és Kirkilisszét. A szorongatott Bulgária itt sem tudott mást tenni, mint hogy tiltakozott a jogtiprás ellen, de Európa semmi hajlandóságot sem mutatott a közbelépésre.

Keserű megpróbáltatásában egyedül a monarchia karolta fel önzetlenül Bulgária ügyét. Berchtold júl. 15-iki körjegyzékében azt ajánlotta a hatalmaknak, hogy belgrádi, szófiai és athéni követeik útján próbálják meg rábírni a hadakozó feleket az ellenségeskedés beszüntetésére és a béketárgyalások megkezdésére. De ajánlata csak a hármasszövetség tagjainál és Franciaországnál talált meghallgatásra. Grey attól félt, hogy a területi kérdések fölvetése még jobban elmérgesíti a viszályt, Szaszonov pedig mint rendesen, megint maga akart cselekedni, nehogy közreműködésével hozzájáruljon Ausztria-Magyarország tekintélyének emeléséhez. Több sikerrel járt Berchtoldnak júl. 16-án kelt jegyzéke, melyben azt ajánlotta Ferdinánd királynak és az időközben leköszönt Danev helyébe lépett Radoszlavov miniszterelnöknek, hogy a béke érdekében lépjenek közvetlen érintkezésbe a román királlyal és kormánnyal. Ferdinánd és Ghenadiev külügyminiszter az olasz követ közvetítésével tényleg bejelentették készségüket Bukarestben a román követelések teljesítésére. Mivel azonban a román részről követelt általános fegyverszünetről mindketten hallgattak, ajánlatuk meglehetősen hidegen hagyta Károly királyt és Maiorescut. Annál teljesebb sikere volt júl. 21-én küldött újabb

táviratuknak, melyben külön-külön kijelentették, hogy Bulgáriának nincsenek támadó szándékai Szerbia és Görögország ellen. Most már csak a belgrádi és athéni kormányokat kellett rábírni az ellenségeskedés abbanhagyására. Ez azonban nagyon nehezen ment. Berchtold július 18-án tett és 22-én megismételt lépése eredménytelen maradt. Nem volt foganatja a román kormány sürgetésének és Károly király Athénbe és Belgrádba küldött táviratainak sem. Pasics és Venizelos makacsul ragaszkodtak hozzá, hogy az ellenségeskedés megszüntetése csak az előzetes béke aláírása után következzék be. Nem lehetett mást tenni. A román kormány haladéktalanul Bukarestbe hívta a békedelegátusokat: Toncsev pénzügyminisztert és Ficsev tábornokot, továbbá Pasicsot és Venizelost, hogy megkezdje velök a tárgyalásokat. A delegátusok júl. 30-án tartották első ülésüket, amelyen végre sikerült nyélbeütni a fegyverszünet kérdését.

A tárgyalások nagyon nehezen indultak, mivel a szövetségesek túlságosan magasra csigázták igényeiket. Szerbia Keletmacedónián kívül Kocsána és Isztip birtokára is jogot formált. Görögország pedig Kavallán túl egészen Makriig magának követelte az Égei-tenger partját. Még aránylag legsimábban ment a dolog Romániával. A határkiigazítás mértékére nézve már aug. 3-án létrejött a megegyezés. Görögország és Szerbia ellenben makacsul kitartottak követeléseik mellett. A Kavalla-kérdés ideiglenes kikapcsolása semmit sem használt. Az ellentétek fokonként annyira kiélesedtek, hogy

már-már a békemű meghiúsulásától lehetett tartani. Bulgária sehogyan sem tudta rászánni magát a fájdalmas áldozatra. De mivel érezte, hogy meggyengült erejével nem folytathatja a harcot, legalább a jövőre nézve szerette volna biztosítani a visszaszerzés lehetőségét. Azért Tarnovszki gróf útján kérdést intézett Berchtoldhoz, vajjon számíthat-e a hatalmak által kilátásba helyezett utólagos revizióra (aug. 2.). A felelet azonban nagyon bizonytalanul hangzott. «Mi ugyan szilárdan ragaszkodunk, — mondotta többek között Berchtold — hogy a hatalmak egészben felülvizsgálják a kötendő békét, de hogy tényleg rákerül-e a sor a felülvizsgálásra, az természetszerűen nemcsak tőlünk függ, hanem a többi hatalmak magatartásától is.» (Aug. 5.)

Bulgária értett a feleletből. Látta, hogy támogatásra sehonnét sem számíthat. Létének és önállóságának kockáztatása nélkül nem habozhatott tovább. Azonnal utasította tehát delegátusait, hogy minden további vonakodás nélkül írják alá az előzetes békét, ami aug. 7-én meg is történt. Isztip és Kocsána Szerbiáé, Kavalla pedig Görögországé lett. A bulgár megbizottak által az utolsó ülésen emelt ünnepélyes óvás mitsem használt. Már 10-én aláírásra került a végleges békeszerződés is, mely egyelőre megpecsételte Bulgária sorsát.

V.

Mialatt a bukaresti békedelegátusok a félsziget keleti felét emésztő háború fáklyáit olto-

gatták, nyugaton még veszedelmesebb égés lidércei ütögették fel fejöket. A viszály magva ezúttal is Albánia, szereplői pedig Szerbia és a monarchia voltak.

A nagyköveti konferencia — post tot discrimina rerum — júl. 29-én döntött végérvényesen a független albán fejedelemség ügyében. Kimondotta, hogy Albánia a hat nagyhatalom védelme alatt álló semleges ország, melyet a hatalmak által kijelölendő örökös fejedelem egyelőre egy nemzetközi bizottság támogatásával fog kormányozni. A benső rend és biztonság fenntartását átmenetileg szintén nemzetközi szervre, a svéd hadseregből kiszemelt tisztek vezetése alatt álló nemzetközi csendőrségre bízták. Mivel azonban a svéd tisztek nem igen bírták az albán klimát, utóbb hollandokkal cserélték ki őket. Hosszas tárgyalások után végre megállapították a déli határokat is (aug. 11.). A hatalmi ellentétek itt is gyakran fellángoltak ugyan, de olyan éles összetűzésekre még sem vezettek, mint az északi határoknál. Még aránylag legnehezebb volt a Görögország érdekeit védő Franciaország és a saját távolabbi céljait tekintő Olaszország követeléseit összeegyeztetni. A konferencia az osztrák-magyar diplomácia hathatós ösztönzésére egészben véve az olasz álláspontot fogadta el, vagyis a koricai kerületet a Stylos-fok környékével és a Valonával szemközt fekvő Saseno-szigettel egyetemben Albániának itélte oda, a Korfui-csatornát pedig semleges útnak jelentette ki. Egyébként a határok pontos megállapítását egy nemzetközi bizottságra bízta,

amelynek szept. 1. és nov. 30-ika között kellett megoldania feladatát. A monarchia sürgetésére az is határozatba ment, hogy a határok mentén lakó törzsek szabadon felkereshetik Dibra és Gyakova városokat, mint az egyedül lehetséges piacokat, ahonnét életszükségleteiket fedezhetik.

Már úgy látszott, hogy az egész albán kérdés a legjobb úton a végleges rendezés felé, amikor Szerbia makacssága váratlanul új nehézségeket támasztott. A belgrádi kormány ismételt igérete dacára sem akarta kiüríteni a megszállva tartott északalbániai részeket. Minden sürgetés alkalmával újabb és újabb terminust kért, de valójában semmit sem tett a kiürítés végrehajtására. Sőt a megszálló csapatok tisztjei széltében-hosszában azt hirdették, hogy ők szerb területen állanak. Berchtold annyi sikertelen kisérlet után aug. 3-án újólag meghagyta Ugronnak, hogy sürgősen követelje Pasicstól az albániai csapatok azonnali visszavonását. De megint ugyanaz volt az eredmény. A belgrádi kormány biztatásokon és üres igéreteken kívül nem tudott mást adni. Nem járt különben az ugyanezen ügyben eljáró olasz követ sem.

Szerbia tehát nyiltan szembehelyezkedett a konferencia határozataival. Berchtoldot annyira felingerelte ez a merészség, hogy a legvégső eszközök igénybevételére szánta el magát. Úgy látta, hogy Európa becsülete s a monarchia tekintélye és biztonsága csak háborúval oltalmazható meg. Elhatározását nem csekély mértékben befolyásolta az égetővé vált délszláv

kérdés gyökeres rendezésének vágya. Mielőtt azonban megtette volna a döntő lépést, előbb szót akart érteni a szövetség másik két tagjával. Azért aug. 9-én bizalmasan tudomására hozta a berlini és római külügyi hivataloknak, hogy a monarchia veszélyeztetett helyzetére való tekintettel hadat szándékozik indítani Szerbia ellen s egyben kifejezte abbeli reményét, hogy a szövetségesek el fogják ismerni a *casus foederis* fennforgását és teljesíteni fogják kötelességüket. Reményében azonban csalódott. San Giuliano és Giolitti miniszterelnök a hármasszövetség betűjére hivatkozva kijelentették, hogy a tervezett vállalkozás nem viseli magán a casus fœderis ismertető jegyeit s így nem is foglalja magában a segélyadás kötelezettségét. Németországnak szintén nem volt kedve kalandba bocsátkozni. Berchtoldnak tehát akarva nem akarva hátrálni kellett s alkalmasabb időkre kellett halasztania harcias szándékainak beváltását. Olasz és német részről jövő sürgetésekre kijelentette, hogy belenyugszik a bukaresti béke határozatába s a Balkánon előállott új helyzetet véglegesnek ismeri el. Nehéz szívvel tette, de meg kellett hoznia az áldozatot.

A következmények teljes mértékben igazolták az osztrák-magyar külügyminiszter aggodalmait. Szerbia a bukaresti béke aláírása és megerősítése után is tovább folytatta az albániai területek kiürítésével űzött taktikázást. Pasics a hatalmak együttes sürgetésére csak annyit tudott mondani, hogy haladéktalanul érintkezésbe lép a vezérkarral és reméli, hogy most már csakugyan vége szakad minden sur-

lódásnak. Ehelyett azonban az történt, hogy a megszálló csapatok újra hatalmukba kerítették a már kiürített stratégiai pontokat és olyan mozdulatokat tettek, mintha komoly akcióra készülnének az autonóm Albánia ellen. Berchtoldot nagyon aggasztotta ez a váratlan fordulat. Albánia függetlenségét minden áron meg akarta védelmezni. Ezért a berlini és római külügyi hivatalokhoz fordult, hogy ha már a végső következtetéseket nem akarják levonni, legalább hozzájárulásukkal nyomatékosítsák Belgrádban teendő újabb lépését. Okt. 1-én tényleg megtörtént a közös démars. Látszólag sikerrel, mert a Bécsben időző Pasics helyettese a legnagyobb határozottsággal tiltakozott a hódítás vádja ellen s kijelentette, hogy Szerbia kész minenben alávetni magát a hatalmak határozatainak. De a miniszterelnökhelyettes beszédéből kiáradó békés hangulat egy hétig sem tartott. A visszatérő Pasicsnak első dolga volt, hogy kijelentette, hogy az albániai előrenyomulás szándékosan történik és a határok megjavítását célozza (okt. 7.). Az osztrák-magyar diplomácia újabb közbelépésére sietett ugyan odamódosítani nyilatkozatát, hogy Szerbia készségesen elismeri a nemzetközi határbizottságtól megállapítandó vonalat, mindazáltal a megszálló csapatok már 10-én átlépték e vonalat és egymásután huszonnyolc községet elhamvasztottak. Erre Berchtold a leghatározottabb formában kijelentette, hogy albán területeknek akárcsak ideiglenes jellegű megszállása is ellentétben áll a konferencia végzéseivel és határozott igéretet követelt arra

nézve, hogy a kiürítés bizonyos időn belül megtörténik, mert ellenkező esetben energikusabb eszközökkel fog érvényt szerezni a londoni határozatoknak (okt. 15.). Pasics most is csak ötölt-hatolt. Azt mondotta, hogy az operáló csapatok már megkapták a parancsot az előrenyomulás abbanhagyására, de visszavonulásuk időpontja nem annyira tőlük, mint inkább a körülményektől függ. Lényegileg ugyanezt mondotta a német és olasz követeknek is, akik az osztrák-magyar álláspont elfogadását ajánlották neki.

Bécsben nagy elégületlenséggel szemlélték ezt a gyerekes huza-vonát. Berchtold végképpen elvesztette türelmét s eltökélte magában, hogy bármi áron dülőre juttatja a kérdést. Azért Berlin és Róma előzetes megkérdezése nélkül egy ultimátumszerű jegyzéket küldött Belgrádba, amelyben kötelességévé tette a szerb kormánynak, hogy nyolc napon belül vonja vissza csapatait, mert ellenkező esetben erélyesebb rendszabályokat lesz kénytelen ellene foganatosítani. Németország és Olaszország utólagos csatlakozása nagyban fokozták az ultimátum hatását. San Giuliano ellentétben harmadfél hónappal előbb tanusított magatartásával, ezúttal a szokottnál melegebb hangon fejezte ki a monarchia céljaival való egyetértését. Az albániai olasz érdekekért való aggódás feledtette vele a hagyományos gyanakvást. «Ha az elvakult ellenállás — iratta szócsövében, a *Popolo Romano*-ban — és Európa végzéseinek nyakas semmibevevése kikerülhetetlenné tenné Ausztria-Magyarország erélyes közbelépését, Olaszországnak

habozás nélkül követnie kell szövetségesét, mivel a két hatalom az albán kérdésben csak együttesen cselekedhetik.»

A hármasszövetség tehát ez alkalommal zárt sorokban vonult fel a «balkáni Piemont» ellen. Pasicsnak már csak azért is engednie kellett, mivel Oroszország pillanatnyi békeszeretete mellett külső segítségre nem számíthatott. Okt. 20. tudatta tehát Berchtolddal, hogy aláveti magát az ultimátumban megszabott feltételeknek. Öt nap mulva tényleg megtörtént a kiürítés. De hogy milyen fogcsikorgatva, mutatja a *Mali Journal* nov. 4-iki cikke. «Minden törekvés — úgymond — amely az Ausztria-Magyarországhoz való közeledésre irányul, egyértelmű a szerb néppel szemben elkövetett árulással. Szerbiának számot kell vetnie a tényekkel és mindig azt kell szem előtt tartania, hogy Ausztria-Magyarország a legveszedelmesebb ellensége, amely ellen erélyes harcot folytatni legszentebb kötelessége minden szerb kormánynak.» Pedig Berchtold utólag mindent elkövetett, hogy a gazdasági összeköttetés élénkítésével és kimélyítésével enyhítse az ultimátum nyomán támadt rossz benyomást. De hiába. Szerbia továbbra is halálos gyűlölettel tekintett szomszédjára s várva-várta az alkalmat, hogy bosszút álljon rajta diadalútja erőszakos megszakításáért.

Ezzel a méla akkorddal le is zárultak a Balkán háború aktái. Ha eredményeit mérlegeljük, habozás nélkül el kell ismernünk, hogy a számvetés a monarchia veszteségét mutatja. A novibazári szandzsák feláldozása egyszer és mindenkorra széttépte a birtokához fűzött re-

ményeket s Szerbia és Montenegro egyesülése lehetőségének megadásával jelentékenyen erősítette ellenségeink állását. Óriási pénzáldozataink és anyagi veszteségeink dacára nem tudtuk megakadályozni barátaink, Törökország és Bulgária gyengítését. A háború kitörésekor felállítottuk ugyan a statusquo fenntartásának követelését s befejezésekor fenntartottuk magunknak a jogot a béke revideálására, de egyik követelésünknek sem tudtunk érvényt szerezni, mert az események túlszárnyaltak, Európa pedig magunkra hagyott bennünket. Lépésről-lépésre hátrálnunk kellett, mivel nem volt elegendő erőnk és erkölcsi bátorságunk, hogy szembeforduljunk az árral. De még hátrálásunk is vesztünkre vált. Határozatlanságunkkal és taktikázásunkkal csak azt értük el, hogy egyetlen balkáni szövetségesünk bizalmát is eljátszottuk. Románia halálosan meggyűlölt bennünket erőtlen és határozott cselekvésre képtelen bulgárbarátságunkért. A mozgósítás forró napjaiban Bukarest utcái a *Jos Austria perfida* (Le a perfid Ausztriával!) kiáltásoktól visszhangzottak.

Mindezen veszteségekért kevés kárpótlást nyujtott a független albán fejedelemség megteremtése, illetve az Adria felé gravitáló szerb és orosz igények meghiusítása és a balkáni szövetség hamaros felbomlása. A világháború tanuságai lesújtó itéletet mondottak Berchtold balkáni politikája felett. Beigazolták, hogy Albánia nem életképes alkotás. Csak addig állott fenn, amíg a nagyhatalmak le nem vették róla gyámkodó kezöket. Még lesújtóbb tanuság volt, hogy önállósítása után épp oly kevéssé tudta mérsé-

kelni az osztrák-magyar és olasz adriai versengés élességét, mint török tartomány korában. A felállítására pazarolt tömérdek fáradság és anyagi áldozat tehát mind hiába való volt. Legfeljebb arra volt jó, hogy Olaszországot ideigóráig tudatára eszméltette szövetségi állásából folyó kötelességeinek. Nem bizonyult célravezetőnek a szerb Adria-igények erőszakos megfojtása sem. A nacionalizmus szent hevületében égő és lebírhatatlan őserővel előretörő nép lelkében élő érvényesülési vágyat megölni nem tudta, ellenben a monarchia ellen irányuló gyűlöletét, mely már amúgy is a paroxizmus határán járt, engesztelhetetlenné és kiolthatatlanná fokozta. Szerbia csak a legerősebb nyomásnak engedve odázta el nélkülözhetetlen életfeltételnek tekintett törekvése megvalósítását. De lemondó szavai mögött, épp úgy mint 1909 márc. 31. tett nyilatkozata mögött ott lappangott az a rejtett gondolat, hogy mihelyt a körülmények kedvezőbb fordulása engedi, azonnal szabad folyást enged mohó hódításvágyának és gyűlölt szomszédja iránt érzett bosszúszomjának. A Ballplatzról irányított balkáni politika tehát pillanatnyi sikere dacára, valójában egy új és közelinek igérkező háború csiráit hintette el.

Ez a kilátás pedig annál aggasztóbb volt, mivel a háború nyomán nemcsak a monarchia és Szerbia viszonya, hanem az általános balkáni helyzet, sőt a világpolitikai konjunktura is lényegesen rosszabbodott. A Balkán-államok győzelme a kis nemzetek diadalmas erejének győzelmét jelentette a történeti jogokra hivatkozó, de a nemzeti egység összetartó kötelékét nélkü-

löző nagyhatalom fölött. Ez a körülmény nemcsak mélyebb eszmei vonatkozásaival hatott a monarchia centrifugális törekvésekkel telített nemzetiségeire, hanem azzal is, hogy a területükben és önérzetükben megnövekedett győztes államokban természetes hátteret és középpontot teremtett az elszakadási tendenciáknak. Az Ausztria és Magyarország déli széleit lakó szlávok elkülönülési vágya, mely eddig beérte a trializmus szerényebb köntösével, mostantól kezdve a nagy délszláv eszme csillogó mezébe öltözött. A macedóniai fajrokonok felszabadítása vérmes reményeket ébresztett a határokon innét és túl. A győzelmi mámorban úszó Szerbia jobban érezte *piemonti* kötelességét, mint bármikor valaha és viszont a monarchia határain belül élő délszlávokban szilárd hitté érlelődött az a meggyőződés, hogy csak délről várhatják szabadulásukat. A diadalmas nemzetiségi eszme és az elvénhedett történeti elv egymásba ütközése, bár komoly harcra még nem került közöttük a sor, végzetes események közeli bekövetkeztét sejtette. A hatalmi viszonyokban beállott gyökeres változás egész sereg új energiaforrást fakasztott fel, melyek mind érvényesülni igyekeztek. A félelmetesen nagynak igérkező kilobbanás bekövetkezése már csak idő kérdése volt. És az európai diplomácia ahelyett, hogy orvosolni próbálta volna, kicsinyes rendszabályaival és imponáló tehetetlenségével még jobban elmérgesítette a helyzetet. Az albán kérdésben tanusított ingadozó magatartásával sokkal többet ártott, mint amennyit használt a béke ügyének.

VI.

Az albán fejedelemség 1912 nov. 28. kezdte meg külön életét. E napon ugyanis Ismail Kemal pasa elnöklete alatt egy ideiglenes kormány alakult Valonában, amely legalább kifelé szimbolizálta az új állam függetlenségét. De csak rövid időre. Erő és tekintély hiányában befelé nem tudott rendet teremteni s a törzsekre széttagolt albán népben nem tudta felébreszteni az együvé tartozás érzetét. A századok folyásában beidegződött atomizmus ezúttal is erősebbnek bizonyult a nyugatról importált és a nép túlnyomó többségének lényétől idegen centralista eszméknél. A valonai kormány mellett csakhamar mellékkormányok alakultak, melyek szinte részt követeltek a hatalomból. Durazzoban a hatalmas Esszad pasa, Ismail Kemal személyes ellenfele alakított «Középalbánia szenátusa» néven kormányt. Sőt Szkutari híres védőjének messzibbre nyúló tervei is voltak. Eleinte arra gondolt, hogy a szétzüllött török sereg kötelékeivel megerősített szkutari helyőrség és az ifjú-törökök támogatásával magának szerzi meg a fejedelemséget és csak Olaszország és a monarchia fenyegető fellépésére állott el ezen szándékától. Szkutariban először a nemzetközi flotta admirálisaiból alakított tanács, később pedig a megszálló csapatok parancsnokává és a város kormányzójává kinevezett angol Philipps ezredes gyakorolta a hatalmat. Alessioban és San-Giovanni di Meduában szintén autonom kormányok alakultak. Hogy még

nagyobb legyen az össze-visszaság, a törzsek egy része egyik kormányt sem ismerte el. A maliszszorok, mirditák és más hegyi törzsek ép úgy élték tovább a magok külön életté, mintha mi sem változott volna közöttük.

Ilyen körülmények között a közigazgatás megszervezésére és ellenőrzésére kiküldött nemzetközi ellenőrző bizottságnak és a de Veer ezredes és Thomson őrnagy parancsnoksága alá helyezett albán csendőrségnek igazán emberfeletti munkát kellett végeznie, ha csak némileg tűrhető rendet akart teremteni. Nemcsak a különböző kormányok akadékoskodásaival kellett küzdenie, hanem azonfelül ébren kellett vigyáznia az ifjú-törökagitátoroktól izgatott mohamedán törzsek puccskisérleteire is, melyek egy mohamedán hercegnek, Izzet pasának vagy pedig Esszádnak trónra segítését célozták. Mivel az ú. n. decemberi puccstól a valonai és a durazzoi kormányok tagjai sem állottak távol, az ellenőrző bizottság legalább azt a hasznot merítette belőle, hogy ürügyet nyert Ismail Kemal és Esszad pasáknak eltávolítására s Durazzonak és Valonának a saját kormányzata alá vonására. Másrészről pedig módot nyert, hogy *ad oculos* demonstrálhassa Európának a fejedelmi trón sürgős betöltésének szükségességét. De sajnos, a hatalmak egyenetlensége hónapokig késlette a kérdés rendezését. A legközvetlenebbül érdekelt Ausztria-Magyarország és Olaszország sehogyan sem tudtak a megválasztandó fejedelem személyére nézve megegyezni. San Giuliano márki magasabb politikai érdekből legszívesebben egy mohamedán jelöltet támogatott

volna s tudni sem akart a Ballplatz által javaslatba hozott Urach hercegről. Utoljára Castriota Aladár, Montpensier herceg és más önjelöltek kirekesztésével a protestáns Wied Vilmos herceg személyében állapodtak meg, akinek jelöltségét rokona, Károly román király is melegen felkarolta. A herceg némi habozás után elfogadta a jelöltséget. 1914 febr. 7. hivatalosan is tudatta a hatalmak berlini követeivel, hogy kész Albániába menni. Előbb azonban tudni akarta, milyen mérvben számíthat Európa támogatására. Azért, miután febr. 21. fogadta az Esszad pasa vezetésével eléje járuló albán küldöttséget, sorra ellátogatott a nagyhatalmak fővárosaiba és csak márc. 5. indult Durazzoba, ahová 7. érkezett meg.

Az új fejedelem anarchiával határos állapotban találta fogadott hazáját. Középalbániában még csak volt valamelyes rend, de északon és délen a legteljesebb anarchia dúlt. Különösen Epiruszban volt szomorú a helyzet. A megszálló görög katonaság és a lakosság görögérzületű része a legdurvább erőszakkal lépett fel a mohamedánokkal szemben, csakhogy színgörög jellegűnek tüntethesse fel Európa szemében Epiruszt. Bebörtönzések, jószágelkobzások és erőszakos elűzések napirenden voltak. A görög tisztek és altisztek vezetésével alakított «szent csapatok» valóságos irtó harcot folytattak a mohamedán vallású albánok ellen s a görög kormány mit sem tett megfékezésükre. Venizelos külügym niszter folyton csak igérte a csapatok visszavonását, valójában azonban éppen az ellenkezőjét tette. Ügynökei és az athéni

sajtó segítségével azon mesterkedett, hogy még nagyobb felfordulást idézzen elő s ezen a réven parancsoló szükségességnek tüntesse fel a további görög megszállást. Kétszínű magatartásával meg is lett az eredménye. Chimaraban és Argyrokastroban autonom, Albániától független államocskák alakultak, a tartomány egyéb részei pedig a hatalmak minden ellenkező követelése dacára *de facto* továbbra is görög területek maradtak.

Nagyjából hasonló volt a helyzet északon és keleten, a szerb és a montenegroi határ mentén is. A Dibra környékén lakó fanatikus mohamedán törzsek sehogyan sem tudtak belenyugodni Wied Vilmos fejedelemségébe s Arif-Hikmet vezetése alatt még trónralépése előtt forrongani kezdtek. A háttérben leselkedő szerb kormánynak éppen kapóra jött ez a mozgalom. Hiszen neki minden érdeke a fejedelemség megszilárdulásának megakadályozása mellett szólt. Titokban tovább szította tehát a forrongást, pénzzel és fegyverekkel támogatván a fölkelőket. Ugyanezt tették az ifjú-törökök is, akik még mindig nem adták fel a reményt, hogy Albániából török szuverénitás alatt álló mohamedán fejedelemséget alakíthatnak.

Vilmos királyra tehát valóban emberfeletti feladatok vártak, amikor Durazzoban elérte új hazája földjét. Egy országból, mely még csak nem is földrajzi, hanem tisztán diplomáciai fogalom volt s egy népből, mely teljesen nélkülözte a nemzeti egység minden attributumát, kellett volna felépítenie a modern albán államot. De mindjárt első tetteivel elárulta, hogy nem

született ily nagy feladatra. Lényéből hiányzott az erély, a céltudatosság és az akklimatizálódó képesség, az új helyzetek és emberek gyors megszokása. Inkább eszköze, mint irányítója volt a körötte végbemenő diplomáciai intrikáknak. Amellett túlságosan nyugati értelemben vette uralkodói kötelességeit s felhasználatlanul hagyott minden alkalmat, amikor külsőségekhez szokott, keleti csillogást kívánó alattvalóira hathatott volna. Úgyszólván sohasem mozdult ki palotájából. Ezért nem is tudott gyökeret verni új környezetében. Idegen maradt mindvégig.

Már első lépése, a kormány kinevezése is elhibázott volt. A minisztérium élére állított Turkhan pasa minden jóindulata mellett sem volt alkalmas egyéniség az államépítés nagy művének elvégzésére. Túlságosan lágy ember volt, energia és céltudatos akarás nélkül. Szabad folyást engedett az eseményeknek, ahelyett hogy maga iparkodott volna nekik medret vágni. Ezért azután mindjárt kezdetben Esszad pasa ragadta magához az irányítást, aki mint a két legfontosabb tárcának, a belügyinek és a hadügyinek a birtokosa különben is domináló helyet foglalt el a kabinetben. Ez pedig két szempontból volt aggasztó: 1. Szkutari védője még mindig nem adta fel a saját fenhatósága alá helyezendő mohamedán fejedelemség felállításának tervét; 2. Szerbiával, Görögországgal, Montenegróval és mindenekfelett Olaszországgal ápolt titkos összeköttetéseivel nemcsak hogy paralizálta a monarchia minden, Albánia életképessé

tételére irányuló igyekezetét, hanem azonfelül egyenesen előkészítette Vilmos trónjának összeomlását. Felhasználva azt az elégületlenséget, melyet a kormánynak egy tízezer főnyi milicia felállítására irányuló szándéka országszerte, de különösen a mohamedánlakta részeken keltett, titokban erősen agitált a fejedelem ellen. Több ízben ellátogatott az ország bensejébe s éber szemektől nem kisérve serényen szította a hamu alatt parázsló tüzet. Alattomos munkája rövidesen meg is hozta az eredményt. A fölkelők száma rohamosan növekedett úgy, hogy most már nyiltan fel is merték venni a harcot a durazzoi kormány ellen. Május közepén északról és keletről megkezdték az előrenyomulást a város ellen. Durazzoban nagy lett a rémület. Készülő puccsról suttogtak. Attól tartottak, hogy Esszad pasa máról-holnapra magához ragadja a hatalmat. Ekkor végre megemberelte magát a fejedelem. Máj. 19-ről 20-ra virradó éjjel elfogatta és fogolyként a «Szigetvár» nevű hadihajóra vitette az árulás gyanuja alatt álló pasát. De ezzel csak újabb bajokat támasztott. Az olasz diplomácia nagyon zokon vette kegyeltjének és titkos szövetségesének váratlan eltávolítását s minden követ megmozdított érdekében. Aliotti báró, durazzoi követ, rögtöni szabadlábra helyezése mellett kardoskodott s az osztrák hatalmi túlkapást emlegető római sajtó azonnal készségesen szekundált neki. A visszahívás ugyan nem történt meg, mert a diplomáciai testület többi tagjai a leghatározottabban ellenezték, de az a káros következménye

mégis meglett az incidensnek, hogy újabb ürügyet szolgáltatott a fölkelőknek Durazzo ostromának folytatására.

A fejedelem helyzete óráról-órára nehezebbé vált. Máj. 23. már teljesen reménytelennek látszott. A fölkelők ezrei közvetlenül a város falai alatt állottak s készülődtek a hídfőállás megostromlására. A király elvesztette a fejét. A diplomaták sem tudták, mihez kezdjenek. Az osztrák-magyar és a német követ a végsőkig való kitartás mellett emelt szót, Aliotti ellenben, hogy ezen a réven is ártson a fejedelem tekintélyének, menekülést ajánlott. Vilmos elég gyenge volt, hogy ezen utóbbi tanácsot fogadja meg. Még 23. felszállott családjával együtt a «Misurata» nevű olasz hadihajóra s ezzel teljessé tette a városban uralkodó pánikot. Most már mindenki menekülni akart. Bár Vilmos még aznap visszatért kastélyába, a hibát nem tudta többé jóvá tenni. Tekintélye végképen elveszett. A fölkelők most már nem is vele, hanem egyenesen az európai ellenőrző bizottsággal akartak tárgyalni s oly feltételek elfogadásához kötötték meghódolásukat, melyek egyet jelentettek volna az egész albán probléma felforgatásával. És Európa ez alkalommal is gyengének, sőt tehetetlennek mutatta magát. Alkudozott, igérgetett, ahelyett hogy egy erélyes kézlegyintéssel rendet teremtett volna. Mint előbb, most is híjával volt az egyetértésnek. Olaszország egyre meszszebbre nyúlt el titkos terveivel s kéz alatt nem szűnt meg további ellenállásra tüzelni Esszad pasa híveit. Másfelől minden módon megbénítani igyekezett a város védelmét. Így aztán a

helyzet mindjobban összebonyolódott. Európa nem támogatta eléggé a nevében és megbízásából jött fejedelmet; albán hívei, még Prenk Bib Doda malisszorjai is, olasz intrikára szintén magára hagyták; ilyen körülmények között gondolni sem lehetett az embrionális állapotban levő államocska normális kiforrásának lefolyására. Albánia megbukott, mielőtt a világháború bekövetkezte megadta volna neki a kegyelemdöfést.

VII.

Az albán krizis lefolyása, balkánízű, tragikomikus fordulatokban gazdag eseményei dacára egyetlen új színnel sem gyarapította a Balkánprobléma továbbfejlésének kaleidoszkopszerűen változatos képét. Legfeljebb nyomatékosított, határozottabbá tett egyes, már meglevő színeket, főleg a lappangó osztrák-magyar és olasz hatalmi ellentétet. Az igazi fejlődés nem is ezekben a fárasztóan egyhangú és bosszantóan kicsinyes mesterkedésekben lüktetett. Ezek csak mintegy függönyül szolgáltak a valóság elleplezésére, akárcsak azok a diplomáciai lépések és nyilatkozatok, melyek a probléma egyéb vonatkozásaival kapcsolatban hébe-hóba nyilvánosságra jutottak. Mert a hivatalos diplomácia jobb ügyhöz méltó buzgalommal és — tegyük hozzá — szánalmas ügyetlenséggel még mindig rejtegetni igyekezett a letagadhatatlan és áthidalhatlan szakadást. A bukaresti béke utólagos foltozgatásai (konstantinápolyi béke 1913 szept. 29. Bulgária és Törökország, athéni béke

1913 nov. 14. Görögország és Törökország, belgrádi béke 1914 márc. 14. Szerbia és Törökország között) egy hajszállal sem javítottak az általános helyzeten. Nem ment teljesedésbe Berchtoldnak a magyar delegáció nov. 19-iki ülésén tett kijelentése sem; a kilátásba helyezett gazdasági előnyök egyetlen akkorddal sem hangolták barátságosabbra az osztrák-magyar és szerb viszonyt. És merőben önámítás volt, amikor ugyancsak az osztrák-magyar külügyminiszter 1914 áprilisában a nemzetközi érintkezésekben érezhetővé vált megnyugvás új periodusáról, az albán vállalkozás sikeréről, a Balkán-államok békés megújhodásáról és barátságos érzületéről, az Olaszországgal szemben fennforgó új érdekközösségekről és más hasonló fantasztikumokról beszélt. Mintha csak szándékosan kitépte volna magát a reális világból s a való helyzet megfestése helyett egy utopisztikus regény egyik ragyogó képzelettel elgondolt fejezetének kiszinezésére vállalkozott volna.

Pedig amikor Berchtold e kijelentéseket tette, a politikai atmoszférában már ott vibrált a nagy események dübörgő közeledésének idegőrlő feszültsége. A horizontot megülő felhőkből olykor-olykor villámok cikáztak alá s megrázó perspektivát nyitottak a készülődő katasztrófa titáni arányaira. A Balkánra és Európára egyaránt ráfeküdt a viharvárás fullasztó csendje. Az általános idegesség heves sajtó-polemiákban, szándékosan vagy véletlenül elejtett diplomáciai nyilatkozatokban és az államfők és miniszterek látogatásainak gyakoriságában lobbant ki. A belgrádi és bécsi lapok a hivatalos helyekről erő-

sítgetett *treuga Dei* dacára elkeseredett csatákat vívtak egymással s jobb ügyhöz méltó buzgalommal mérgezték a két ország közvéleményét. A szerb lapok fárasztó egyhangúsággal variálták régi kedves témájukat, a kettős monarchia feldarabolásának követelését s viszont a *Danzers Armeezeitung*, a *Reichspost* és más nagyosztrák szellemmel telített lapok, mint megannyi modern Catok ismételgették a *Serviam esse delendam*-ot. A sajtó tehát már jóval a tűzvész kitörése előtt tele tüdővel fújta a vészkürtöt.

A hivatalos diplomácia valamivel óvatosabb volt. De szintén tele volt nagy események várásával. A balkáni boszorkánykonyhából felszálló szikrák nemcsak nyugaton és északon, hanem keleten is veszedelmes tüzek lángjait élesztették. A vérontás és gyűlölet poklába hanyatlott Balkánszövetség romjain új élet csirái s egyben új pusztulás penészgombái kezdtek sarjadozni. Bár a nyilvánosság előtt alig történt valami, a benső logikai kényszerűséggel elkövetkezendő új orientáció körvonalai mégis egyre élesebben vágódtak a figyelmes néző szemébe. A földre tiport, kifosztott Bulgária mindjárt a bukaresti béke után leszámolt érzelmeivel s megbarátkozott a gondolattal, hogy ősi ellensége, a török segítségével állja meg bosszúját hűtlen szövetségesein. Ez a lehetőség már első felvillanásával felzaklatta az áruló barátok rossz lelkiismeretét. Szerbia, Montenegró és Görögország a bulgár-török közeledés első jeleire siettek megújítani a szövetséget, hogy mint Palics 1914 márc. 31-iki harcias beszédjében kijelentette, készen álljanak minden eshetőségre. Min-

den jel újabb és újabb összerobbanás közeli lehetőségére mutatott.

Pedig a balkáni királyok és diplomaták csak a színpad előterében mozgó marionettek voltak, fenyegetőzéseik és véres ökölrázásaik csupán bevezető gesztusok voltak ahhoz a gigászi arányú cselekményhez, melynek szálai a hátuk mögött részben talán tudtuk nélkül is bogozódtak. Mert amióta az entente a félszigetet is bevonta akciója körébe, a Balkán-probléma tovább fejtőzésének akcentusai a Pasicsok, Venizelosok, Danevek és más hasonló szabású Balkánpolitikusok intrikáiról szinte észrevétlenül átcsúsztak a nagyhatalmak külügyi hivatalainak titokzatos félhomályba burkolt tárgyalásaira. A kérdés újabb felvetéséhez a közelebbi indítást már nem a belgrádi, athéni, szófiai és bukaresti kabinetek vagy a porta adták meg, hanem azok e sűrű lepelbe burkolt diplomáciai akciók, melyeknek végbemeneteléről és célkitűzéseiről legfeljebb az uralkodó- és miniszterlátogatások gyakoriságából lehetett valamit sejteni. Valóságos kisértetjárás volt Európában. Királyok és miniszterek egymásnak adták a kilincset. 1913 máj. 24. az angol királyi pár és Miklós cár látogattak el Berlinbe, egy hónappal rá (jún. 24.) Poincaré kereste fel Londont, majd egy héttel később (júl. 2.) ismét a német császár látta vendégül az olasz királyt és királynét, két hónappal utóbb pedig a görög királyt (szept. 6.). Különösen az ősz volt termékeny fejedelmi látogatásokban. Okt. 7. ment végbe a francia köztársasági elnök madridi látogatása. 23. Vilmos császár konopisti, 26. schönbrunni időzése; 27. a román trónörökös

tisztelgett családjával egyetemben az agg Ferenc Józsefnél; 30. Ferenc Ferdinánd volt a potsdami, két héttel később (nov. 17.) pedig a londoni udvar vendége. Nem volt hiány miniszterlátogatásokban sem. Különösen az oroszok érezték szükségét, hogy minél sűrűbb személyes érintkezést tartsanak fenn az entente-politika szívével, Parissal és eszével, Londonnal. Szemmel láthatóan sürgősnek érezték az utolsó láncszemek beillesztését. Okt. 16. Szaszonov külügyminiszter, nov. 7—15. pedig Kokovcev miniszterelnök keresték fel a francia fővárost. Ugyanilyen élénkség jellemzi az 1914. év első felét is. Márc. 25. a német császár viszonozta Velencében Viktor Emanuel előző évi látogatását, egy hónappal rá viszont az angol királyi pár adta vissza Poincaré londoni időzését (ápr. 21—24.). Jún. 14. a cár kereste fel nagyatyjának egykori szövetségesét, Károly román királyt s az elmult emberöltő alatt végbement forradalmi átalakulást mi sem bizonyította jobban, mint az a viharos tetszés, mellyel a román közvélemény többsége a konstanzai látogatást kisérte. Júl. 20—24. ismét a francia köztársasági elnök látogatott el Pétervárra. A központi hatalmak részéről Berchtold és San Giuliano abbaziai találkozója (április közepén) s Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd konopisti összejövetele keltett nagyobb feltünést, melyet néhány nappal később a két szövetséges birodalom vezérkari főnökeinek karlsbadi eszmecseréje követett.

Mindezek az összejövetelek az általános feszültségnek és a kipattanásig fokozódott idegességnek voltak a megnyilvánulásai. De akkori-

ban nem tulajdonítottak nekik jelentőséget. Hiszen a hivatalosan kiadott kommünikék váltig azt erősítgették róluk, hogy a béke ügyének tettek nagy szolgálatokat. Nem keltett nagyobb feltünést az 1913 dec. 29-iki cári ukáz sem, mely a tartalékosok visszatartását rendelte el, sőt a kevéssel utóbb megtartott próbamozgósítás sem, mely lehetővé tette Oroszországnak, hogy már a világháború második hónapjának elején szibériai kötelékeket vethessen harctérre. Legfeljebb egyes ujságok riadoztak, de a közvélemény sietett rémlátásnak bélyegezni sötét jóslásaikat. A feszültséget, az idegsorvasztó általános depressziót érezte mindenki, a viharvárás aggodalma ott szorongott minden lélekben, de mellette ott pislákolt a reménykedés mécsese is. A legtöbb ember úgy gondolkodott, hogy amint eddig mindig sikerült, talán sikerül ezúttal is elhárítani vagy legalább elodázni a veszedelmet. Nem vette tekintetbe, hogy a szembenálló hatalmi csoportok ellentéte már elérte a paroxizmus határát s főleg, hogy a Balkánprobléma szerves beleilleszkedése a világpolitikába az engesztelhetetlenségnek és a kíméletlen tettreösztönzésnek új elemét vitte az ententepolitikába. Mind az a sok gyűlölet, harag és bosszú, ami két emberöltő nemzedékében felgyülemlett, az most mind beletorkollott a hasonló irányt követő entente-politika medrébe s kicsapásra, az útban álló gátok elsöprésére ösztönöztek.

A világháború felidézésében nem a Balkánkérdés a főbűnös, de az események lavinájának megindításáért őt terheli a felelősség. És ez

természetes. Az apró balkáni népek hősi nekibuzdulásában századok keserves tapasztalatai verődtek ki; miután saját erejökkel nem tudták kielégítő megoldásra juttatni a kérdést, a saját létkérdésüket, mohón ragadták meg az alkalmat a velök rokonszenvező hatalmas világszövetség felkínált baráti jobbjának igénybevételére. Szerbia kardrántásának az a jelentősége, hogy a Balkán-probléma nemcsak diplomáciailag, hanem gyakorlatilag is bevonult a világpolitikába. A világháború kitörésével a Balkán-probléma megszűnt elszigetelt diplomáciai kérdés lenni, bevonult a gigászi mérkőzés közvetlen célkitűzései közé és sorsa szorosan egybeforrott a harc kimenetelével.

Felhasznált irodalom.

a)

Osztrák-magyar külügyminiszterium: Okmányok a cs. és kir. közös külügyminiszteriumnak a keleti ügyekre vonatkozó levelezéséből. (1873 máj. 16. — 1877 máj. 31.) Bécs, 1878.

U. a.: A macedóniai reformakcióra vonatkozó diplomáciai okmányok. 1—2. r. 1901—07. Wien, 1906—7.

U. a.: Boszniára és Hercegovinára vonatkozó ügyiratok. 1908—09. Wien, 1909.

U. a.: A balkáni eseményekre vonatkozó diplomáciai ügyiratok. 1912 aug. 13. — 1913 nov. 6. Wien, 1914.

Francia külügyminiszterium: Affaires des principautés. Principautés Unies de Danube. 1861—64. — Affaires d'Orient. 1867., 1869., 1875—78. — Affaires de Créte. 1867. 1897., 1904—05. — Affaires de Roumélie et de Grèce. 1885—86. — Situation de l'Empire Ottoman. Négotiations pour la paix. Traité gréco-turc. Autonomie crétoise. (1—2.) 1897. — Évacuation de la Thessalie. 1898. — Affaires de Macédonie. 1902—05. Élévation des droits de duane en Turquie. 1906—07. Documents diplomatiques. 2., 5., 8., 10., 11., 23., 53., 65—68., 79.) Paris, 1861—1907.

*** Les Russes devant Constantinople (1877—78.) La Revue de Paris. 1897. IV. 401—448.

Leonow, R.: Geheime Documente der russischen Orient-Politik. Berlin, 1893.

Strupp, K.: Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage. (Perthes' Schriften zum Weltkrieg. 10.) Gotha, 1916.

b)

Aulneau J.: La Turquie et la guerre. (Bibliothèque d'histoire contemporaine.) II. éd. Paris, 1916.

Bamberg, F.: Geschichte d. orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin, 1892.

Becker G.: La guerre contemporaine dans les Balkans et la question d'Orient. 1885—1897. Paris, 1899.

Beer, A.: Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Prag—Leipzig, 1883.

Bugistre-Belleysan: Les intrigues moscovites en Turquie. La verité sur les massacres de Bulgarie. II. éd. Budapest, 1877.

Charmatz, R.: Geschichte d. auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. II. r. 1848—1908. (Aus Natur- und Geisteswelt 375.) Leipzig—Berlin, 1914.

U. a.: Österreichs äussere und innere Politik von 1895 bis 1914. (A. N. u. G. 655.) Leipzig—Berlin, 1918.

Chaunier A.: La Bulgarie. Étude d'histoire diplomatique et de droit international. Paris, 1909.

Chlumecky, L.: Österreich-Ungarn und Italien. Leipzig—Wien, 1907.

Cvijić J.: L'annexion de la Bosnie et la question serbe. Paris, 1909.

Damé F.: Histoire de la Roumanie contemporaine depuis l'avénement des principes indigénes jusqu'à nos jours. 1822—1900. (Bibliothèque d'histoire contemporaine.) Paris, 1900.

Draskovici N.: La question du Bosphore et des Dardanelles. Genève. 1915.

Debidour A.: Histoire diplomatiquede l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du congrès de Berlin. (1814—1878.) II. kötet. Paris, 1891.

Denis E.: La grande Serbie. Paris, 1915.

Després Cl.: La question des principautés danubiennes. Formation de la Roumanie. Perpignan, 1913.

Djuvara T. G.: Cents projets de la partage de Turquie. (1281—1913.) Paris, 1914.

Driault Ed.: La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. 6. éd. Paris, 1914.

Fehmi Youssauf: La révolution ottomane. (1908—10.) Paris, 1911.

Fliegenschmidt, M.: Deutschlands Orientpolitik im ersten Reichsjahrzehnt 1870—80. I. r. Berlin, 1913.

Fournier, A.: Wie wir zu Bosnien kamen. Wien, 1909.

Fraknói, W.: Kritische Studien zur Geschichte des Dreibundes. Budapest, 1917.

Friedjung, H.: Das Zeitalter des Imperialismus. 1884—1914. I. kötet. Berlin, 1919.

Gorianow S.: Le Bosphore et les Dardanelles. Paris, 1910.

GranvilleEd.: Le probléme turc devant l'Europe. (Le Revue politique internationale, 1918, 185—210.)

Halász I.: Bismarck és Andrássy. Budapest, 1913.

Hanotaux G.: La guerre des Balkans et l'Europe 1912—13. Paris, 1914.

Hoschiller M.: L'Europe devant Constantinople. Paris, 1916.

Jāschke: Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart. (Die Welt des Islams. 1917, 5—56.)

Jonquiére, V. de la: Histoire de l'empire ottoman. Nouvelle éd. ref. et compl. II. kötet. Paris, 1914.

Jovanovics Vl.: Les Serbes et la mission de Serbie dans l'Europe d'Orient. Paris, 1870.

Kállay B.: Oroszország keleti törekvései. Budapest, 1878.

Keszler, O.: Der Balkanbrand. Leipzig, 1913.

Klaczko, I.: Zwei Kanzler. Fürst Gortsakov und Fürst Bismarck. Bazel, 1877.

U. a.: Les évolutions du probléme oriental. (Revue des deux mondes. 1878. 29. k. 721—746. 30. k. 5—30., 481—507.)

Kónyi M.: Beust és Andrássy 1870. és 1871-ben. (O. K. 787—8.) Budapest, 1890.

Krunsky B.: L'annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine en 1908. Paris, 1912.

Landemant, comte de: L'Europe et la politique orientale 1878—1912. Paris, 1912.

U. a.: L'élan d'un peuple. La Bulgarie jusqu'au traité de Londres. 1861—1913. Paris, 1914.

Lémonon E.: L'Europe et la politique britannique. (1882—1911.) II. éd. Paris, 1912.
Lindenberg P.: Charles I. roi de Roumanie. II. éd. Paris, 1913.
Luca, B. de: Gli Albanesi, i macedo-romeni e gli interessi d'Italia nei Balcani. Roma, 1913.
Mandl, L.: Österreich-Ungarn und Serbien nach dem Balkankriege. Wien, 1912.
U. a.: Die Habsburger und die serbische Frage. Wien, 1918.
Molden, B.: Graf Aehrenthal. Sechs Jahre äussere Politik Oesterreich-Ungarns. Stuttgart—Berlin, 1917.
Moldován G.: A románság. I. k. Nagybecskerek, 1896.
U. a.: Károly román király és a román nemzeti ideál. (Budapesti Szemle, 171. k. 361—92, 172. k. 89—112, 405—16.)
Murko, M.: Das serbische Geistesleben. Leipzig—München, 1916.
Németh J.: A balkáni szövetség történetéhez. (Budapesti Szemle, 164. k. 384—426.)
Nicoläides, C.: Macedonien. Neue Ausgabe. Berlin, 1903.
Oncken, H.: Das alte und neue Mitteleuropa. (Perthes' Schriften zum Weltkrieg. 15.) Gotha, 1917.
Phocas-Cosmetatos S. P.: Au lendemain des guerres balcaniques. Paris, 1915.
Pinon R.: L'Europe et la jeune Turqine. Paris, 1911.
Quadflieg, F.: Russische Expansionspolitik 1774—1914. Berlin, 1914.
Rambaud A.: Oroszország története. Ford. Laukó A. II. kötet. Budapest, 1890.
Risztics J.: Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben. Ford. Románecz M. I—II. köt. Nagybecskerek, 1892.
Sax, C. Ritter v.: Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts. II. kiad. Wien, 1913.
Sarrau A.: La jeune Turquie et la révolution. Paris, 1912.
Songeon, R. P. G.: Historie de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours. La Chapelle-Montligeon. 1912.
Sosnosky, T.: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. I—II. k. Stuttgart, 1913—14.

Stöhr J. G.: A thráciai bolgárok egyházi uniótörekvéseinek kezdete. (Kath. Szemle, 1914, 807—823.)
Südland, L. v.: Die südslavische Frage und der Weltkrieg. Wien, 1918.
Thallóczy L.: Das Problem der Einrichtung Albaniens. (Illyrisch—Albanische Forschungen. II. k. 85—217.) München—Leipzig, 1916.
Thopia K.: Das Fürstentum Albanien. (U. o. 219—289.)
Tittoni, T.: Italien, der Dreibund und die Balkanfrage. Berlin, 1913.
Ubicini M. A.: La question des principautés devant l'Europe. Paris, 1858.
Wertheimer E.: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I—III. k. Budapest, 1910—13.

BETŰRENDES NÉVMUTATÓ.

TARTALOM.

2. Háború és béke.

3. A hosszú béke kora.

4. Viharfelhők.

5. Katasztrófa.